

ДОКІЯ ГІМЕННА

ЧОТВОРИ
СОБА

ЧОТИРИ СОНЦЯ

ДАРУНОК ВІД УКРАЇНСЬКОЇ
ШКІЛЬНОЇ РАДИ АМЕРИКИ
EDUCATIONAL COUNCIL - U.C.C.A.
P.O. Box 391 - COOPER STA.
New York, N.Y. 10276-0391

DOKIA HUMENNA

THE FOUR SUNS

Stories

Ukrainian Writer's Association
„SLOVO”
New York
1969

ДОКІЯ ГУМЕННА

ЧОТИРИ СОНЦЯ

Оповідання й новелі

diasporiana.org.ua

Об'єднання Українських Письменників
„СЛОВО”
Нью-Йорк
1969

Авторські права застережені

Обкладинку виконала
авторка

Printed by M. Sindikeli
G. A. Press, — 114 St Mark's Place, New York, N. Y. 10009

Д О Ч И Т А Ч А

Збірка оповідань, об'єднаних у цій книжці, охоплює час одного людського життя та кількох епох, що це одне людське життя мусіло в собі вмістити.

Широка панорама майбутності юнацької душі не затьмарюється тимчасовими студентськими злиднями, ані перебоями-тривогами серця. І цього було б досить на одне життя. Людина прийшла у світ для творення цінностей. Та налітають катаклізми, перевертають усе догори дном, із корінням виривають, несуть загладу й руйну ґрунтові, з якого молоді парості могли б вирости... Отжеж, одного цього катаклізму на людське життя, назєбто, замало: розвихрюється й налітає ще другий буревій. Апокаліптичні зотири сонця віщують нову загладу українській людині. Душа втомлена, шукає забуття... А на зміну йде нове покоління, вже інакше, воно зухвалім бойовим кличем викликає на герць усіх дияволів, що наслідилися перешкодити їй тріюмфально здійснити свою життєву місію.

Такий суцільний зміст цієї збірки. Нічого навмисне в ній не добиралося. Про композицію подбало само життя, а авторці залишилось тільки впорядкувати збірку в хронологічному порядку, із зазначенням на кінці кожного оповідання дати написання.

Майже всі ці оповідання друкувалися в журналах та газетах у свій час. Щоб не пропали, авторка вирішила зібрати їх у одну книжку та запропонувати на суд читачеві.

СОСНА ЧЕКАЄ ЧУДА

Тихо-тихо у бабиній хаті. Сама ніч білими патлами зазирає у шибки. За шибками пишна сосна чекає якогось чуда, ось воно прийде по білому килимові, зітканому з пухнастої луски.

Звісилоє бабі пасмо на самі очі, — байдуже... Сидить баба на полу, перебирає квасолю кошластими пальцями.

Ай, довга ніч яка, мамцю моя! І як його виспиш усю ніч? (А хіба ж напалишся тим гасом?) Та руки не звикли, ні, не звикли сидіти без діла.

Перебирає стара квасолю руками, а думкою — пережиті дні.

— Доню моя, доню! Прийняв тебе Бог! — пошепки розмовляє стара з Василюю.

— А ти ж, дочечко моя, була в мене одним-однісінька! І батько твій одцурався нас, і братики-сестрички твої померли! А я ж тебе кохала, доглядала тебе!

— Мамо, я не хочу увесь вік у піч заглядати, як ви заглядаєте! Пустіть мене, хай я побачу, як люди живуть.

— Куди ти пнешся, дочко? Ну, повчилася трохи, та й годі, буде з тебе...

— Вернись, Василюк! Т'адже я знаю, — горе тобі там! Вернись, нехай не плачуть очі мої!

— Ні, не вернусь, мамо! Нехай тут і голодно й холодно — запалюються вогні у серці.

— Таке щось каже, що й купи не держиться! — сердиться стара.

Розмовляє стара з Василюком, а ніч біла усе тиші пісню виводить.

— Чи надовго, доню, ти прийшла оце? Може вже не підеш?

— Ні, мамо, маю скоро йти!

І як ті дні збігли, десь швидко так ділися?

Узялася з Василюком змагатися стара:

— Не підеш, бо не дам нічого!

Сказала й стала на цьому слові.

А осінь починалася дощами . . . Розридалися дерева, небо ось-ось придушить землю: і розкислі шляхи, і мокрі стріхи, і розгорнені сувої стернів.

Хто в таку сльоту з дому виривається?

А Василюк пішла.

. . . Ген-ген далеко була вже Василюк, як гукала її стара:

— Верни-ись! Василю-и-но, вернись!

Не вернулася.

За шибками пишна сосна чекає якогось чуда. Ось воно прийде по білому килимові, зітканому з пухнастої луски . . .

— А хто ж кого поборов? — питає сива ніч у баби.

Баба перебирає квасоллю і пережиті дні.

— Не вернулася і не слала листів Василюк. Бог її знає, як вона в світі Божому жила. Перепитувала я людей, то казали — бідує дуже.

— Вже як у лікарні лежала, приписали мені люди добрі листа.

— Приїжджаю, — а хата її уся вогка, стіни поцвіли, бо то ж підвал.

— А як жила вона тут? — питаю у сусідів.

— Та хто її знає, може й за сухим хлібом, не знаємо.

Не застала я своєї Василянки — померла.

Ніч сива підняла густі брови та й так і застигла.

Не приходило чудо по простеленому килимові з пухнастої луски, — не чекай, пишна сосно!

А може й приходило, — слідів нема й не чула ти...

— І що ти там знайшла, Василяно, в тих світах, не доберу я ніяк.

— Оце таке твоє нове життя було в тій пліснявій хаті?

— А диви, яка простора хата в твоєї мами, а ти її відцуралася.

І хата попроторішала, стіни розсунулися, впали, а чудо не приходило, не видно слідів по пухнастій аметистовій лусці...

— А я ж думала на старості онук доглядати, та довелося тебе в домовину класти...

Та все перебирає баба квасолу та думає про непокірливу Василю...

Тихо-тихо у бабиній хаті. Сама ніч білими патлами зазирає у вікно. І пишна сосна все чекає, все чекає якогось чуда...

1928

А Б С Т Р А К Т Н А В П Р А В А

1

„14.IV.1921 р.

Щойно я читала поему весни на обличчі калюжок, що ще не висохли від сонячного сміху. То були мелодії набряклих бруньок, що от-от мають із музичним шумом розпуститися і сповнити небо, землю та просторінь зеленим духом п'яности.

Незглибиме море чи, може, друге небо хотіло мене поглинути, але я відважно заносила ногу в нірвану кудлатих, бездонних хмар... і звірялася, що я — тільки „дитя людське" — недолуге, необачне, крихітне...

А всередині в мені співає якась пісня і співає вона, вже відколи купаюся в промінні поглядів синіх, як глибочінь неба... Я люблю. Не людину, ні, ні... Я люблю кохання й весну, бо вони в мені, — недосконалий, непоказній, скороминущій, — проростають таким одвічно зеленим деревом.

Дух мені забиває, як я чую пару від землі і як

бачу бруньки на каштані, а мізок мій здригається: з глибин тисячоліть доноситься до мене повів предковічності. Тоді я валяюся в тлінові мого неучтва і, змертвивши руки прутинами уздовж тіла, кажу тихим голосом:

„Я дуже крихітна в твоїй системі, природо, ти може й не помітиш, коли я є, коли не стало мене . . . коли твої дари мені пішли в небуття. Але я знаю і ти знай — на який кінець не вийде, а я буду прямувати до вершин свого розвою, твоїх дарів. Не дійду — буду повзти. Умру на порозі — з усмішкою щастя на устах. Я ж жила в змаганні, а вмерла непереможена, я не зрадила своєї вдачі, я боролася за . . .”

Дівчина замислено глянула на скляні бальконні двері, що правили за вікно, на каштан, що простягав руки до вікна через поруччя утлого балькону. Це було ще не те, що вона відчувала. Їй хотілося якось сильніше передати свої весняні настрої й юнацьку завзятість. Тому вона й не чула, що хтось енергійно постукав у двері.

У кімнату ввійшов присадкуватий парубійко в обстряпаній шинелі, пропихаючи поперед себе настовбурчені поли.

— А це що? Вже знов якісь видумаси, Петре? В голосі дівчини змагалися невдоволення й приязнь.

— Ні-і! Петрусь прийшов борг віддавати! — з невинною міною восьмилітнього хлоп'яти відказав Петро.

І не роблячи павзи, провадив далі хазяїновитим, свійським голосом:

— Давай ножа, Лесю! Цибуля є?

І Петро вийняв з настовбурченої пелени одну порепану чорняву хлібину. У пелені шинелі було ціле печиво.

Філософський настрій з дівчини злетів. Весело перекидаючись словами, вони батували свіжий хліб та велику жовту цибулину.

— Це вже я роздав половину. Було аж десятеро отаких-о хлібин! — мовив Петро, наочно показуючи, які саме були хлібини, себто широко розчепіривши руки.

Він смаковито кусав ніжнобілу цибулю та синьоватовишневу губку ячмінного хліба й сипав питаннями, не цікавлячись відповідями.

— А де дівчата? Ти вже не винна школі? Що це ти пишеш?

Леся аж допіру згадала, що забула на столі своє писання. Сердито ховала й мовчала.

— Це ти щоденника пишеш? Всі дівчата пишуть щоденники, еге? — провадив Петро тоном, що підтверджував загальновідому істину і zarazом питав, чи так.

— Ну, й не твоє діло! — одрізала Леся.

Але це аж ніяк не вплинуло на смішливого Петра. Він сумлінно попоїв, забрав своє печиво знову в полу шинелі, не забувши залишити й дівчатам хлібину, та й подався „віддавати борг” до інших студенток і студентів гуртожитку педагогічної школи.

— Узавтра загальношкільні збори. Вчителі знову правитимуть хліб, — кинув він біля дверей. — А я віддам тільки з нового врожаю...

— Знаю, знаю... І я так само...

2

Електричні хвилі щораз дужче поймали загальні збори. Це вже у залі не роз'єднані індивіди, а два звірі, дві компактні маси, нерівні числом, але з однаково

загостреними списами аргументації й волі. Не відчувалося тіл, облич — самі розпалені очі.

— Товариші! — намагався перекричати Іван. — Учком — не клин для вибивання пудів. Я, як голова учкому, вмиваю руки!

Широкою доленею-лопатою „якголоваучкому”, Іван, злісно загрів патли з високого лобиська і хижо сів.

Один за одним зрікалися: голова господарчої секції, голова ревізійної комісії, голова надзвичайної хлібної трійки, обрані нещодавно.

Лесі, як „завкоморою”, припала невдячна роля: в стонадцять посвідчити, що в коморі таки справді нема й зерна хліба. Нема! І виплатити вчителям нема чим.

— Товариші, я прошу слова, — виступила маленька постать завжди дбайливо виголеного викладача фізики, Майбороди.

Бурун пристрасних „слово!”, „слово!” ущух.

Що б ви робили, — надзвичайно тихо почав Майборода, — коли б перед вами стояло цілих чотири місяці без зерна хліба, коли б ви знали, що ніде не дістанете його, — точніше, що на вас чигає голодна смерть? Що б ви робили? Чи ви б вимагали чесно запрацьованого, чи пустилися б на Божу та вашу, учнівську, ласку?

І несподівано піднісся та зміцнів хирявий тембр:

— Педагогічна рада пропонує реченець до двадцятого квітня. Всі, в кого є заборгованість за правонавчання, мусять звести хліб до комори господарчої секції. Інакше — педагогічна рада постановила не провадити випускних іспитів і не переводити молодших на старші курси. Я скінчив!

Численний звір не чекав такого меткого удару.

Німота тиші розколола Лесине „я” на два. Одне

з них, спокійне й байдуже, стало збоку й цікаво озирнуло застиглу людську масу.

Ось на тлі цього подиву й заціпенілості — директор школи, Микола Максимович. Він лукаво собі, як завжди, усміхається до маленького папірця, що лежить перед ним на столі. Він сьогодні, видко, ніяк не хоче використовувати свого авторитету.

„Невже радіє з нашої біди?“ — аж не вірила своїм очам Леся.

Йй хотілося крикнути: „Миколо Максимовичу! Чому не помагаєте? Нас же не випустять...“

Трохи далі впала в око напружено гордовита постать викладача психології, Бая, і по тому, як зустрілася з ним очима Леся, вона зрозуміла, що він також спостерігає. Він ледве помітно, іронічно всміхався...

— Товариші! — розламав тишу обурений Максимів голос. — Країну обсів голод. У кожного вдома ячного хліба не стане, щоб перекрутитися до жнив... Ми всі попідтягали пояси, по три дні ніякого хліба не бачимо. Невже в цей час педагогічна рада сміє ухвалювати такі постанови? Це злочин... Це...

Вже далі несила голові провадити збори. Всі вимагають слова, ніхто нікого не хоче слухати.

— Збори закриваються! — кричить голова і голос його тоне у рейвахові галасу.

Педагогічна рада виходить із залі переможницею. Маленькою постановою вона кругом пальця обвинула цю шумливу, непокірливу масу.

Леся ще раз зустрілася очима з Баєм. І її знову вразив синій блиск його очей.

А весняні настрої чекають на всіх. Дразливі й гострі.

„18.IV.21 р.

Як тяжко дістається людству поступ, а диви, як легко сколупнути це тонкокорє нашарування культури й цивілізації. Як швидко людина повертається до первісного ступня. Скільки того дикуна сидить у людині.

Ну, от тепер: найкращі, найцінніші гроші — хліб. І це так природно, немов одвіку було, немов і не знали ні золотих, ні срібних грошей, ні папір'яних. Пуд хліба тепер найсталіший, найточніший вимір цінностей... Виходить — що не ситуація, що не час, то шукай найвідповіднішого виміру. А де ж стане, одвічне?..." — писала Леся, сидючи на мармурових приступцях. Палац, що до нього належали ці приступці, лежав тут таки, в руїнах. Незачепленими zostалися тільки східці.

За цих кілька років, що минули з часів вибуху світової війни і революції, вже все почало заростати травою. Гострі ребра руїни вже згладжував час, — тільки стирчали ще білі, із старовинною орнаментациєю стіни графського палацу, брилами лежало цегляччя. Але й між ними вже проростала одвічно юна травиця. Не на руїнах палацу графа Браніцького сиділа, власне, Леся, а серед молодих паростів розкішного гаю.

Весняний п'ян знесилював і чудодійно зміцнював Лесину істоту. Не дивилася, а відчувала, що сонячним сяйвом зелено наливався парк, задумливо мінився унизу став, облямований блакитними та зеленими кольорами.

Самі позникали зморшки похмурости. Настирли-

ву думку про хлібний реченець, що каменем тягнула Лесю в нетрі сірої знеохоти, висушило слянограйне сонце.

Спливалися звідусюди прозорі й ясні думки...

... „А Бурлака зимою укривався торбинкою з пшоном!” — вискочило у свідомості за якимись примхливими шляхами асоціації. І Лесі стало так смішно, що вона голосно зареготалася серед прозорої тиші.

— У вас заразливий сміх! — промовив хтось за спиною в неї. — Ви щаслива, що можете самі себе так розважати.

Це був Бай. Його сухорлява, калікувато-сутула, астенічна постать втратила свою клясну імпозантність і образливо контрастувала з усім буїно-весняним оточенням та (аж дивно!) з синім його поглядом.

— Що це означає — розважати себе? Хіба конче треба, щоб була розвага? А коли й без розваги вщерть налита душа?

Леся в іншій обстанові ніколи не зважилася б викликати на герць цього уціпливо-спостережливого вчителя. Але такі прозорі, такі легкі Лесині думки.

„Як же це він підкрався, що я не зчулася?” ... — заклопотано думала вона й ворухнулася, щоб хоч якось заховати олівця та зошита.

— О, не ховайте, товаришко Лесю! — з легкою іронією промовив Бай. — Я ж однаково знаю, що ви пишете про весну, про квіти, про зорі...

— Ну, й що ж, коли вони гарні! — гордовито відказала Леся. — А може й не про це?

Вона зухвало, із сміливим викликом у очах відбила синій погляд.

— Може й не про це! — зразу погодився Бай, і це ще дужче іритувало Лесю.

Його не дошкулиш!

Бай і собі сів на сонячно-ласкавий мармуровий східець.

— Бурлака укривався торбинкою з пшоном? — він заклав одну ногу за другу. — Це, справді, дуже смішно з пейзажного погляду: гора кожухів, а зверху торбинка. Але з формального погляду він мав рацію. Ця торбинка потенціально мала в собі якості теплої речі. Інші варять та їдять пшоно, їм стає тепло... Ну, а Бурлака знайшов свій спосіб...

— Мені неясна ваша думка, — призналася Леся, — але щось подібне й я думала допіру. — Леся наморщила лоба, силкуючись ухопити тропи. — Так по-вашому... Пшоно формально дорівнюється теплій речі?

— Оце я й хотів сказати, — веселим поглядом старшого підбадьорив її Бай.

— Але ж пшоно — їстівне, а ковдри, чи там ко-жуха, чи хустки — не вкусиш.

— Люба товаришко! Пшоно — гроші в наш час.

— Та ви ж допіру рівняли пшоно з річчю! Нічого не розумію!

— Це тільки показує, що ви незвичні до абстрагування, — вибачливо засміявся іронічний Бай. — Раджу вправлятися.

Леся на гідну відповідь не здобулася.

Розмова трохи легка, трохи порожня, пересипана ледве відточеними стрілами дотепу, точилася далі — навколо весняних настроїв... І Леся, і Бай старанно обминали шкільний конфлікт, хоч кожному приховалася гостра цікавість — „як вони?“...

„Невже не звезуть хліба? От скандал буде!“ — думав він.

„Невже вони такі камінні?“ — вертілося на думці в неї.

Нове для Лесі відчуття сплескувалося в грудях. І радощі, що от до неї заговорив учитель, як до рів-

ної. І колюла його іронічна манера. І сердилася вона на себе, коли він побивав її силою своєї інтелектуальної зверхности. І радо всміхалася, коли відчувала, що вертала йому іронію з додачею.

Холодне, скісне проміння поповзло від руїни. Леся зіщулилася. Час до гуртожитку.

Навдивовижу легка розмова осіла на Лесиній душі піднесенням і втомою водночас.

Як прийшла Леся додому, то довго метикувала на папірці, а потім записала щось у своєму зошиті.

„Хай це буде моя перша абстрактна вправа, може я колись покажу її вчителіві”, — посміхнулася вона,

Того ж вечора пішла вона до Петра. Він, якщо не вибрикує, то дуже кмітливий та мізковитий хлопець. З ним можна поговорити на абстрактні теми.

Леся показала Петрові свою „формулу” і Петро ухвалив її.

4

Колишній масток графа Браніцького, а тепер педагогічна школа з гуртожитками, розкинувся ген-ген. За руїнами палацу йшли парк та гойно розбуялі сади. В них потопали будинки, — котрі середньовічно-стрільчастого стилю, котрі запишані верандами, оповиті зеленою ряснотою дикого винограду. У ярках позалягали гаї й збігали до неозорого ставу.

А біля найбільшого двоповерхового будинку, центру розкиданих там і сям гуртожитків, похмуро чатують сосни — предковічні, глухі й німі. Ніяк не розбереш, чи вони аристократично гордують цим бравурним племенем, що поналазило сюди з навколишніх сіл, з його голосним реготом, із запальними суперечками, із ніколи невичерпаними піснями, — чи вони принципово не втручаються в людські справи й чатують вічності. Щодо шкільного юнацтва, то можна з

певністю сказати, що воно дуже прихильно ставиться до цих поважних велетнів, особливо, коли поміж їх вітами заплутається зелена фантастика місячного проміння.

Зелене жабуриння повзе по стрункій алеї. Заплутане в ньому створіннячко людське мимоволі обертає голову до магнетного золотого диску. Там хаос бажань, радощів, безпричинної туги й соромливої зневаги до себе? Там синє проміння? — Так! — Ні, не так!

— Та он біла її сорочка малячить! — голосно каже Петро.

— Завкоморо! Лесю! Годі зорі лічити! — лунко докотилося.

— Тут така оказія, а вона й тепер не зрадить себе...

Леся опинилася серед змовницького кола. Що? І Микола Максимович тут?

— Це я йшла-йшла й ніяк не могла дійти... — виправдується вона.

— Знаємо тебе...

— Ось послухай, що каже Микола Максимович...

І змовники довго радяться, і Леся не йме віри. І Микола Максимович?

— Так от, — каже наостанку Микола Максимович, лукаво собі усміхаючись. — Я беру свою пропозицію назад, а приєднуюсь до Петрової...

— Лесиної... — заперечує Петро.

— Петрової... — заперечує Леся.

— Отже, ухвалили! — веде далі Микола Максимович. — Але раджу дотримуватися найвищого ступня обережності, бо... обламаємося в дорозі...

Зовсім іншими очима дивиться Леся на Миколу Максимовича. І вона хоч одну мить сумнівалася в ньо-

му? Він же завжди друг студентові, навіть тоді, коли карає.

Потім обрадилися, як і коли має приймати Леся платню за навчання.

5

Наслідки наради під соснами — магічні.

Вимогу педагогічної ради виконано на кілька зайвих відсотків. Кілька днів згодом, а саме двадцятого числа, Леся, побрязкуючи ключами, стала перед очі педагогічної ради з документальними даними. Шкільний фільм розгортав свою стрічку далі.

Цей фільм різнився від інших тим, що буденний він був збоку глядачеві, та проте іскристий і шумовинний виконавцям.

Дарма, що надходив кінець навчанню, що виснажений недоїданням організм натужувався останніми силами, — Леся гостро відчувала смак життя.

Як і буває в юнацтві, вона не могла орієнтуватися в безлічі настроїв-думок, що вихрили її психіку. Там жили: і фанатичний безпричинний ентузіазм, і чорна розпука, і фізіологічна радість живчиками розбігалася по істоті, і огида до „тваринного я”, і легка жура, і поклади сміхотливости.

Так виходило, що часто встрявала в розмову з Баєм. Гайновита на культурні парки, на саморослі гаї, на калейдоскопічну красвидність природа сама сприяла цьому. Сприяла й тому, що люди ставали одвертіші, щиріші, балакучіші.

Лесі імпонувала ця своєрідна приязнь, заснована на елементах учнівського обожнювання вчителя, на невловних нюансах еротичної гри, тої багатострунної психічної споріднености, де люди розуміють одне

одного з натаюку, з недоговореного слова, де є співзвучність, де людям легко одному з одним.

Що їй казати, Леся часто відчувала, що їй треба доростати до свого вчителя, і це її втішало, — бо „муштрувало мізки”, — і zarazом гнівило, — бо часто він своїми парадоксами вибивав зброю думки з її рук.

Часто під прикриттям темних алей учитель брав ученицю під руку і Леся палахкотіла, але не від того, що йшла під руку з учителем, а від того, що в ній зринали такі переживання, з якими нікому не можна звіритися, найпаче ж Басві.

А звирялася вона наївно-беззастережно всім, що на душі було.

— Я ненавиджу, що я — жінка! — в пориві безмежної довіри признавалася вона. — Я стільки начиталася, що жінка нічого не може створити, що вона ніколи не досягне висот інтелектуальної одиниці... Від цього мене обплутує безвихідний розпач і тисячами ниток притягає до землі. Мені здається, що кругом мене — кишить ця невіра, і це часом отруює всяке бажання щось робити... Раз я чула, як один чоловік (я його дуже поважала, дуже!) сказав: „На мою думку, жінка — прехороше створіння, але не людина”.

— Це він жартував! — заспокоїв Лесю Бай.

— Я сама знаю, що жартував, але... Чому я не бачу жадної жінки такої, як хотіла б? Нема!

— Як? Нема? — не розстаючися з іронією, потішав Бай.

— Нема! — запевняла Леся. — Кажуть: „Олена Іванівна вже не вчителює. — Чому? — Заміж вийшла...” То хіба це в неї нова професія?

— Не нова, а навпаки, як світ, стара. Діти їй таке інше... — обережно іронізував Бай.

— ... горшки, миски, пелюшки... То я не хочу!

То я хочу бути тільки чоловіком, як лише йому є доступ до інтелектуальних розкошів.

— Щодо перевірення в чоловіка — не обіцяю, а майбутнє синьої панчохи — гарантую...

— Ви все жартуєте...

— А ви все серйозно сприймаєте?

„Сказати йому, чи не казати про те?“ — вертілося в Лесиній голові.

Вона мала лиху властивість у нападі відвертості витрушувати все, що є на серці.

„А як зрадить?“

— А я таки спробую! — стріпнула волоссям Леся. — Чи дали усякі там скептики право жінці на інтелектуальне життя, чи відмовили, — мене це не обходить. Я його хочу! Я буду домагатися його, хоч би й без сил навколінках довелося повзти до нього.

— Тільки як станете попадею, то дайте знати мені! — цілком серйозно, з відтінком загадковості, зауважив Бай.

Раптом розвіялася атмосфера одвертості й довір'я, якими окутала сама себе Леся. Все поїла прикра іржа, іржа каяття за допірішню відвертість, іржа осоруги, ба навіть огиди. Кому звірялася? Перед ким розкривала найлюбіші сердечні мрії? Перед цим закостенілим скептиком, сутулим душею?

А ще й хотіла зрадити цьому чужому ту тасмницю. Боронь Боже! Мовчи, Лесю! Мовчи!

6

Верандні двері розчинені якнайширше, а не пускають нічного мороку із саду в залю. Залю світиться radoщами й веселощами. Випускний вечір у педагогічній школі вирує.

Учні педагогічної школи спочатку вміли танцю-

вати тільки польки й вальса. Потім понаучувалися фігурного вальса, краков'яка й ойри. На шкільних вечірках, звичайно, дуже просили „прим”, Галю й Степана, щоб танцювали гопака. Вони спочатку трохи задавалися, а потім віддавали належну шану гопаківі, а їм підтанцьовували сміливіші неофіти.

Ніхто не помітив, коли це Товстик навчився так гарно грати на роялі, й тепер він, бідолашний, був прикутий до інструменту, аж пальці не слухали.

Бай сидів при стіні з усміщечкою на тонких устах. Леся занадто повна була веселоцями, їй треба було їх трохи розбризкати навкруг себе. Вона підлетіла до нього.

— Анатолію Захаровичу, запрошую вас до вальсу... — І осіклась. — „Боже, я ж забула, він же ніколи не танцює, соромиться...”

Бай був такий сутулий!

І щоб зам'яти свою нетактовність, вона швидко додала:

— Або ні, ходімо краще в сад! Ой, духота!

— Вас, мабуть, смішать наші веселоці, — промовила вона, як виходили в чорний квадрат дверей. — Ви ж бачили пишні учти великого міста...

— Та проте там нема такої безпосередности й наївного захоплення, — ухилився Бай від прямої відповіді, й Леся зрозуміла його.

В аляях саду кетяги бузку били просто в обличчя. (Всі свято дотримувалися шкільної постанови — не нищити садового дерева). Манячіли в темряві велетенські букети жасмину та ще якихось фантастичних квітів.

Бай і Леся йшли, немов прорізаючи непроглядний туман бузкових та жасминових пахоців.

— То чому це у вас такий піднесений настрій? — звично, немов по праву, взяв Лесину руку Бай. — Я

спостерігав вас. По ваших напіврозкритих устах можна визначити цілком протилежне тому, про що ви, пам'ятаєте, не раз говорили . . .

Але Леся вже була ображена. Не за ці його слова, а за рух. Це й її не минає доля отієї трафаретної „парочки під ручку”? Десь отут, біля них, клубочилося щось неприємне. Вона зіщулилася.

— Ну, що ж, нехай ваші фізіогномічні спостереження будуть вам на спогад. На злість вам, не буду синьою панчохою! Попадаю буду! — відрізала вона.

-- Це для мене новина. То чому ж ви по-хлоп'ячому обстрижені, чому оці строгі, високі комірці, чому бажання у всьому уподібнитися нам, чоловікам?

— Хіба ви, чоловіки, взяли патента на зачіски, комірці й манери? — в тон відповідала Леся. — Може за вашим рецептом треба, щоб я розмалювала карміном губи?

— О, я знаю, що ви ненавидите косметику! Але що таке косметика? Свідоме прикрашування себе. І ви не вільні від неї. Хочете, я вам це доведу . . .

— Я дуже рада . . . Покажіть мені мої хиби! — примирливо відповіла Леся.

Вона справді була рада, що Бай, нарешті, відпустив її руку й добрав свого звичного тону, — трохи старшого, вчителя.

— Скажіть, чого ви так часто кусаєте губи?

— Бо пошерхли! — просто відповіла Леся. І відчула, що сказала трохи неправду. Часто перед дзеркалом вона кусала уста саме для цієї краси.

— Неправда ваша, навіть у п'ятні видко, як ви почервоніли, — нахилився до неї Бай.

Леся, мов спіймана на крадіжці, мовчала. А Бай додав зовсім іншим голосом:

— А високі комірці ви носите даремно. У вас така чудова лінія шиї.

Треба було скипіти, але Леся не скипіла. Це, мабуть, від несподіванки.

Щось казав далі він, таке вкрадливе, незначуще, крихке й ніжне — все про неї. А Леся відчувала, що туман його дужчої волі згусає круг неї і що водночас у ній самій прокидаються якісь сили опору. „Не піддавайся!” — шепотів застерезливий голос.

— Оця біла лавочка так і манить мене... — промовив Бай.

— То й сядьмо! — мов прийнявши виклик на герць, відказала Леся.

Бай відчув це й нашорошився.

Якийсь час мовчали. Комарі задзичали нахабніше, і Леся раз-у-раз відганяла їх.

— То вас не лякає вчителювання? — щоб абищо говорити, промовив Бай.

На це питання „так собі” Леся також відмахнулася незначущою відповіддю.

Знову мовчанка.

— Скажіть, — надумалася Леся. — Скажіть, чого людині так багато хочеться знати, а засоби її обмежені? Є такі грані, яких людина ніколи не перейде.

— Це ваша молодість говорить, — лагідно відповів Бай. — Прийде час і вам захочеться знати не що інше, як свою вузьку ділянку, і ви помиритеся з обмеженістю людського знання.

— Ну, а чого навпаки: дано людині багатющі здібності, щоб відчувати щастя, а не дано його мати?

— Я розумію, що ви хочете сказати. Це, звичайно, відчуття незадоволеної потреби. Але майте на увазі, що коли б було в вас це щастя, то виявилось б у зовсім інших формах, ніж ви уявляєте собі. Бо, реалізуючись, воно прибирає грубших форм, зв'язане з прозаїчними моментами. Такий вже закон. А коли все минеть-

ся, то ви згадуватимете тільки хороше, естетичне. Час омив би вам усе.

Знов уплітався знайомий мотив інтимности й взаємного порозуміння з півслова.

Бай раз-у-раз відганяв докучливих комарів і для зручності він навіть присунувся ближче. Випадком рука його опинилася якийсь час на Лесиному волоссі і по-рідному погладила його.

„Розказати йому? Я не можу таїтися від тієї людини, якій усе звіряю. Воно каменем лежить і заважає...”

„Це не тобі належить! Мовчи!” — наказав застережливий голос.

Але, Боже мій, ця гаряча рука вже опекла її шию і хоч цей раптовий жест здався Лесі зухвалим зазіханням на її особистість, вона не сміла визволитися. Вона тільки сказала:

— Мені незручно.

— Слухайте, як тихо-тихо...

В мовчанці Баєве обличчя все ближче й ближче до Лесиного. Гарячий подих опік її щоку.

— Киньте ви ці філософування, Лесю! Всі ми — слабенькі люди...

Леся жалібно просилася:

— Мені незручно...

— Проте, мені зручно...

„Проте, мені” розв’язало ситуацію. Леся силою рвонулася, схопилася на рівні ноги й без єдиного звуку побігла, не оглядаючись, темною й широкою стежкою.

Яксь ще неусвідомлена, але пекуча образа гнала її.

Другого дня свіжовиголений Майборода перестрів

на подвір'ю школи Бурлаку й попросив, щоб той допоміг йому перенести хліб із комори господарчої секції до його помешкання.

— Який хліб? — щиро здивувався Бурлака.

— Сьогодні будемо забирати з комори платню, — пояснив Майборода Бурлаці.

— А-а . . . Добре . . . — сказав невиразно Бурлака.

— Може вам ніколи, то я іншого учня попрошу.

— Ні, ні, нічого . . .

Коло комори господарчої секції стоїть майже вся педагогічна рада та кілька учнів. „Якголоваучкому” побіг за „завкоморою” — і ось обоє вони, Іван та Леся, йдуть уже, весело з чогось сміючись.

Як одмикає Леся комору, то Іван звертається до вчителів:

— Шановна педагогічна радо! Як голова учкому, мушу попередити, що платня у нас не в звичайному зерновому вигляді.

Широко розчинені двері. Просьять заходити. На-шорошена учительва силою подається в комору. Зостається позаду лише директор, Микола Максимович, із звичайною лукавою усмішкою. Він не дуже квапить-ся по той хліб.

Але сподіваних засіків хліба не видно. В порожнісінькій коморі стоїть забита цвяхами скриня від сирників — та й годі.

— Це жарти? — ззираються вчителі.

— Ні, — серйозно каже „якголоваучкому”, — це — оцінений на хлібну вартість наш заклад.

Відбивши одну дошку, він виймає велику Лесину хустку.

— Оце — два пуди пшениці!

— Я внесу пшеницю через місяць, — каже Леся.

Далі йде пожмакане зимове пальто Галини Горленко.

— Оце — десять пудів, — сповіщає Іван.

— Ми внесемо через два тижні, — кажуть Галина й Ольга Горленки.

— Годинник — п'ять пудів . . .

— Це — шахрайство! — не слухаючи далі, розгублено і розлютовано водночас скипів завжди дбайливо виголений Майборода.

А за ним захвилювалися всі вчителі, шукаючи в своєму лексиконі слів, що могли б передати їх обурення.

— Ні, не ображайте нас, — лагідно й витримано заперечує Іван. — Це не що, як тактика. Хіба ви не затверджували ці документи?

В руках у нього документи, де чорним по білому написано, що Ярова внесла два пуди, Горленки . . .

— Киньте ви під три чорти ваші документи! — не очікувано прорвався Бай, що до цього моменту псевдився так, немов ця справа його ані трохи не обходила. — А нам пора кинути сентименти. Я пропоную розв'язати справу руба: поділитися закладом і продати його за хліб.

І він несамовито почав носити свою утлу постать по порожніх кутках комори, кусаючи тонкі уста.

Хтось між учнями вголос уявив:

— Товариш Бай з Лесиною жовтою хусткою на товчку: „Навались, в кого пуди завелись!”

Ця картина так яскраво стала перед очі, що всі дружно зареготалися, — хто, щоб віділляти море внутрішнього сміху, а хто тому, що подразнені м'язи запрацювали й не можна було їх стримати.

І найголосніше за всіх реготався свіжовиголений Майборода, і що дивно — найвеселішим у світі сміхом. Мав таку слабкість: заради дотепу може простити все.

А не сміявся тільки Микола Максимович. Він по-

клав край цієї сцені. В руках у нього був якийсь папірець.

— Товариші, я щойно одержав з відділу освіти повідомлення, що наше прохання про допомогу школі продуктами вдоволене. Як ми використаємо цей хліб — обміркуємо на засіданні педагогічної ради. А зараз, я гадаю, найкраще, що ми можемо зробити, то це замкнути комору.

І вчителі, й учні подякували про себе Миколі Максимовичеві. А він тільки всміхався до свого папірчика. Якби не мав надії на цю підтримку, то не дав би згоди на операцію закладу, то хтозна, чи відбулося б нормальне життя школи, то... А так — одна хвилинка замішання, тим часом одні вже покінчали, другі, переведені у вищі класи й не хвилювалися нічим іншим, як тільки іспитами...

8

Леся сиділа на балконі, майже схована каштановим лапатим листям, і писала:

„Я вже не серджусь і не обурююся на Анатолія Захаровича. Що ж, тепер я знаю, що людина може мати два обличчя... Треба високо підвестися над цим і знати, що я ніде не зрадила себе, що мені нема за що червоніти перед собою, а отже й перед людьми.

Живий жаль тільки, що розбилася в череп'я ця многогранна дружба. Ах, якби знали ви, Анатолію Захаровичу, як я вдячна вам за неповторні скалки інтелектуальних радощів, що їх кресала наша приязнь! Але ж не щодня побачиш і всю людину, — і за науку спасибі...”

Вона всміхнулася й перегорнула кілька сторінок свого щоденника. Перечитала „формулу”, яку ухвалив колись Петро.

„А бстрактна вправа (за завданням А. З.)

Гроші це те, за що можна все купувати.

За хліб тепер можна все купити. Отже, хліб — гроші.

Хліб часом можна замінити одежею.

Хліб і одежа, з формального погляду, однакові.

ФОРМУЛА: $\Gamma = X = O$ ”

Леся замислено перевела погляд із зошита на темно-зелений килим верховіть, що розстелявся ген до ставу. Не зчулася, як хтось заговорив позад неї:

— Петрусь прийшов їсти галушки! — з міною п'ятилітнього пестуна оголосив Петро, наче він дарував Лесі цими словами величезну радість.

— Які галушки? — здивовано запитала Леся.

— А ті, що наваримо... Засмажені рижівною олією... Ні? Ну, то...

— ... Ну, то будемо їсти хліб із смачною цибулею, — закінчила весело Леся.

— Сюди, на балькон неси! — хазяйновито порядкував уже Петро. — А де дівчата?

1929

КІМНАТА З ПРИМУСОМ

1

Роздратований і стомлений ущерть, Мишко гнівався навіть на щире вечірнє золото, недбалою велетенською рукою розкидане по незчисленних площинах і площинках міського пейзажу. Воно, прокляте, погнало його аж сюди, на ці пустельні взгір'я Батієвої гори, так наче він тут може знайти те, за чим уже два тижні ганяє, як хорт.

Під прощальною зливою жовтогарячого проміння, він сів на шпилі й лихим поглядом дивився в далечінь.

Але й тут він не сам із собою? Хто це гукає на нього? Так і є, Васько Непийвода. Що це, роботи йому нема?

З Васьком Мишко здивався дуже рідко, хоч вони й були земляки, хоч були студенти однієї школи. А що тепер за біганиною, то й у голові він Мишкові не держався.

— Ого, відколи це ти аматором природи став? —

привітав Мишка Васько. — Не диво мені, я сьогодні іспитового кита скинув із плеч...

— Я шукаю кімнати, — понуро відповів Мишко, дивлячись десь убік, бо не мав жадного бажання перейматися Васьковою життєрадісністю.

— Знайшов де кімнату шукати! — засміявся Васько, аж ніяк не зражений непривітною зустріччю приятеля. — А чого це ти до мене ніколи не зайдеш?

Немов дратуючи, Васько ще більше розвеселився.

— Хочеш, я тобі розповім одну історійку. Вона тебе розважить, я певний цього.

— Мені байдуже... — буркнув Мишко, блукаючи поглядом десь далеко.

Васько сів.

— Шкода, що ти ніколи не був у мене, — почав він. — Шкода! Тобі сподобалось би, як я влаштувався... Сонячна, суха кімната, приятельський примус, загальний коридор з усякими вигодами, включно до жанрових історійок „бабів Парасок і Палажок...” Звичайно, модернізованого міського типу, — значущо підніс він пальця до неба.

Цей Васько уявляє собі, що комусь потрібні його „історійки”!

— Ось одну таку історійку я й хочу розповісти тобі, меланхолійний студіозусе, — провадив свої Васько, а Мишко аж кипів на нього за це недоречне просторікування. Не хоче Мишко й слухати, краще спостерігати золоті хмарини...

Вирішив не слухати, а вийшло так, що з середини оповіді вже й слухав.

2

— ... Одного ранку, коли я сидів над своїм, давно вже остогидлим мені проєктом, я почув у кімнаті насу-

проти якийсь крик. Я прислухався: це був деренчливий голос голови домоуправи, а йому відповідав підвищений, незнайомий мені жіночий голос. Хоч мої двері виходять у коридор, як і двері всіх моїх сусідів, хоч я завжди був тонко обізнаний із меню всіх сусідів, не казати вже про важливіші події, — досить мені було однієї деталі, щоб знати всю суть, — але цим разом я нічого не міг уторопати. Кричали дуже, а й слова не розбереш. Одно тільки я зрозумів, що відбувається це в Чечельчиній кімнаті... Ах, ти не знаєш, хто це Чечелька. Зараз скажу...

Отак розважившись трохи, я знову взявся за свої креслення. Аж ураз у коридорі грюкнули двері й розлютований голос голови домоуправи запитав когось:

— Ну, де ви бачили таке нечуване нахабство?

Йому ніхто не відповів, а він трахнув вхідними дверима й сердито погупав чобітьми сходами вниз.

П'ять хвилин я вагався, чи зручно це буде, а потім все таки постукав до Чечельки, своєї сусідки, студентки інституту Народньої Освіти, моєї гарної приятельки, що завжди ділилася зо мною своїм примусом. Цікаво ж, що це за галас був щойно в її кімнаті. Постукав я з невинним запитанням, — „котра година”. Я мав надію, що затримаюся на якусь хвилинку й роздивлюся на ту голосисту її гостю, а може й запитаю про причину такої жвавої розмови.

Але як я здивувався, побачивши, замість моєї широченької приятельки, ставну й молоденьку чорняву дівчину (мабуть, їй не більш, як шістнадцять років). Вона спокійно сиділа біля столу.

— Вибачайте, я думав, що є товаришка Чечель, — похопився я, зніяковівши й удаючи, ніби я хочу йти.

Дівчина не поспішала мене затримувати, але ска-

зала досить приємним голосом, що це байдуже і що вона до послуг товаришеві, себто мені.

Тоді я спитався, котра година (дякувати тобі, рятівниче запитання!) та й мусів, ні в сих, ні в тих, іти собі.

„У неї зовсім приємний голос, — сказав я сам собі, сідаючи до свого приладдя. — Але що це за скандал там був? І чому не Чечелька, а вона?..”

3

Другого дня в коридорі мадам Співак пошепки розповіла мені, що в кімнату „отісі стриженої” вселилася якась особа й нахабно заявляє, що Чечелька вже тут жити не буде й що вона посіла її житлову площу.

Я знав уже давно, як плекає мадам... (Ага, для ясности! На жаргоні нашого коридору „мадам” означає те саме, що в міліціонерів „гражданочка”)... отже, що мадам Співак плекає мрію забрати Чечельчину кімнату. Сотні разів чув я, як вона солодко питала в товаришки Чечель, чи скоро та закінчить інститут і поїде на стаж. Це справа ясна, їй неможливо жити в таких двох малесеньких кімнатах. Чоловік її, касир Музичного тресту, купив у „розстрочку” піяніно, — і нема де поставити. Чоловікові потрібен кабінет. У них росте дочка, Фаня, — їй потрібна окрема кімната. І хіба вона не має права на третю кімнату? Це ж суміжна! Але піди, доведи це голові домоуправи! Він вважає, що це не його справа — піклуватися про добробут пожильців...

Ще й досі не переконавши голову домоуправи, мадам Співак щоразу доводила це мені. Мені вона виливала свій „справедливий” біль з тієї причини, що я, хоч

також її суміжний сусід, не подавав таких надій, як товаришка Чечель.

— Я чув учора якусь голосну розмову у третій кімнаті, — ненароком пригадав дещо і я.

О, голова домоуправи тепер теж цілком на боці мадам Співак. Він дав слово честі, — не буде він голова домоуправи, як не викурить цю самозванку. От, які то справи!

— Ви чули, як він кричав на неї? Я весь час підслухувала в щілину. Уявіть собі, я не знала, що наш голова вмів так обстоювати справи житлокопу.

Мені промайнула якась думка, але я її не вимовив уголос. Я спитав:

— А як мадам Вегера?

Це піділлляло олії в пожежу бурхливого настрою мадам Співак.

— Вегера? — презирливо відповіла мадам Співак. — Ота нехлюя? Ви ж знаєте, що вона рада б у ложці води мене втопити. Вона тішиться! Вона підмовляє цю, щоб нічого не боялася, щоб не здавалася. Вона її добре радить! Ви думаєте, я нічого не чую? Але де правда, там правда! Кінець!

Мадам Вегера — давній ворог мадам Співак, ще з того незапам'ятного часу, як мадам Співак захопила спільну комірчину і зробила з неї індивідуальну кухню. Ця нещасна комірчина фігурувала вже на трьох судах і була повсякчасним джерелом невгамовної війни. Війна ця не обмежувалася коридорними сутичками, а часто виходила за межі нашого помешкання й гуляла навіть на загальних зборах пожилців будинку.

Мадам Вегера має в тому ж будинку ще двох братів і три сестри, — отже, коли мадам Співак хоче одного, то мадам Вегера із шкури лізе, щоб ухвалили інакше. Кожна партія має навіть своїх прихильників. Але

як Вегер є цілий кагал, то дійшло до того, що на останніх виборах голови домоуправи партія Вегер провалила кандидата, симпатичного Співакам, і... от бачите, хіба цей голова дбає про добробут пожильців? Йому якби показати хабара...

4

Цим разом, скидалося, в переможний рік сурмила мадам Співак. Голова не порожнім патроном заправився в кімнаті число три. За кілька днів він „власноніжно” зайшов до кімнати моєї нової сусідки (що за мила студентка!) і приніс їй повістку до суду.

Ого! Темп блискавичний!

Я, почувши це, знайшов між своїм гамузом календаря й уважно переглянув його. Я відповів собі на ту думку, що мелькнула в мені за розмовою з мадам Співак.

„За три дні, чотирнадцятого, — суд. За день до п'ятнадцятого. Нічого собі!” — усміхнувся я.

Я був на суді за свідка.

Мені шкода було моєї сусідки. Хто з нас не знає, як тинятися без кімнати у великому місті, та ще й нашому братові, студентові із села. На тебе налягають іспити, а ти приходиш у якийсь куточок і мостишся на краєчку стола, щоб дати місце твоїм трьом товаришам. Та це ще ідеально. Але горе тобі, коли ти станеш тією посудиною, куди зливаються сердечні справи твоєї господині, її біографія, її дрібні справунки й базарні ціни, коли мусиш гладити по голівці Вовочку й Ніночку, дарма, що вони розливають атрамент на твої вистраждані креслення, що вони лазять у тебе під ногами й висотують з тебе останні нерви... Ні, я знаю, як скрутно студентові, і поклав собі свідчити м'яко...

Але як здивувався я, коли почув слово нашого голови домоуправи? Це він, чи не він? Це вовк, чи ягня? Проти своєї звичайної енергійности й запальности, він був якийсь обмоклий і байдужий.

Мої свідчення були б просто убійчі проти цієї дитячої простодушности й наївности свідчень голови житлового кооперативу.

— Громадянка Дейдиш оселилася й жила вкупі з громадянкою Чечель, прописана на її житловій площі. Громадянка Чечель виїхала. Громадянка Дейдиш подала заяву, щоб приймали від неї платню й відкрили особовий рахунок, — ось що сказав він стомленим, млявим голосом.

„Що це з ним сталося? А де — „карний злочин“? А де „самочинний захват“? А де „обманний спосіб уселення“? — питав я сам себе. — А де?..

І мій здогад міцнішав.

Але суд судом. Вчинок моєї сміливої сусідки не знаходив виправдання в судових артикулах, і їй присудили звільнити помешкання, а на це присмне виконання дано їй один місяць.

Ах, як тішилася й тріюмфувала мадам Співак! Чоловік, касир Музичного тресту, матиме окремий кабінет. Фаня (ви знаєте, вона вже вступила в комсомол, ой, вона така здібна!) матиме окрему кімнату. Продамо піаніно за п'ять тисяч, а чоловік знову купить у музичній фабриці по державній ціні за дев'ятсот карбованців рояль...

5

Вечірнє сонце вигравало вже на найвищих шпильях, банях і дахах міста.

— Ну, й що ж? — перебив Мишко Васька. — Де тепер та студентка?

Він не міг уже, як спочатку, презирливо-байдужо слухати Васькову історійку, його хвилювала доля тієї вигнанниці, невідомої співтоваришки.

— Вона спокійнісінько живе собі в кімнаті насупроти мене й щоранку любісінько ділиться зі мною Чечельчиним примусом, а я приятелюю із нею не менш, як із Чечелькою, а може ще й дужче...

— Ну, це ти вже... — досадливо обірвав Мишко Васька.

— Та не перебивай, слухай, що далі було, — не терпляче вів Васько. — Другого дня в нас були збори пожильців будинку. Перевибирали правління. Мадам Співак провадила широку агітацію за цього самого голову.

Хоч було дві серйозних кандидатури, але мадам Співак сяяла. Як? Не виберуть того самого голову? Він же такий господар! Як то? Це нічого не значить, що вона переманила на свою сторону чимало таких, які голосували завжди із мадам Вегерою? Безперечно, мадам Вегера не буде голосувати за нього, раз він поміг Співакам відвоювати кімнату. Аж цим разом мадам Вегера побачить...

Настала довгождана хвилина. Мадам Співак сіла так, щоб видно було кожний рух мадам Вегери. Як ти думаєш, що вона пережила, коли побачила, що мадам Вегера підносить разом із нею руку за нашого давнього голову? Я дивився на неї. Вона гордо піднесла руку, але мало не смикнула її назад. Тільки ж на це в неї не вистачило вже духу.

Кілька днів я не бачив мадам Співак. А коли побачив, то вона була зелена на виду. Вона простогнала, що ночами не може спати, що вона все думає, ламає голову над одним питанням: чому, чому мадам Вегера зовсім не ображена?

— Ви знаєте, що я думаю? — таємниче додала

вона, нахилившись мені аж до вуха. — Я думаю, що цей голова комедію ламав перед всіма нами. Він грає в одну дудку з Вегерами. Такого хабарника світ не знав! Ось побачите, що ця особа так і буде жити в моїй кімнаті.

Вона вже називала кімнату число три своєю.

— Я думав про це ще з першого дня, як вона вселася, — відповів я серйозно.

— Ай! — ужалило це мадам Співак. — Цього не може бути!

— Ось побачите, — сказав я ще серйозніше, — сам брат мадам Вегери перед виборами сказав мені, ніби голова дав йому слово чести, що вселить товаришку Дейдиш. . . бо вони, Вегери, поставили йому умову, що не будуть голосувати за нього, якщо він її не вселить, — аби не Співакам кімната. А вчора правління прийняло заяву від Дейдиш і ухвалило не виселяти її, поки не закінчить інституту. Їй відкрили особовий рахунок. Мені казала це сама Дейдиш.

Я говорив це спокійно, але мої слова були динамітом для напівприспаної жовчі мадам Співак. Вона вся рвалася на шматки й стогнала:

— Один голос! Один голос! — стогнала вона, не зважаючи на те, що молоко скипіло й згасило її примуса.

— Я не розумію, що це таке „один голос”, — сказав Мишко Васькові, забувши, що той не любить, як його перепитувати.

— Коли вибирали голову, то він мав тільки на один голос більше, ніж його суперник. Мадам Співак сама одна могла його провалити, не зважаючи на всі хитросплетіння Вегер і на вигідні комбінації, що закладалися . . .

Тим часом на величезний міський краєвид спустився запашний димок присмерків. Місто на прощаль-

не сонцеве залицання відповіло тисячами блискучих електричних разків, химерно переплетених...

Васькова історійка розвеселила Мишка. Він навіть пересердився. Все таке гарне навкруги!

— От, якби й собі де потрапити в таку ситуацію! — мрійно промовив він, заглядаючи в мерехтливий океан вогнів під ногами. — Кімната, та ще й з примусом!

— Я ж кажу, — заходь коли до мене! — ляснув його по плечі Васько. — Я ось незабаром маю їхати на стажування...

1929

Д В І

1

Університетський придверник дав Романові два листи. Один був від дружини з Харкова, другий — невідомо від кого. Роман нетерпляче розірвав коверту, — що пише Валя? Як там удома, чи здоровий Славко, як мама?

Жадібно перебігав рядки, не вдумуючись у подробиці, бо знав, що не раз і не два перечитуватиме ще ці, завжди короткі, але повні запашного аромату, блакитні Валині листочки. В одному тільки місці він прочитав два і три рази. Радісно всміхнувся.

Нарешті, Валя зважилася! Ах, як йому не вистачає її щодня, щогодини, щохвилини! Як нудно повертатися додому, йти через готельний коридор, застелений килимом, і самому відмикати двері, знаючи напевно, що ніхто тебе не зустрине! Які довгі ті вечори, коли він працює вдома! Замість праці, — тиняється думкою, сидить у Харкові серед своїх... Славко із сусідньої кімнати на когось погукує — видко, на свого ведмедика. Валя ритмічно торохтить машинкою...

Тоді в нього теж якийсь свій ритм виробляється. Наче б то нічого особливого, наче й заважали вони йому, а от без них він не може.

От уже півроку, відколи він тут у Києві, — в нього з Валею точиться листовна суперечка. Роман пише в кожному листі, щоб Валя їхала до нього, Валя ж доводить, що поки не буде в Києві мешкання, вона й з місця не рушиться. Бо в Харкові й мама й тато, і всі домашні вигоди, а там у Києві душитися в одній кімнаті в готелі не хоче, там дитині й повернутися ніде буде.

Як чоловік, він нічого не розуміє, але вона без купільниці, чи хоч би без балії, де можна б купати Славка, не буде жити.

Роман покійно зідхав, читаючи ці слова. Уся його професорська гідність зникала, коли мова йшла про такі значущі речі, як купання Славка. Так, Валя має рацію, й нічого тут не вдієш...

І от у цьому листі Валя пише, що якби він знайшов десь під Києвом дачу, то вона приїхала б на все літо.

До Романа звідкілясь прикотило стільки завзяття, що він трьома скоками перестрибнув довгі сходи, мов якийсь хлопчина. Власне, в душі він і був хлопчина. Професором його тільки називали та ще й без певної підстави. Бо він тільки доцент, читає в університеті й у педагогічному технікумові курс психології, але так уже до нього якось пристала назва „професор”. Інколи він сам, жартуючи, дивиться в дзеркало на своє юнацьке, свіжопоголене обличчя з яскраво-червоними устами, з живорадісними та лукавими, глибоко-синіми очима, дивиться на свій м'якохвилястий білявий чуб і питає:

— Як ся маєте, шановний професоре, Романе Олексієвичу!

Йому подобалося, у новину було, це звання. Так подобається учневі-десятиклясникові звання „студент”. Він ще тільки звикав до цього слова. Професорську гідність він тільки удавав, крадькома наслідуючи своїх колег.

2

У лекторській кімнаті Роман згадав, що ще якийсь лист лежить у нього в кишені. Він недбало розірвав коверту.

Що це воно таке?

Читав-читав — і не міг нічого добрати. Подивився на підпис. Подивився на адресу — може не до нього? Ні, „Професорові Р. Вернигорі”. Цікаво!

„Шановний професоре!” — починався лист. А далі:

„Ви можете відмахнутися від мене мовчанням і після того, як Ви одержите цього листа, все залишиться в звичайному стані. Я й не думаю, що Ви звернете увагу на нього, і ні на що не надіюся. Мені просто хочеться, щоб Ви читали ці слова і знали все те, про що буду писати.

Я — собі дівча, Ваша студентка. Люблю ходити весною й дивитися в кожну прозору калюжку, де відбиваються блакитне небо й дерева. Мені тоді здається, що то й є справжній світ, ще якийсь інший, крім того, в якому живу я. І от, коли я дуже близько проходжу біля Вас, дивлюся Вам увічі, мені здається, що я зазираю в той інший, таємний, загадковий світ. І ще мені здається, що ніби й Ви зазираєте у мій світ.

Я тоді розтаю в повітрі і не питаю, чи дійсність це чи вигадка. Це — дійсність для мене.

Тільки ж чи справді воно так?

Ви ж дивитеся не тільки на мене, а як я це помі-

тила, частенько кидаєте погляди й на інших. А насправді Ви мене й не знаєте.

Коли Ви т а к дивитесь, не надаючи ваги, то як же Ви любите? Мені хочеться зазирнути в цю безодню — і страх мене бере. Я б такого не знесла. Вже від того одного, що Ваш погляд спиняється на мені, стається таємне чудо. Той погляд Ваш ввергає мене в безодню щастя, якому дати назву неспроможна я. Мене проймає сонячне проміння й я сама стаю променем, що світиться, мов світло далеких зір, долітаючи до нас через мільйони років.

Чи маю право душити це в собі, ховати, мов жалюгідний скнара, труситися над цими розсипами щастя й краси чуття? Ні, я хочу безкраю дякувати Вам, і ніякий сором не може мене спинити. Я тільки не можу в цьому маленькому, бідному, німому листі цього зробити, але я гадаю, що мій дужчий крик душі без слів долетить до Вас, і цим я буду радісна й багата.

Ще раз кажу, що я — собі дівча, Ваша студентка, і Вам може не захочеться псувати репутацію через мене. Як не захочеться, то й не треба цього. Але коли б Ви захотіли щось відповісти, то могли б написати на цю адресу (тут була й адреса). Допишіть тільки „для Настусі”, бо це не моє прізвище.

Якби Ви були на демонстрації першого травня, то я була б дуже рада. Ви б мене впізнали по синьому платті. Я так завжди ходжу. І ще: другого травня я буду на грищі, сидітиму в четвертому секторі, в перших рядах.

Я не хочу, щоб Ви зрозуміли мене так, ніби я признаю Вам побачення. Я певна, що коли б Ви захотіли, то знайшли б мене й самі. Я гадаю, що дівчат у синьому платті буде, крім мене, ще з п'ять, але я б хотіла дивитися на Вас і хотіла б, щоб Ви знали, що

тут десь близько є одна дівчина, яка безтямно Вас любить.

Оце й усе. Не гнівайтесь і не смійтесь. Так треба було, щоб я написала цього листа. Мене водить якась мана, непідлегла мені сила. І я підлягаю їй, бо знаю, що опинатися не можу. І я знаю, що ніякої плями не кладу на себе цим листом. Хіба щире почуття — пляма?

Настуся”.

З перших же рядків, як тільки Роман почав читати листа, на нього повіяло якоюсь музикою, співом кохання. Він далі, ніж будь-коли, був від цього піднесеного стану душі, але в цю мить переживав таке, як переживав, читаючи Гамсунового „Пана”, кохання Едварди й Глана, хоч сам не мав вдачі ні Глана, ні Едварди.

Але справді ж бо з цього листа не міг він нічого второпати. Якась студентка в синьому платті. Його студентка. Але університету чи технікуму? Як її прізвище? „Настуся”! Оце й усе! Яка з себе? Чи справді ж він на неї поглядав, та ще й так, що вона аж закохалася?

Ані найменшого докору сумління не ворухнулося в ньому на ці питання. Він тільки сказав сам собі:

— Отакої! Виходить, що вами, шановний професоре, захоплюються молоді дівчата! А що ж то Валя жартувала, щоб я не робив собі із своєї вроди ілюзії? Та хіба я?.. Що зробиш... Мимоволі, а все ж спиняєш погляд, коли промайне гарно складена дівоча постать.

Та слово чести, цим разом він не завинив! Бувало й так, що не тільки поглядав, але й владу над собою втрачав через один дівочий погляд. Але тепер... Тепер він навчився міцно тримати себе в руках, — хто йому може що докорити?

Може й дивився на котру, як на картину, як на мистецький витвір природи? І не його вина, якщо якийсь непоміркване дівча уявило собі хтозна й що. Він не пам'ятає, де це міг зустрічати її та ще й пильно дивитися на неї. В аудиторії? Не може бути. На вулиці?

Поволі склав листа, поклав у кишеню. А потім знову витягнув і прочитав. Що тут на це сказати?

Цілий день ходив він під враженням листа невідомої. І мимоволі допитливо й пильно (тепер уже так!) приглядався до студенток, у яких сукня хоч трохи була подібна на синю. Чи не ця? А може ця? Може то вона тільки-но пройшла?

3

Роман так думав увесь день про цього листа і про ту, що його написала, аж забув про Валиного. Чимось романтичним, таємничим, незвичайним, таким, що його не щодня зустрінеш, віяло від невідомої Настусі. Йому було шкода, що лист не має в собі того, чого Настуся не зуміла написати. Він би міг їй підказати, коли б зустрівся з нею, а може й сам багато чого сказав би їй.

Уява Романова малювала дівчину, в яку він ладен був би закохатися оце зараз. Та ба! Вона прозирнула з невідомости й знову зникла в синіх туманах. Як знайти її? Як хоч раз подивитися на неї?

Невже, як той хлопчак, шукати ознак, що вона йому підказала? Але це було б для нього несолідно... Що саме несолідно? Бути на демонстрації першого травня? Чи прийти на матч?

Ні, він би хотів, як уже на те пішло, впізнати її не на демонстрації й не на матчі. Хтозна, про що вони говорили б, але йому захотілося з нею говорити про неосяжне, ні з ким неговорене, що інколи знімається

сріблястими туманами й нереалізоване осідається на душі. Треба з нею побачитися! Можливо, він, проходячи байдуже повз неї, тратить щастя, що про нього тільки марять, снять у невиразних снах. Такого щастя він із Валею ніколи не зазнав. Валя...

В цю хвилину Роман відчув виразно те, що перше відчував смутно й ніколи до кінця. Валя не заповнювала докраю якихось невідкритих, але завжди присутніх царин його душі. Це давали, може, тільки твори геніїв, але то були лише книги, не люди...

Та згадавши про Валю, Роман згадав і про те, що йому треба, власне, думати не про побачення із дівчиною, закоханою в нього, а про те, щоб поїхати десь на околиці Києва й пошукати дачу. І то невідмінно наймати з балією або ночвами, як наказувала в листі Валя. І (така вже людська вдача!) чи зміг би він у цей день розшукати Настусю й поговорити з нею? Навряд! Негаразд було б, якби викликав її, а сам не встиг приїхати... Ні, так не годиться! А от що він зробить:

Валя пише, що приїде першого, якраз першого травня. То він уже на демонстрацію не піде, а буде зустрічати її. Першого влаштує все, а другого вже невідмінно, чи з Валею, чи без неї, прийде на матч, Хоч на півгодини, хоч тільки оком кине...

Так і вирішив...

4

Всі ці дні Роман був заклопотаний, радісний. Валя приїздить! Треба не тільки найняти дачу, треба її опорядити, все так підготувати, щоб Валя приїхала в затишну, давно обжиту оселю, а не в пустку. Щоб Валі не захотілося назад до Харкова й зовсім вертатися. Він ладен щодня поїздом їздити до міста, якщо

вже не буде до зими мешкання, аби тільки Валі тут сподобалося.

Кімнату він знайшов у Бучі, але що не було там ночов, то він власноручно купив і привіз їх, потративши на це пів дня. Тим часом кімнату сушили, білили й провітрювали.

Та й дачку ж найняв він! Недалеко від станції, в густому саді, з верандою. А поблизу — березовий гайок, такий чепурний своїми білими стовбурами. В саду — широкогіллясті яблуні, кремезі черешні, а біля самої кімнати — столітній в'яз. І все подвір'я поросло густим зеленим шпоришем, а між шпоришем цвіте білий садовий романець самосій.

А скільки буде радости Славкові від тих двох малесеньких козенят із тонкими ніжками, що живуть у подвір'ї! Одне з них зовсім біленьке, а друге — з чорними латочками.

Та коли б уже швидше перше травня!

Напередодні й увесь день першого — Роман Олексівич був, як на голках. З хвилини на хвилину мала прийти телеграма від Валі. Але чомусь телеграма не приходила. Вже й вечір, а телеграми нема. Вже й ніч... Він і спати не міг. Що це означало? Якби роздумала їхати, то написала б, а як відклала — теж...

Нарешті, о другій ночі, телеграма прийшла. „Зустрічай другого, поїзд такий, вагон такий”. Ох, нарешті! Роман поцілував телеграму.

Він відразу ж подзвонив у довідкове бюро залізниці, щоб довідатися, коли прийде харківський поїзд. Може зараз треба й на станцію їхати? Ні, — заспокоїли його, — поїзд приходить аж о вісімнадцятій годині.

Втомлений і щасливий, Роман, як упав на ліжко, то прокинувся аж о дванадцятій дня.

І перше, що йому замуляло в голові, це щось забуте — його треба було конче згадати сьогодні. Ко-

лючка вп'ялася й мучила його, мучила, — як він не напружував пам'ять, щоб пригадати щось.

Роман пішов, накупив ласощів для Славка. Ні, це не те! Загадав прибиральниці сьогодні особливо приборати номер. Ні, не те!

І вже як сів у трамвай о п'ятій годині, щоб їхати на вокзал, згадав. Отак пак! Таж Настуся в синьому платті чекає його десь!..

Першою його думкою було зіскочити з трамваю, сісти на інший, що йде до грища. Він ще встигне на десять хвилин заглянути до грища, тільки скаже їй добридень, може... може й нічого не скаже, але подивиться...

Та Роман не зіскочив. Валя через кілька хвилин буде в Києві, — як він може повіятися на якомусь чудернацьке побачення з примарною дівчиною у синьому платті? Він краще напише зараз, як тільки приїде на вокзал, кілька слів. Ще встигне. Напише з вдячності за те, що вона так щиро розкрила йому своє серце.

Ах, як поволі повзе трамвай сьогодні! Що з ним сталося? Чого так довго стоїть на зупинках? Роман почуває, що ще трохи, — й він зіскочить, побіжить пішки. Як це можуть пасажири сидіти й ніяк не реагувати?

Ще було десять хвилин до приходу поїзда. Роман зайшов на пошту в вокзалі й почав писати записку. Та перо чогось бризкало, думки ламалися, слів, — теплих, гарних, щирих, — не було. А сухого, офіційного листа до Настусі й писати не хотілося.

Всі десять хвилин Роман рвав аркушички один за одним. Зідхнув і поклав у кишеню самописну ручку.

Коли він побачив Валю в елегантному сірому ко-

стюмі, в крилатому білому брилі, що відтінював її природно смагляве обличчя, вона здалася йому ще краща. Бажана, люба! Славко кинувся йому на шию і залишив на комірі сліди своїх, замазаних у шоколяду рученят.

Сіли в таксі. Валя розказувала, як їхали. Милі дрібниці, повні глибокого значення... Ах, як нудьгував Роман за цими дрібницями! Хоч вони нічого не кажуть самі собою, але зате зразу наповнюють усе затишком, роблять із пустки радісний і обжитий дім.

А Валя все оповідала. Славко боявся сідати в поїзд... Та ще біда: вона забула покласти в саквояж теплу сорочку, щоб одягнути Славка вночі, й мусіла в вагоні розв'язувати велику валізу й діставати з самого споду. Спасибі, їхав якийсь літун, той допоміг... Мама напекла на дорогу повен віз твоїх улюблених піріжків із рижем, а вони всі чисто пом'ялися...

Славко теж гомонів:

— Ту-ту-ту, поїзд, ту-ту-у...

Цей і другий день був повний для Романа радісно-го клопоту. В кімнаті стало відразу багато речей, все розкидано, весело, гамірно. І все це треба було відразу ж зібрати й укласти, бо Валю брала нетерплячка — сьогодні ж оселитися на дачі.

Вранці Роман із гордістю показував оцинковані новенькі ночви, предмет їх кількомісячної жвавої су-перечки. Чи ж не статечний він господар? Голова до-му! Валя мусить його похвалити.

— Звичайно, — невизразно промовила Валя.

— Яка скупа! — образився Роман.

— Ну, хороший, прекрасний, чудовий господар, — дрочилася Валя. — Я ще скоро діждуся, що ти візь-меш кошичка й підеш на базар, купиш мені сметани, моркви, салати...

Вона знала, що Роман панічно боїться слова „ба-

зар”, „кошик”, і коли хотіла пожартувати, то лякала цими словами.

— Е, краще ходімо в цей березовий гайок, — віджартовувався Роман. — Простелимо там рядно на зеленій траві й будемо дивитися на блакитне небо, на ці легесенькі, білі хмаринки...

— А я гойдалку привезла...

— Мамо, мамо! — пищав звідкілясь знадвору Славко. — Котенята...

Славко на козенят казав „котенята”.

Отак пролетів цей чудовий сонячний, теплий день, повний ясномолодої зелені, яка ще не встигла потемніти й на всю силу розвинутися. День, повний пахоців весняних трав. Свято природи, свято родини, нічим не затьмарене, не ущерблене. І, звичайно, Роман і на мить не згадав про Настусю та про те, що слід було б написати їй.

Аж тільки на третій день, у місті, як ішов до університету, згадав... І відчув якусь провину. За що? Хіба він їй щось обіцяв? Ні, а проте...

Чомусь люба була йому ця Настуся. А чим? Він же її зовсім не уявляв навіть.

Він саме проходив повз поштову філію. Взяв, та й зайшов туди.

6

Був гарячий час. Гурти різних студентів і студенток — здібних і посередніх, бистродумних і вайлуватих, певних і непевних у своїх знаннях, — проходили повз Романові очі. Вони юрмилися цілими зграями по коридорах. Роман із таємним запитанням дивився на кожну студентку. Котра ж? Чи не ця? Чи може та, що ніяковіс увесь час? І чому Настуся нічого не відповіла на його коротку, але щирю записку?

Він написав їй так: щоб відповісти на її листа, йому треба її бачити. В ті дні, як вона писала, обставини склалися так, що він не міг з нею зустрітися. Але коли вона щиро писала свого листа й відчувала те, що писала, то не відмовиться прийти до нього на курси вчителів, де він тимчасово завідує навчальною частиною. Туди до нього часто приходять студенти в різних справах. Там вони умовляться про іншу зустріч. Йому здається, що їм треба багато поговорити . . .

Розсердилася напевно, образилася . . .

Так буває, що десь у загальному хорі прозвучить якась дивовижна мелодія, промайне якимсь мариво — і зникне назавжди. Поки його не знав — було байдуже, а як, промайнувши раз, зникне, — жаль за ним, щось обірвалося, чогось не вистачає . . .

Роман завжди тепер удень радів, що ввечері він буде на дачі, з Валею і Славком. Але в його вдачі, крім цього всього, була ще потреба чогось таємничого, спізнання якихось наївних і глибоких водночас пристрастей.

Валя була гарна тим, що ніяких несподіванок від неї він не бачив і не чекав. Вона дивилася на Романа, як на спільника її основної життєвої функції — виховання дитини. І коли якісь суперечки в них траплялися, то тільки в цьому хатньому обсязі. Ніколи не говорили про щось, що відходило б від хатніх справ. Вона була певна його відданості й не надавала ваги тому, що він інколи був люб'язний, з відтінком залицяння, із її знайомими й подругами. То такий стиль ввічливості, а її Роман, — зразок усім вірним чоловікам. Вона ніколи не була така нерозумна, щоб ревнувати через дрібниці.

І так прожили вони вже чимало років, будвши певні, що досконало знають одне одного.

Аж ось закінчилися заняття. Про Настусю Роман почав забувати, тільки часом увечорі, як ходили гуляти до річки, здавалося йому, що тут десь, із сріблястого туману, вимальовується струнка постать русалки й дивиться на нього своїми загадковими зеленими очима.

Ет, марна надія, безплідне мариво!..

Інші клопоти входили в Романове й Валине життя. Вони радилися, сперечалися. Річ у тому, що Роман одержав запрошення працювати в Алма-Аті на дуже гарних умовах. Як молодому науковцеві, кращих умов не треба було й шукати. І Романа манило виїхати туди, але Валя руками й ногами відбивалася. Краще бути без мешкання в Києві, чи жити нарізно, ніж їхати так далеко. Батьки не захотять нізащо покинути Харків, вони вже старі, щоб тарабанитися десь по світах, а Валя не хоче далеко від них жити. Вона тут виросла, тут звикла, тут їй любо...

Даремно Роман спокушав її різними принадами. Алма-Ата — „батько яблук”, в долині гори, новий, екзотичний світ. Валя вчитала десь чи вигадала, що клімат Алма-Ати для Славка не підходить, — і на цьому стояла.

Одного разу розсильний привіз із університету пошту. Валя й Роман сиділи під крислатим в'язом за столом. Валя щось краяла, Роман переглядав течку. Славко бігав межи двома тонконогими, смішними козенятами, і вони або положливо тікали від нього, або тикалися своїми мордочками йому в руки. Верткий цуцик теж хотів гратися із Славком і перевертався на спину, ловлячи лапами Славка за ноги, а неподалік сиділа його мати й ревниво стежила, чи не кривдить хто її дитинчати...

Яскраво сяяло на всьому сонце, але тут під в'язом не було душно. Все було дуже вміру, повнозвучне й соковите.

Раптом Роман злодійкувато подивився на Валю, а Валя в цей час мигцем глянула на нього. В руці у нього була нерозкрита ще коверта й він швиденько засунув її далі меж паперами та й закрив течку.

Це був лист від Настусі. По руці впізнав.

Валя, як держала в руках великі господинині ножиці, — так і закам'яніла, здивована, стривожена. Вона одним цим ненавмисним зирком охопила всі Романові рухи: і злодійкуватий погляд, і хапливий жест, з яким він сховав листа. Не довго думаючи, вона взяла течку, притягнула до себе й сказала:

— Покажи!

Роман опанував собою й присунув течку ще ближче до неї.

—Будь ласка!

Валя швидко перегорнула своїми довгими пальцями тоненькі аркушки якоїсь програми і взяла до рук листа.

— Що це за лист?

— Прочитай! — сказав Роман. — Я ще не знаю.

Не тямлючи, як себе тримати в цім небувалім становищі, Роман ніяково підійшов до Славка й перебільшено голосно почав із ним гратися. Інколи він боязко поглядав на Валю, все ще чекаючи, — що то буде?

Він бачив, що у Валі тремтять руки, все нижче й нижче спускається лист на коліна, тремтить підборіддя. Водночас йому дуже хотілося знати, що там таке, що вона читає... Він почував себе маленьким і страшенно винним, він чекав страшних громів, кари.

Валі інстинктивно хотілося зім'яти листа, розтоптати його, пошматувати ненависну течку, у якій його принесено сюди, порізати ножицями оце шмаття на

столі, кричати й ридати. Але вона не почувала в собі сили на це. Дедалі нижче схилялася її голова з чорним лиснючим волоссям і великі прозорі краплини падали на лист, на тендітні руки.

Роман . . . обдурює її!

Раптом серед ясного, сяючого дня нависла страшна й гнітюча буря над ними. Адже було б простіше й легше, якби вона почала кричати, тупотіти ногами, дрібнесенько стукотіти кулачками по його лобі й по спині, як це вона химеристо робила колись, його караючи за різні провини. Якби вона . . . Та Валя мовчки поклала листа на столі, мовчки й пішла в кімнату, вся опущена донизу.

Що ж там справді в тім листі написано, що справило таке враження на Валю? Як зробити, щоб вона повірила, що він цієї дівчини ні разу не бачив, що він ні сном, ні духом не винен у тому, що вона до нього пише?

Роман боязко узяв до рук листа.

Ось що воно писало, це неприкаяне дівчисько:

„Шановний професоре!

Я не могла прийти до Вас туди, де ви мені писали, бо весь цей час я була хвора. На перше травня, як я писала Вам, я одяглася в синє плаття, і видно, ще тоді застудилася. Була я, проте, другого числа й на грищі, сиділа в першому ряді, четвертому відділі, але Вас не бачила. І ще третього числа чомусь чекала Вас на мостику в міському саду, — все мені здавалося, що Ви прийдете туди. А чого так здавалося? — Йі сама не знаю.

Коли я одержала Вашого листа, я кілька ночей підряд не могла спати. Не знаю, чим я трималася, бо мені їсти зовсім не хотілося, мені здавалося, що мене носять крила.

Тільки коли я приходила до дверей тих курсів, де

Ви були і, можливо, чекали мене, — я не знаходила в собі сили відчинити їх. Мене брав страх і я тратила свідомість.

І от одного дня, коли я примусила себе й відчинила двері, я по-справжньому звалилася просто на вулиці і після цього опинилася в станції швидкої допомоги. Місяць я була не при пам'яті, й лікарі констатували в мене глибоке нервово зворушення, виснаження організму й запалення легенів. І от родичі забрали мене додому, і я поправляюся.

Але це все нічого, бо нема тої ціни, якої я не віддала б за Вашу коротку записку. Так би й вік жити в солодкому хмелю, в блакитному тумані щастя. Я ходжу (вже ходжу) по вигонах і полях, встаю до схід сонця і йду на луги та озера, але я не сама. Зо мною Ви, Ваш образ.

Ні, я так багато повсякчасно думаю про Вас, що й образ Ваш утратив уже свої виразні обриси. Зо мною невиразне мариво щастя, що обволікає мене й носить на легких крилах.

Я дуже серджусь на себе, що не вмю, нездатна передати усього того раювання, яке викликали до життя в мені Ви. Я хотіла б, щоб воно повіяло й на Вас тими невпійманими пахоцями, які примушують неприпомніти . . . щоб і Ви — ну, не любіть мене — але щоб і Ви знали, яка я вдячна Вам за це.

З чим би я могла це порівняти, щоб і Ви могли це відчути? Так було мені ще, як тепер, але в безмірно розбавленішому вигляді, коли я була на екскурсії в горах, на верхівці Ай-Петрі. Ми йшли всю ніч і вранці, коли сиділи на кам'яних скелях, порослих мохом, мов плюшевими подушками, — сходило сонце. Я сп'яніла. Ніяке вино не може так сп'янити . . . Це слово дуже грубе, але я іншого не знаю.

І цих слів усіх мало-мало! Я не хочу більше пи-

сати, бо що з них, цих слів, коли в їх обolonці все стає безмірно грубіше й блідіше?

Коли я зміцнію й буду в силі Вас побачити, щоб знову не впасти, я приїду до Київа. Чи захочете Ви поговорити зо мною?

Моя адреса: Чернігівщина, с. Озірна. Вчительці Марії Бортник, для Настусі”.

8

Роман читав цього листа й мiнiвся. За одну мить в ньому переключилися десятки почуттів — від ніжності до Настусі й якогось невиразного жалю за тим, що могло б бути, — до чистосердного обурення. Як?! Цього листа читала ще одна душа, крім нього? Яке право хтось має на це, крім нього самого? Як?! Мрійне дівча щось вигадало собі й вдирається в його родинний затишок, руйнує ніколи нічим незатьмарений мир у його сім’ї? А Валя десь сидить у куточку й ридас невітшними слізьми, оплакуючи непоправне. Тут же ясно, мов на лопаті вивезено, що він, її муж, Роман, писав до якоїсь студентки, саме в той час, коли приїхала його дружина після піврічної розлуки.

Чи зможе він будь-коли виправдатися?

Козеня на тонесеньких ніжках, що от-от, здається, переломляться підійшло до Романа й ткнулося своєю дурною мордочкою йому в коліно. Роман очутився, взяв на руки Славка й пішов до кімнати.

Так воно й є! В кутку на ліжку, сидить Валя й плаче.

— Обніми маму, — сказав Роман. — І поцілуй! У мамі вава.

— Мамо, де в тебе вава? — питав Славко. — Дай, я тебе поцілую.

— Валю, я ніколи не бачив цієї божевільної На-

стусі! І ніколи її не побачу. Чи ж винен я, коли до мене хтось пише? Чи ж я можу це заборонити?

— Ти її любиш! . . . Я бачу, так би не писала, коли б ти її не любив . . .

Валя сама не знала, що так може ревнувати. Вона ревнувала до кожного слова, до кожної літери. Тепер їй здавалося, що вже все розвалилося, що Роман тільки те й робив тут у Києві, що зраджував її. А її заклісував ласкавими, облудними й лукавими листами та брехливими проханнями переїхати до Києва. Хтозна, скільки в нього тут було романів, поки вона сиділа там у Харкові та гляділа Славка.

А вона ще й пишалася тим, що не ревнива! Вона найвно сміялася, коли зненацька спостерігала розширений, захоплений погляд Романів услід якійсь жінці. Вона вважала тільки за гарний тон ввічливості його манеру привабливо всміхатися, розмовляючи з молодими, цікавими жінками.

Все це вона думала і, не добираючи, що сказати, а що затаїти, говорила. Плутано, без жадного зв'язку. Валя не була хитра й потайна. Їй треба було все сказати, тоді, здавалося, буде легше.

І тому такий міцний мир завжди був між ними. А тепер, виходить, він втрачає свою Валю через якийсь безглуздий випадок. Як же їй витлумачити, що він за всі вісім років не обдурич її ні разу?

— Ну, я винен . . . Винен! Скажи, чого ти хочеш, — я все зроблю, — казав він із благанням. — Будь мені другом! Я нікого не хочу, крім тебе.

Валя мовчала, міцно стиснувши уста.

— Адже ж ми все життя були з тобою друзями. Хіба ти забула, Валю, той час, коли я був ще студентом, учився, й ми побралися? Пам'ятаєш, ти тоді працювала, а в мене, коли я йшов із тобою записуватися, відскочив підметок від черевика? В мене не було тоді

й копійки, щоб прибити його, бо я хотів зібрати всіх наших друзів на нашу скромну студентську вечірку й усі гроші перед тим витратив. Пам'ятаєш, скільки ми сміялися з цього приводу, як нам тоді було весело? А потім ти за першу свою платню купила мені гарні, жовті черевики... Чи ти гадаєш, що такі речі забуваються?

А Валя мовчала.

— Скажи, чого ти хочеш? Хочеш — ми виїдемо з Києва, переїдемо назад до Харкова. Хочеш — будемо жити в готелі, а хочеш — я найму тут під Києвом мешкання...

Славко повторив за Романом:

— Мамо, скажи, чого ти хочеш?

Славко ж нічого не розумів, він тільки знав, що в мами вава, бо вона плакала. А тепер хоч і не плаче, то мовчить і не дивиться на татка.

— Хочу, — сказала Валя, — хочу, щоб ти зараз написав до Алма-Ати про свою згоду там працювати і про виїзд за два тижні.

Роман кинувся обнімати Валю і захопив у свої широкі обійми обох — і Валю, і Славка.

Крізь розчинені двері зайшло козеня з чорненькими латочками й чітко потупотіло своїми тонесенькими ніжками по дерев'яній підлозі. Раптом воно чогось злякалося і вискочило на двір.

А Валя потім ще довго дулася на Романа.

9

Раз увечорі, за три дні до від'їзду, Роман сидів за столом і писав.

До кого ж то він писав?

„Для чого я вам відповідаю? З дальшого ви побачите, що це велике безглуздя з мого боку, що кра-

ще й справді було б „відмахнутися мовчанням” від Вас — „залишити все в звичайному стані”. Але щось у Ваших листах є таке, що примушує мене взяти перо та відповісти Вам, моя люба, невідома, назавжди невідома Настусю!

Що мені в Вас подобається — Ваша сміливість, рішучість, покірність своєму почуттю. Чи розумно це чи нерозумно, але того хоче Ваше серце — і це стає...

Я сам такий — і це мені багато коштує... Але іншим я й не хочу бути. Не називайте мене професором — це пусте! Я просто собі юнак, що захоплюється чорними (чи синіми) очима, ясним поглядом, привітною усмішкою. І буває, що за один погляд я ладен піти на край землі, на той світ...

Вас я не пам'ятаю... абсолютно не пам'ятаю, кажу Вам щиро. Але мені це зараз байдуже. Я бачу Вас ясно з листів і Ви мені подобаетесь.

Для чого я хотів Вас бачити? Не для того, звичайно, щоб подивитися, які в Вас брови. А для того, що мені багато, дуже багато хотілося, треба було сказати Вам. Такого, що не напишеш у листі. Хтозна, що було б, коли б ми зустрілися. Але ми вже не зустрінемось — і от чому.

Насамперед, скажу Вам, — я переконаний в тому, що коли б Ви мене краще спізнали, я скоро став би Вам не до вподоби. Надто багато в мені нехорошого і найперше — оця моя легкодушність. Я й справді часто кидаю свої погляди на гарних дівчат, на надаючи їм ніякого значення.

Друге, Ви напевно не знаєте, що я одружений і що я люблю свою дружину, — люблю вірно от уже вісім років. У мене є син п'ятьох років — славний хлопчина! Правда, це не заважає мені кидати поглядами на всі боки, як не заважає також писати Вам цього

листа. Але це кладе на мене певний обов'язок, якого я занехаювати не хочу.

І третє — через три дні я виїжджаю з Києва до Казахстану. Ще до того, як Ви одержите цього листа, я вже виїду до Алма-Ати, де працюватиму в педагогічному інституті. А може ще зо два тижні затримаюсь тут.

Та однаково... Досить з Вас другого пункту, щоб перестати цікавитись мною. Правда?

Проте, скажу, що мені дуже прикро. В мені живе якась жадоба романтичного, таємничого, навіть сентиментального... І Ваші листи щось зачепили в моему серці. З якою охотою я вирвався б із Києва і, замість Казахстану, поїхав би у Вашу Озірну, де (я ясно бачу це очима Тичини):

У даліні, мов акварелі,
Примружились гаї, замислились оселі...

і де серед лугів та вигонів блукає молоде дівча у синьому платті та мріє про щось... Невже ж таки про мене?

Сумно мені, товаришко Настусю! Та що казати! Порвіть оцього мого листа та викиньте мене з голови — це буде найкраще.

А коли хочете — напишіть мені ще кілька слів. Листа мені перешлють... І може ми з Вами ще колись зустрінемося. Але надій мало...

Ну, моя романтична голівонько, будьте здорові та веселі! Швидше забувайте за мене та йдіть до нового, сміливого, радісного життя з іншим, молодшим, вільнішим...

Р. S. Моє ім'я — Роман. Може я тому й такий романтичний, може тому я й написав цього листа, — нерозумного, непотрібного.

Р. В."

Баля й Славко спали. Роман склав і заховав листа, вийшов на веранду. З ріки здіймалися сріблісті тумани, як той жаль, що клубочився в його серці. Жаль гострий, жаль їдкий. В цю хвилину з туману повинна була б вийти Настуся. Як вона йому нестерпуче потрібна! І йому здалося, що він її голосно покликав.

Але ніч мовчала. На чистому темно-синьому небі плив золотий човник. Таємничо згромадилася гущавина дерев і неначе повільною ходою зближалася до Романа.

Невже ж таки ніколи не побачить він Настусі?

1939

НА НАТЯГНЕНІЙ СТРУНІ

1

З експедиції Антося винесла звичку спати на свіжому повітрі. А ще — прокидатися дуже рано. Хоч уже починалася рання осінь, ночі були свіжі, проте, цієї ночі спала на бальконі. Любо їй так. Будинок стоїть на горі, балькон на п'ятому поверсі. Прокинувшись, вона дивиться на зелене море садів унизу, на горби й пагорби. Дніпро молочно-сріблястою гадюкою в'ється там унизу й губиться в лугах та пісках за далекими лісами.

І нема нічого кращого, як крізь сон відчувати на віях дотик вранішнього сонячного проміння. Вже й не спати, а ще крізь сон марити. Думка вже працює, а свідомости ще нема.

Тоді її заливають любов і щирість. В дрімоті вони не мають наймення, але вони мають образ. Образ той ходить за нею скрізь, — перший з'являється вранці, засинає, коли засинає вона.

Але коли Антося пробує його змалювати, в неї нічого не виходить. Що скаже опис овалу, носа, щок,

вій, — коли окремо вони не грають. А в цілому все оживає, діє і притягає суцільною та довершеною внутрішньою красою. І не скажеш — що ж, власне, тобі любо? Може воно, все окремо взяте, й негарне, але око цього не бачить.

Про що можна сказати певно, це про погляд. Ось де згуба для Антосі! Вона не має снаги опиратися чарам щирих, веселих, добрих, завжди жвавих і іскристих сміхом очей. Звідки в людини береться стільки живучої енергії?

Один тільки раз... За весь час роботи експедиції, коли дощі розмили їх шурф та перемички і наслідки півторамісячної праці от-от мали зійти нанівець, Клим Гордієвич, начальник експедиції, стояв на найнебезпечнішому місці, з ризиком, що його зараз потягне вниз за собою кремезний бальок. І вперше за весь час Антося побачила в тих очах зосереджену, холодну, певну себе серйозність. Ніколи більше. Завжди й усюди він був у тому доброму гуморі, що всіх заражає, що стирає ранги. Де проходив він — здіймався рій жартів і сміхів.

Так почався в Антосі ранок... Вона перебирала спогади за спогадами, що недавно ще були реальністю. З узгір'я, де працювала три місяці експедиція, думка вела її в байрак. Там росли могутні зелені верби, а межі їх корінням протікав прозорий струмок. Наче ще й досі відчувала під ногами дотик шовкової трави.

Рішучим рухом скинула з себе ковдру й почала обтиратися мокрим рушником із суворого полотна. Щось безжурне й легке, мов літні хмарини, роями здіймалося в душі. Хіба можна не полюбити таку людину? Це наче давно її знала й любила, а тепер тільки довелося зустріти.

Як він тоді, влаштуваючи прощальну вечірку,

прибіг до неї позичати грошей! Щоб ніхто не знав! От, хотілося йому всю душу віддати товариству. Він не допускав і думки, щоб хтось, а не він, вигравчався на це свято завершення роботи експедиції. А то для Антосі велика честь, — вона сама те знає, — що тільки з нею поділився своїм клопотом.

Антося прожила все літо у полі, в шатрі. Засмагла, поздоровшала й відчувала, що кожен живчик у ній грає. Хоч на полі майже весь час доводилося працювати в комбінезоні й високих чоботях, та якось воно так вийшло, що вона вся стала чорна, мов приїхала з кримського курорту. Той комбінезон, оті чоботи їй набридли за літо так, що вона тепер накинулася на свої найкращі, найулюбленіші вбрання. Ось вона думає, приміряє, — що їй вдягнути? Одягне оце ясно-зелене, прозоре, квітчасте плаття. В ньому почуває себе так легко, святково, мов у театрі. А може й справді сьогодні піти до театру? Якби з Климом Гордієвичем!

Клим Гордієвич виділяв її завжди, але так, що нікому не можна було образитися. І найменше доводилося ображатися Антосі. Якось гарно й добре виходило, коли він стискав їй руку, коли він зазірав у вічі, шукав відповіді на свій тонкий і гнучкий гумор, що йшов від самого центру його світлої душі. Він ніколи не залицявся ні до кого, як то роблять інші. Не виходило в нього так, — та й чого б то? Мати таку дружину, таку дочку? . .

Антося знала їх ще до експедиції. Клим Гордієвич часто говорив, що його дружина йому наймиліша в світі. Поговорювали про нього, що він, нібито, серцеїд. Ходили плітки про його якісь незчисленні романи, про його ненаситну еротичність, — але то брехня, мабуть. Він такий щирий з природи, що нічого не потаїть від дружини. А отже втрюх, — він, Катря

й Танюся — складають ідеально збиту сім'ю, мов монументальну скульптурну групу.

Катерина Михайлівна, Катря, Катруся не виглядала занехаяною, покинутою дружиною. І це зрозуміло. Коли вони удвох, — чи вдома, чи на людях, — він оточує її найпильнішою увагою.

2

Тут хід Антосиних думок зіскочив якимось із звичних рейок. Вона трохи навіть розгубилася і, щоб зібрати думки, вийшла на балкон, кілька хвилин дивилася на задніпрянські ліси й села.

Отже, вона тільки подумала, що Клим Гордієвич усе розповідає своїй дружині, — що де з ним трапляється. Від дружини ніколи нічого не таїть, вона його найближчий друг. Але ж одночасно вона, Антося, подумала про те, що... Невже він розкаже Катерині Михайлівні?

А що, власне, розказувати, коли нема чого?

Та ні, коли вже все розказувати, то й розказувати! Хай же розкаже, про що вони говорили раз над вечір, як заходило сонце, сидячи під крислатими вербами біля прозорого струмочка. Там у експедиції.

Того надвечір'я повік не забути Антосі, повік! Воно завжди зостанеться в пам'яті, пронизане рожевим і золотим пилком сонця й печалі.

— Чому так хороше з вами, Антосю? Хотілося б усе життя вкласти у цю хвилину... Чи правда ж, хороше? — заглянув їй увічі Клим Гордієвич.

— Я думала, — це тільки мені одній, — одверто призналася Антося. — Невже й вам так? Неначе чуєш повік вічності. Що це воно таке?

І найголовніше, що ніяк не сором їй було так

розмовляти. Антося налита була якоїсь такої повноти, яка не боялася розкриватися, розхлюпуватися, а навіть хотіла цього... Все, все можна було говорити, — як не про себе.

Вона мов дотиком, відчувала ту безоглядну щирість, яка була в словах Клима Гордієвича. І ця щирість, мов повідь, ламала всі перепони в Антосі. Те, що відчував він, те й говорив — без фальшу й підробки, без підлецування, без компліментів, без хвальби й донжуанства. Цьому Антося не могла опинатися.

На її запитання Клим Гордієвич відповів теж просто:

— Це — любов.

— Любов? — перелякалася Антося. — Кохання?

— Кохання... Ви кохаєте мене, а я — вас. І ми над цим не владні. Але не будемо про це думати... — попросив він.

— А чому ні? — палко заперечила Антося. — Я хочу думати й говорити. Я вже давно про це думаю. Думаю — чому мені так радісно, коли тільки дивлюся на вас, коли бачу вашу сонячну посмішку. Чому нема в мені протесту проти цього, хоч знаю, — все це ні до чого!? Таке щось невідмовне. Здається, нема такого, чого б для вас не зробила.

Клим Гордієвич у німому захопленні дивився на неї.

— Антосю! Чи погано це, чи добре, я не знаю, але ви самі викликаєте мене на цю розмову. Ну, будемо говорити!

Він зняв з рукава Антосиного „сонечко” й обережно пустив його на траву...

— Я не хочу, щоб ви помилялися, щоб ви бачили мене не таким, який я насправді є, а потім розчарувалися. Та що ж зроблю, — таке вже в мене серце. Я щиро захоплююся жіночою вродою. Заради

одного погляду я ладен померти. Ви може назвете мене легковажним. Ні! Якби то легковажно кохав, а то ж ні! Всім серцем і кожен раз по-інакшому. У кожній щось своє, чудове любив я...

Антося злякано промовила:

— А Катерина Михайлівна? Ви ж так часто казали, що...

— Катруся була й зостанеться моїм найкращим другом, мою щирою любов'ю. Вона все знає, і проте знаходить у мені щось, я й сам не знаю...

— Вона вас любить.

— І я її. Але чи винен я, що в мене голодне серце? Поруч із любов'ю до неї, кохаю ще. Якби вона цього не розуміла й такого не любила мене, — що ж... Але ми ніколи гостро не говорили, хоч було багато причин до цього.

— Катерина Михайлівна — свята жінка, — задумано промовила Антося. — Я б так не змогла.

— Ви хвилин кілька тому казали, що хотіли б прийняти все те, що краще для мене, — злегка докорив Клим Гордієвич.

— Але...

— Почекайте! Я почав це говорити для того, щоб ви оцінили все те, що маю казати зараз. Такої, як ви, я, відколи живу, не знав. Неначе все життя душа прагнула чогось, була незаповнена, — і от воно прийшло. Велике, некладене у жадні форми. Коли я відчував на собі ваш здивований і зачудований погляд, я питав себе: як міг я досі, стільки років, прожити без цього погляду? Як я без нього житиму тепер?

— А Катерина Михайлівна? — знову вирвалося в Антосі.

— Я нічого не знаю. Ви — не Катруся. Катруся — не ви. Це щось різне...

— ... і це різне одне одного не витискає?

Клим Гордієвич вхопив її руку й вдячно стис.

— Ви читаєте мої найпотаємніші думки. Я їх сам не цілком ще усвідомив. Це погано, скажіть, що я такий? Хіба я винен?

Він сказав це так розгублено й беззахисно, так довірливо дивився на неї, що Антося не могла витримати цього погляду й відвернулася.

— Ах, як це погано! Краще б ви сказали, що Катерини Михайлівни не любите, або що ніколи не бачили в мені нічого хорошого.

— Та не можу я інакше сказати! Я збрехав би.

— Ну, й треба було збрехати! — промовила Антося, вплітаючи жарт у серйозну розмову.

Обоє вони розсміялися. Сміялися й дивилися одне на одного, й дивувалися, як же це так, що їм легко удвох, що їх приятні не проганяє навіть така розмова. Як легко їм розуміти одне одного! Як гарно бути їм удвох! Та Антося вже знала, що не буде цього.

Ніколи в світі!

Бути розбійницею? Чи злодійкою чужого щастя? Ніколи! В цьому тріо вона не буде ні другою, ні першою.

Земля відверталась від сонця, на землю падала вечірня роса, Антося говорила:

— Це — нелюдський злочин, — примусити себе не любити вас. Це — окалічити своє серце. Ніщо не примусить його не любити вашу душевну чистоту й щирість, ніщо... Але... я клином межі вами й Катериною Михайлівною ніколи не стану...

Помовчавши, вона додала:

— Ви можете мати обох у серці. Я могла б бути тільки одна. Або не бути. І я не винна, що я така.

Останній пружок сонця зникав за обрієм, Клим Гордієвич питав:

— Невже ми зустрілися для того, щоб уже розійтися? Не встигли знайти одне одного, як уже й згубили?

— Ніколи ми не згубимо тепер одне одного, — впевнено сказала Антося. — Де б ви не були — знайте: я ваш вірний друг. Досі невідомий, а тепер знайдений. Хіба я винна, що ви тепер такий любий мені?

Антося від слова до слова пригадує всю оцю розмову. Що ж, хай розкаже дружині. Так воно є. Не розкаже він тільки того, що діялося на серці в неї.

В її душі часто проходили дощі, нависали сині тучі. На самоті вона часто ридма ридала. Ніколи їй не цілувати лютого. Ніколи! Ах, краще б збожеволіти! Смерть, це було б щастя. Та от вона в доброму здоров'ї, тільки сумує, роз'ятрює себе. Це — мука, а як від неї відійти? Як вилікувати себе від недуги кохання?

Тоді Антося уникала. Уникала, щоб Клим Гордієвич знав, відчував це. Вона хотіла, щоб він знав її тільки бадьорою, веселою, міцним другом, на якого завжди можна покластися.

3

І ось сьогодні вона в такому щасливому, багатому настрої. Вона сама собі здалася вродливішою, ніж щодня, вона згадує давні-давні пісні, яких співала ще підлітком, і проймається тим настроєм буржливих веселощів, які були тоді, коли вона їх наспівувала.

Це ж вона сьогодні ще відпочиває. Що ж придумати? Все ж непогано було б піти до театру. Ще вчо-

ра у полі, — сьогодні в залі столичного театру, на першорядній виставі. Яке чудове життя!

І тільки вона це подумала, як у загальному коридорі задзвонив телефон. Мабуть до сусідів, але може й до неї. Антося вискочила, взяла слухавку.

— Антося?

— Хто це? А, Мартин Борисович! От, не ждала. Як я почуваюся? Прекрасно!

— А я оце вам подзвонив, знаєте, чого? В мене є два квитки до театру... Чи не захотіли б ви піти?

— О! Я тільки й мрію про це, сто років не була...

— Невже? Я вгадав ваше бажання? Оце, нарешті, хоч раз...

Але Антося вже вішає слухавку, промурмотівши щось на зразок запрошення зайти і не дослухавши люб'язностей, наперед їй відомих стандартів і трафаретів. Ще поки він прийде, вона зможе помити голову, прибрати гарненько... Правду сказавши, вона терпіти не може його, цього підібраного Мартина Борисовича з англійськими вусиками. Вона чомусь думала, що за оці саме вусики не може його бачити наперехід. Він завжди викладавав дотепи, немов вони в нього, давно придумані, лежать і ждуть, коли натиснетися відповідний гудзичок. А Антосі вони й зовсім не здавалися смішними. Може він їх записує в блокноті й вони там видихуються? В геологічному тресті не було людини, яка б коректніше й ввічливіше поводитися, яка б з більшим смаком одягалася, як Мартин Борисович. Але Антося вважала його нудним, сухим, нецікавим. Терпіла. А часом і не терпіла, просто казала:

— Ну, мені треба йти в цей бік. Бувайте здорові! Все в ньому було, а от не було душі.

Антося ненавидить, коли до неї залицяються й не

помічають, що це їй ні до чого. Вона вважає це безтактним і настирливим, грубим. Особливо, коли отакій товстошкірий залицяльний розпочинає гру доतिकів.

Але так хотілося до театру, що Антося забула за цю деталь.

4

О п'ятій годині пролунав дзвінок у дверях і Антося, хоч-не-хоч, вийшла зустрічати Мартина Борисовича. Як же розцвіла, коли побачила — кого? Клима Гордієвича!

Дивні стосунки зайшли між ними з того вечора. Вони, якщо не зустрічалися, то й не шукали одне одного. Але якщо зустрінуться, то вже важко розійтись. Завжди було про що говорити, розмова та не вга-сала ніколи. Все ще залишалося щось, що треба було іншим разом договорити. Клима Гордієвич і не залицявся, як Мартин Борисович, не тиснув „із значенням” руки, а якось міг так подивитися в вічі, що Антосі ставало радісно й повно. Може, щоб не звикати до цієї радості, вона не шукала ніяких приводів до зустрічей. Вона надіялася на великого лікаря — час.

— От, масте, — мій борг! За цим і прийшов. — Його звучний баритон, здається, заповнив усю кімнату. — Гроші на бочку!

— Стривайте! Скільки ж то я вам позичала? Пригадую, ніби не більше, як п'ятдесят карбованців?

— П'ятдесят два, — твердо сказав Клима Гордієвич.

— А тут?

— А тут чотириста.

— А які це чотириста? — аж підвела голову із здивування Антося.

— Це мої. Не чудуйтеся, Антосю! Це мої гроші і я хочу, щоб вони у вас, покищо, побули. Коли прийде Катря чи пришле кого, то ви їй дасте стільки, скільки вона скаже. В вас у мешканні телефон є? Чудово!

— Нічого не розумію! — низчала плечима Антося.

5

Але в двері хтось постукав і Клим Гордієвич не відповів уже нічого. Згорнув гроші й поклав у шухляду письмового стола.

Мартиніві Борисовичеві відчинив хтось із сусідів. Був він у чудовому сірому костюмі й такому ж фетровому капелюсі. Він, видко, тількищо вийшов із голярні. Привітались. Мартин Борисович цього літа в експедицію нікуди не виїздив і він переводив свій погляд то на Кліма Гордієвича, то на Антосю. Але ж то засмагли!

— Як же вам до лица бути такою індіянкою! Ви подібні до підсмаженого коржика, — додав він і сам зараз розреготався із свого дотепу.

Антося ввічливо посміхнулася.

— Дякую.

— Знаєте, то я вранці так собі подзвонив, у мене ще тоді на руках ніяких квитків не було. Але як ви дали згоду, то я все місто перевернув, а таки дістав два квитки. Ох, і комісія ж, — дістати два квитки перед самою виставою та ще й на останню гастроллю, — розповідав він, сам собою милуючись у цей час.

— То це я вам завдала стільки клопоту? Мені прикро...

— Ах, то пусте! — безтурботно махнув рукою Мартин Борисович, а Антосі здалося, що то він так,

для красного слівця, — сам же надзвичайно високо оцінює цей свій подвиг.

На доказ Мартин Борисович вийняв квитки й поклав на стіл.

Поки вони говорили, Клим Гордієвич сидів на канapé й переглядав газету. Коли розмова урвалася, Антося сказала:

— Ви ніколи не були в мене на балкони? Ось ходімо, побачите. Така розкіш не в кожного є.

І тільки вони вийшли на балкон, як Мартин Борисович несподівано зімкнув руки біля її талії та два рази покрутив її, мов дзигу.

— Ох, яка ви в цю хвилину чудова! На тлі цього сонця й неба...

— Що ви робите?

Вона блиснула з такою загрозою на Мартина Борисовича, що в того раптом обличчя витяглося.

— Та я... — щось почав був белькотіти, й не закінчив. — **Бо...**

Антося швидко вбігла до кімнати й так трахнула дверима, що шибки мало не розлетілися вдрузки. Вона вбігла до ванної кімнати і там розридалася — від образи, від брутальності. І сліду не стало того щасливого, безжурного настрою, з яким починався її день. Яке має право якийсь геп троцтити її найтонший, найдорогоцінніший кришталь?

Антося не знала, скільки часу сиділа вона там. Вийшла в загальний коридор тільки тоді, коли почула, що хтось тихо виходить з її кімнати. То був Мартин Борисович. Він нічого так і не розшолопав та виглянув, щоб її покликати.

Вона його озвала. Холодно, не дивлючись на нього, сказала:

— Хвилиночку!

Зайшла до кімнати, взяла на столі забуті квитки й винесла.

— Візьміть, бо я до театру сьогодні не зможу піти.

І Мартин Борисович тихенько, навшпиньки, мов тут десь був хворий, підійшов до неї, взяв квитки... Аж тепер зрозумів він, що треба йти до вихідних дверей. Потім ще раз озирнувся, хотів був галлянтно вклонитися, але заглядівши насуплене обличчя, не докінчив поклона й боязко зачинив за собою двері.

6

Щотільки Антося зайшла до кімнати, де ще й досі сидів зніяковілий Клим Гордієвич, як знову почувла дзвоник.

Знову? Що йому тут треба?

Ні. Перед нею стояла Катерина Михайлівна, Катря, про яку не раз уперто думала Антося. Вона її відразу впізнала, хоч бачила лише раз колись мимохідь. Пишна велика блондинка із гладенько зачісанним волоссям напроділь.

І вона відразу побачила, що Катерина Михайлівна все знає, що вся та розмова, все те „нічого” — їй відоме. Це правда, Клим Гордієвич нічого не таїть від дружини.

— Прощу, заходьте, — всміхнулася Антося й її усмішка відразу внесла розрядження в напружену атмосферу, що почала була обволікати цих жінок. — Якраз тут і Клим Гордієвич.

— Клим ще тут? — уважно й допитливо подивилась Катерина Михайлівна на Антосю. І в тім погляді Антося не відчула ворожнечі одної жінки до другої, межи якими стоїть один чоловік.

Тут тільки розгублена Антося помітила, що Ка-

теріна Михайлівна не сама. Поруч неї стояло гарненьке дівча років п'ятьох з величезним блакитним бантом на білих кісках. Вона взяла дівчинку за руку й потягнула до себе.

— Та заходьте ж, Боже мій, чого це ми тут стоїмо?

Клим Гордієвич нічого не зрозумів, що тут щойно трапилось між Мартином Борисовичем і Антосею. Він нетерпляче сидів і чекав, поки Антося зайде. Коли розчинилися широко двері й увиходить Катря, а з нею Антося й Танюся.

Антося побачила, що ні Клим Гордієвич, ані Катерина Михайлівна не здивувалися, зустрівшись у неї, так несподівано для Антосі. Проте, всі троє відчували незручність.

Лише Танюся не почувала ніяковости цієї першої хвилини. Побачивши татка, вона підбігла до нього, почала щебетати, а далі й ковзатися по слизькому паркеті, тягнучи й його із собою. Клим Гордієвич ловив Танюсю, Танюся його, всі сміялися. Тихіше стало тільки тоді, коли обидва пустуни вибігли на балькон. Антося скористалася цією хвилиною.

— Може ви мені скажете, що це воно означає? Розумієте, Катерино Михайлівно, ваш муж приніс оце борг і нащось залишає мені ще цілих 350 карбованців. Нащо? Я, звичайно, заберу, що мов. А оце — решта. Будь ласка, візьміть...

І подала гроші Катерині Михайлівні.

— Ні, нехай будуть у вас, — просто й довірливо сказала Катерина Михайлівна.

Антося нічогісінько не розуміє. Змовилися вони, чи що? Що воно за день такий удався?

Тут на двері поткнувся Клим Гордієвич, і, щось зміркувавши, потягнув Танюсю знову на балькон.

— А ходімо, я тобі щось покажу!

У дверях кинув:

— А ви собі, дівчата, тут поговоріть...

— Знаєте що, Антося! Звіть мене просто Катрею, й не будемо прикидатися, що ми нічого не відаємо. Клим такий, що й одного слова нездібний від мене втаїти. Я як тільки глянула на вас, так і побачила, що все — правда. І тому я думаю, що вам у всьому можна довіритися.

— У всьому довіритися?

— У Кліма прекрасний характер, — сонячний, добрий, щирий. А ми з Танюсею часто через це страждаємо. Інколи просто голодуємо. От чому я сама попросила, щоб він ці гроші приніс до вас...

— Голодуєте з Танюсею? — знову перепитала Антося.

— Голодуємо, коли одверто сказати! — м'яко й сумно трохи сказала Катря.

Антося зачудовано дивилася на неї.

— Просто в Кліма ніколи гроші не держаться, — провадила далі Катерина Михайлівна. — Він може, не дійшовши додому, роздати, розпозичити всю зарплатню, або прогуляти із друзями в ресторані. Мені себе не жаль, а Танюсі шкода. То я просила, щоб він, коли одержить гроші, віддавав мені... Але й з цього нічого не виходить. Він непрактичний, пугтя в грошах не знає і кожен раз просить, а я віддаю... бо йому не можу перечити. Так от я, знаючи вас із найкращого боку, знаючи, що ви мені не ворог, прошу вас, — хай ці гроші будуть у вас. Я братиму собі на життя і, хоч-не-хоч, коли на руках нема, то й не буду давати йому. Не можна ж так жити, як ми живемо. Клим, по щирості, заводить якусь компанію до ресторану, а ми сидимо й не маємо в цей вечір за що купити хліба.

Антося розширеними очима дивилася на цю жін-

ку. Це справді якась свята! О, невже вона без болю й без жалю зносить усе це? Чи вона так любить його? А чи змогла б так інша?

— Попробуємо! — сказала лише Антося. — Чи що з того тільки вийде. Невже ви все це йому прощаєте?

Цю їх розмову перебив Клим Гордієвич, власне, Танюся. Вона в'їхала верхи на плечах у татка і радісно кричала:

— Татко з Танюсею їдуть купувати шоколяду!..

Дзвінкий Танюсин голос лунав по всіх сходах, коли Катря говорила:

— Ну, от бачите! Хіба ж на нього можна сердитися? Чулого, ніжного, доброго. Його ж просто використовують... а він — здібен іти за першим покликом серця.

— І ви ніколи...?

Антося не наважилась договорити. Важко було вимовити це слово.

— Що? — не зрозуміла Катря.

— Ніколи... Де ж чулість, коли він вас без хліба лишає, а сам у цей час десь тче сонячний роман?..

— О, ви не знаєте його!

— Ні, я вам не вірю!

Катря низько схилила голову й довірливо покляла свою руку на її.

— Вірте! — зідхнула. — Але й те, що ви думаєте, теж є. Воно якось все докупи сплелось, вросло одне в одне. Адже ж Клим і не здогадується, що то мені коштує — вислухувати його щирі признання. То — ніж у серце, сім раз перевернутий. Було б, може, гуманніше, щоб я нічого цього не знала. Проте ж, — іншого, потайного, я може й не любила б, першої зради не витримала б і покинула б... Він не винен, коли в нього є таке серце. І як на те, він жінкам такий

привабливий, сам того не знаючи... А деякі використовують його м'якість.

„От тобі й ідеально щаслива сім'я!“ — вжахнулася Антося.

А Катря вела свою сповідь далі:

— Пам'ятаю, я була в лікарні, лежала тяжко хвора, а в мого Кліма в цей час був розпал роману. Жінка була банальна й вульгарна, але він він її ідеалізував, романтизував. Такий уже характер. Він поганого в людях якось не бачить...

— А ви в цей час лежали в лікарні?

— Так, у мене була Танюся.

— І ви це називаєте чулістю?

— Він навіть не помітив цього, а й досі не знає, що я тоді переживала. Мені ж не тільки матеріальний догляд потрібен був, а й...

-- Не говоріть нічого більше, я й так вас розумію... — перебила Антося. — І ви його любите?

— Люблю. А ви? — просто запитала Катря.

— І я люблю, — твердо й одверто сказала Антося. — За цю душевну чистоту, за цю дитячу нерозсудливість. Тільки мені досі здавалося, що він дуже чулий, тонкий...

— О, який він чулий! — з притиском сказала Катря. — Ви зрозумійте, — те, що нам, жінкам, прошиває серце, — до них, чоловіків, просто не доходить. А там, де є грань чоловічої чутости, він просто надзвичайний...

Чудна розмова. Ні слова про конкретне, — як же це воно буде, що вдвох одного люблять і він їх обох любить? А проте, одна й друга без слів знали, про що не говорили. Обидві були певні одна в одній. Антося відчувала, яку величезну довіру має до неї Катря. І це її підносило, а й лякало трохи. Хіба вона сильна? Вона ж хотіла відійти, забути! Так вони самі

втягають її в своє життя. Дорослі діти, — хіба вона богиня чи надлюдина? Скільки ж то треба, гей, сили, щоб Катря не мала приводу докорити їй ні в чому!?!..

7

Тут їм перебили. Клим Гордієвич із Танюсею. Дівчинка знову потягнула Кліма на балкон, але він через хвилину гукнув звідти:

— Катрюсю! Ти тільки подивися, яка тут краса!

Катря, а за нею й Антося вийшли на балкон. Все небо було рожеве. Дніпро — рожевий, а в садах уже залягали сизі тіні. І було стільки простору, стільки безмежжя. Танюся сиділа на руках у Кліма й своїми маленькими пухкими рученятами куйовдила йому волосся на голові. Клим крутив головою й сміявся.

— Та постій, Танюсю, яка ж бо ти...

Але Танюсі це якраз дуже подобалося.

А я татові мию голову! — заливалася вона сміхом і дивилась то на Катрю, то на чужу тьотю.

Клим кинув пронизливий погляд на них обох і раптом затримався на Антосі.

— Дівчата, гарний вечір, правда? А от Антося чогось скисла. Що з тобою, Антосю?

Вперше він сказав Антосі „ти”, і чомусь при дружині. Дивно, як у цієї людини гарно все виходить, — нема за що сердитися.

— Розкажи! Чим тебе образив цей манекен для гарної одежі?

І тут же розповів Катрі, як нещодавно тут бряжчали шибки, грюкали двері, — він так нічого й не розібрав...

— Ай, облишмо це... — якось стомлено сказа-

ла Антося. — Вечір такий гарний, не хочеться його псувати.

— Ну, то й обличмо, — погодився Клим. — Розкажеш іншим разом...

Так вони вчотирьох сиділи й дивилися на грандіозний захід сонця, величну панораму.

— Катрусю! — раптом спохватився Клим Гордієвич. — Нам же час уже до театру, ти забула? Ах, яка шкода, що...

Він хвилину подумав:

— Ну, йдіть ви, дівчата, удвох, а я посиджу ще трохи з Танюсю, та й підемо спатки...

— Ніколи в світі! — скричала Катря. — Я нізащо не піду! Я тричі була на гастролях харківського театру, а ти ще й разу його не бачив. Все в експедиціях... Захопив одну виставу, та й то...

— Так ходімо...

— А хто вкладає Танюсю?

— Хай вона буде в мене, — сказала Антося.

— Танюся не хоче! — зарепетувало дівча.

— От, бачите!

— То й я не піду! — заповзвся Клим.

— Ось Антося. Хай вона йде з тобою...

— Ну, це вже занадто! — обурилася Антося. — Заграти в вас мужа першого ж дня, коли ви три місяці не бачилися й ще навіть не наговорилися досхочу!

Антося сказала це в жартівливому тоні, але скільки то було правди в цих словах для неї! І скільки за цими словами було ще невисловленого! Як вона боялася цього зближення, цих інтимних нюансів! Вона ж від них ухиляється, а вони обоє її штовхають у вирій. Хтозна, чи вона така дужа, щоб піднятися вище бурі у самій собі і оминути її?

— Ідіть, я вас прошу! — в словах цих Катриних

було стільки довір'я, приятні й тепла. — Він сам ні-
защо не піде. А Танюсю на нього звир'яти... Він же
нічого не розуміє, як треба вкласти дитину.

Антося не хотіла зазирати в безодню й от Катря
сама її штовхає на це. Яку ж відповідальність кладе
на її плечі! Хіба в Антосі є стільки снаги, щоб опи-
ратися гарній і теплій ласці Катриного мужа?

Коли вони вийшли, — Танюся вже зовсім спала
на плечі в Клима. Антося відчувала в невизначеній
далині гуркіт бурі. Чи витримає вона? Повинна ви-
тримати! Тоді, коли вона віджилила кохання, вона
була сама по собі, а тепер за нею стоїть ще й Катря,
її довір'я. Повинна витримати, хоч це важче тепер,
ніж було ще цього ранку.

Катря йшла спокійна, з ясеним поглядом, лагід-
ною усмішкою. Вона взяла під руку Антося й довір-
ливо потиснула їй лікоть. Це було більше за слова.
Чи ж тямилася вона, що Антося хотіла б, як Танюся,
куйовдити волосся на голові в Клима?

І Антося збирала з усіх куточків своєї душі силу
опору бурі, що наближала сама Катря. В цій борні чи
втратить вона ясність духа й повагу до себе? Повин-
на не втратити, хоч боротьба буде велика.

Катрин спокій передався й Антосі, вона також
вже спокійно, ясно всміхалася.

„А все ж, — думала вона, — все ж краще це, ці
бурі, ця спокуса заглянути в безодню, ніж би йти за-
раз оце з манекеном для гарних костюмів — із хо-
лодною нудьгою в душі”.

Гуркіт бурі — то ж життя. А в безодню, як того
хоче Катря, вона загляне. Антося дужча за ті стра-
ховиська, що притаїлися на дні безодні.

Хоч вони трохи запізнилися, в залі було вже темно, от-от мала підвестися завіса, й їм довелося, спотикаючись, пробиратися на свої місця, — але дарма! Всім трьом було весело, бо все вийшло якнайкраще. І Танюсю вклали, й сусідка за нею догляне, і от третього квитка купили, і всі троє вже в театрі. Особливо, піднесено було всім трьом на душі.

Антося в одну душу хотіла сісти так, щоб Клим і Катря сиділи поруч. Їй випадало окреме місце.

І раптом посеред першого акту Антося помічає, що поруч неї сидить... Мартин Борисович. Її розбирає й сміх, і досада. Поздоровити може його, що й квиток не пропав, і перекупник заробив, і вони третього квитка дістали. Та ні вже! Краще вона перед другою картиною попросить Кліма Гордієвича, щоб він помінявся з нею місцем.

1939

Х В І С Т П А В И Ч А

1

Идучи догори східцями, Наталя уявила собі, як вона зайде до кімнати, створить видимість зручності та затишку й порине в інший світ. Ще рік-два тому вона болісно переживала цей вечір. Проти Нового року всі шукали друзів, змовлялися, як провести зустріч. Вона в цей день відкривала, звичайно, що друзів у неї нема. Поставало питання — куди піти? І питання це залишалося нерозв'язаним.

Тепер вона знає, що найкращий друг — люба робота, в якій людина губить себе і знову знаходить, збагачену. Умовність, навіть чудову, не завжди слід здійснювати. І хоч інші вважатимуть це дивацтвом, — вона цієї ночі, коли всі жадібно кидаються на розваги, працюватиме. Так вона зустріне Новий рік.

Наталя чує, як у сусідній кімнаті помалу закипають веселощі. Гомонять дедалі гучніш, дитячі й жіночі голоси вплітаються в радіоконцерт, чоловіки сміються й співають. На парадному вході грюкають двері й якась весела компанія чи то вдирається в сусідне

мешкання, чи то виходить із нього. Внизу розітнувся якийсь тріск, наче ламають двері. Кругом вирують веселощі й святкування.

Наталичного настрою це не порушує, хоч здається, — загальний святковий дух вдирається й сюди. Вона чує, як коридором проходять і стукають до її сусідки Мури. Це, певно, її „капеля”. Так жартівливо називала Мура своїх друзів. Очевидно, й ці також зустрічають Новий рік.

Мура ніколи не зважала на те, що скажуть про неї сусіди. Наталю вона, мабуть (та й напевно), звала старою дівою за її відлюдність. Наталя ж, не вважаючи себе моралісткою, іронічно поглядала, як намагається Мура затримати невблаганний біг часу. Жінка під сорок, вона завжди молодилася, наївно гаркавила, тримала навколо себе оцю „капелю”. . . Щоправда, вона не перебирала й ніким не гребувала. Видко, Муру дуже вразив відхід її недавнього чергового чоловіка й вона намагалася довести, може більш людям, ніж собі, що її жіноча приваба ще міцна. Наталі ж вона здавалася вульгарною.

Та Наталя не почувала себе нікому суддею й відвертості Мурині вислухувала потурливо, з терплячою увагою на обличчі. Тому зовні можна було думати, що Наталя з Мурою дружні, хоч це було не так. Наталя тільки не була суддею чужої вдачі. Про своє внутрішнє життя їй ніколи не хотілося говорити з Мурою.

Очевидно, Мура не жаліла красного слівця, щоб схарактеризувати Наталю перед своїми друзями. Справді, як може так жити молода жінка? Все читає, та й читає, живе нудно, ніхто в неї не буває. Знайомі Мурині ставилися до Наталі трохи з повагою, трохи церемонно, але ніколи не затримувалися в розмові . . .

Наталка теж була рада, аби швидше кінчалися ці нецікаві й безбарвні розмови, бо в такі хвилини вона

завжди кудись поспішала, їй шкода було часу. Та й що цікавого можна чекати від людей, які знаходять розвагу в товаристві вульгарної й недалекої Мури? Яке їй до них діло?

— Чи можна? — постукав хтось у двері.

Наталя неохоче, але ввічливо впустила Муру до кімнати. Ввічливо вислухала її тріумфальне, розбурхане звідомлення... „Капеля” пішла робити закупи, а Генадій нещасливо закоханий, і все таки вони прийшли і хочуть організувати зустріч Нового року...

Відповідно до нагоди, зневажаючи січневі морози, Мура була легко, по-літньому й кокетливо вдягнена.

— Ходім до мене! — згукнула вона. — Всі святкують, а ви й сьогодні киснете...

Наталя нічого не відповіла на запрошення, як це вона завжди робила, коли знала, що її докази не дійдуть, а згоджуватися не хотілося... Вона промовчала.

— Все це — витівка Євгенова, — навіть не помічаючи Наталчиної мовчанки, викладає Мура. — Він — нічого хлопець, тільки в нього тут не всі вдома, — вона покрутила пальцем десь біля чола. — „Ах, зорі, небо, любов, сніжинка!” Прибіг сьогодні над вечір: „Нумо, зустрічаймо Новий рік! Буде Генадій, Соня, Борис...”

Наталя перестала дивуватися з цього запрошення. Ситуація цілком ясна: не вистачає однієї „дами”. „Якось обійдуться й без мене. Не піду!” — подумала вона, дивлячись услід Мурі. Вискочила, навіть не все висипала, що мала.

Але настрої був порушений. Весела ніч вдерлася і в її тиху та робітно настроєну кімнату.

Проте, Наталі довелось таки піти. Генадієва „дама серця” не прийшла. Треба вже порятувати компанію. Власне, Наталя й не проти веселощів. Вона любить подивитися, як інші веселяться. А що вона не впа-

дає в тон цього товариства, це буде якимось згладжене тим, що вона не цурається його. „Треба почувати себе вільною — й усе буде гаразд”, — сказала вона собі й прийшла.

І все таки один стілець ще порожній. Генадій все ще чекає, чекає чиста тарілка на столі. Так проминуло десять хвилин Нового року. Та от стало ясно, що Соня не прийде. Генадій зробився їдкий, похмурий. Дотепи його злі і він шукає нагоди зачепитися з ким, хоч би з Євгеном. Борис, як нейтральна сторона, їх мирить. Мура вихиляє чарку за чаркою, змішуючи міні білокрилого янголяти та спокусливої менади, і Наталі, що надивилася на неї в хатньому побуті, видно всю фальшиву манерність цих вихилясів. Насправді це вже літня жінка. Євген перешилившись через стіл і обминаючи Муру, питає Наталку, чи вона любить музику, а якщо любить, то яку — легкий жанр чи клясичну, а також, яких вона любить письменників, — романтиків чи реалістів...

— Годі, годі! — запротестувала Мура. — Євген не може без своїх нудних розмов. Ми зібралися повеселитись!

Не слухаючи її, Євген каже, що коли вона відповідь, то він знатиме її вдачу.

Борис накрутив патефона. Платівка за платівкою — і Наталя зробила відкриття. Мура, досить розвезена жінка, — танцює! Вона дріботить фокстрота за фокстротом і не втомлюється. Коли Євген втомився, вона витягла з-за стола Бориса. У Генадія катастрофічно псується настрої, і Мура його милує, але з поля своєї уваги не випускає, цупко тримає, щоб він не пішов.

Наталя зробила ще друге відкриття. Подвійне життя відбувається в ній. Одна особа захищається, прикриваючись накинutoю їй ролею „старої діви”, а друга — іронічно спостерігає і себе в цій ролі, і своїх

випадкових компаньйонів. Це, либонь, цікавіше, ніж читати ту товсту книгу, що лежить у її кімнаті.

Вона навмисне сказала Євгенові, що не любить музики. Не конче потрібно кожному розказувати, що саме вона любить. Крім того, цей хлопець дуже вже дбає про те, щоб здатися людиною з філософічним нахилом. Чи не для неї це він вихиляється і позує? Він має манеру говорити про звичайні речі туманними висловами, говорить про витонченість душі, плутано висловлюється про цю саму душу. Це не подобається Наталі, вона звикла до точних і ясно означених понять. Але тому, що все це оформлюється в рамки Муриного стилю, воно здається Наталі забавно-цікавим.

Як на Наталку, то вона воліє висловлюватися загальними, готовими фразами, які ні до чого не зобов'язують, почасти погоджуються з розмовником, почасти заперечують. Євген говорить так, що в кожному його бистрому переході Наталя виловлює цілу тему, і її загальні фрази можуть замінити відповіді, не будучи, властиво, ними.

І все ж її зачепило, коли він запитав, чи вона справді байдужа до прекрасного. Ось у цьому вечорі, як і скрізь, треба серед неприємного знайти прекрасне.

Он що! Він теж незадоволений нею, як і вона ним!

Так, Євгена музика робить іншим, він може зараз розказати найбільші свої таємниці, дарма, що ця музика — не Бетховен. І коли замовкає музика, він знову входить у свої береги. Але Наталя не повинна думати, що він хизується. Він — щирий.

Мура — проти розмов. Вона вирішила вигнати з-за столу всякі розмови і почала цокатися з усіма чарками. Генадій відібрав у неї чарку, — він проти дуже п'яних жінок. Він взагалі сьогодні проти і зостається тут тільки тому, що Мура прохала дослухати чергову

платівку. Йому тут, чи не тут — однаково, нема де подіти своєї жовчі . . .

Хоч як мало їх зібралось за цим столом, а яка строката компанія! Один тільки Борис намагається приладнатися до всіх. Він замінює Євгена в танці з Мурою, він втихомирює Генадія, він міняє платівки і між цим усім перекидається порожніми слівцями з Наталкою.

Тим часом Мура знову пірвала Євгена до танцю і Євген крутиться з нею шалено, не зважаючи на глядачів, ламає й мене її стан. Мурі тільки цього й треба бо вона в цьому бачить свій тріумф.

Може й Наталі теж кортить потанцювати . . . Певна річ, вона б також потанцювала. Але їй здається, що коли вона танцюватиме в товаристві Мури, то цим сама уподібниться їй. Це правда, — все на світі можна замурати, все можна піднести на височінь. І вона висловлює цю думку Євгенові під час його чергового відпочинку. Саме в цей час Євген упав на суміжний стілець, знеможений від танцю й напливу ліричності. Хоче, чи не хоче його Наталя слухати, — він мусить говорити.

Яка тасмниця — жіноча душа! Це зовсім чужий чоловікові світ, його не можна збагнути. Що за туга — не знаходити жінки, яка була б співзвучна. Незрівнянне щастя — говорити з людиною-жінкою, цілком рівною тобі. А здебільшого — розчарування. Жінка рабинєю виявляється, і це відштовхує.

Чи може Наталя його зрозуміти? Він кохає одну жінку. Вона негарна, але вона прекрасна. Її фізичних вад він не помічає, бо вона геніяльна. Її розум і душевну красу не можна ні з чим зрівняти. Вона горбата й припадає на одну ногу, але вона — його ідеал. Так, він низько упав, йому подобається така жінка (жест у бік розбурханої Мури). Та що з того? Здорова, гар-

на — але пігмей, нікчемність. І коли він порівняє цю з тією — все гине. Йому стає гидка ця. Чому не можна сполучити в одній всього? Чому не можна кохати кількох, — щоб знайти все те, чого прагне кохання? Нащо віддавати найкращі почування тій жінці, яка здатна тільки затоптати їх?

Цей вибух відвертості й ліричності схвилював уже й Наталю. Хочеться їй відкинути свою захисну непроникливість і повернутися до своєї любої відвертості, яка давала їй стільки душевної втіхи, але яка багато й багато разів підводила її. Та дух Муриної гульні ображає її й заважає створити ту атмосферу взаємного розуміння та тонких пахоців інтимної розмови, які не всім дано переживати і яких цілий вечір добивається Євген.

Його розумне, довгообразе обличчя дуже близько й очі його хочуть щирості, хочуть дуже небагато — щоб його щирість зрозуміли й прийняли.

Якась неясна симпатія заходить між ними, але Наталя притаїла відповідь-одвертість, хоч Євген говорить тими словами, тими думками, які в ній самій з невиразної туманності мрій давно перетворилися на тверду сталь переконання: „Не кидайте бісеру перед свинями”. На її думку, чоловіки не шукають друзів серед жінок, себто жінок-друзів, а тільки сильновиявлених самиць. Вони, як бики в бою, наосліп кидаються на сигнал яскравих, кармінових уст, а потім дико ревуть від болю, розгледівши, що ховається за уніформною цих яскравих уст.

Але вона цього не сказала, боючись виявити свою притамовану жагу гострих і буржливих пристрастей, яка, можливо, була б смішна. Адже її вважають за „стару діву” і їй треба, несучи таку маску, відгороджуватися загальними висловами. Тому вона говорить про те, що розвиненіша людина не мириться із неві-

глаством — і це природно. Але Наталя незадоволена з себе. Що за новину вона провістила? Чому вона не сказала прямо, що й та ідеальна жінка-геній може хвилюватися від чоловічого голосу та погляду?

Звичайно, цього вона не сказала. Але ж не все треба говорити, щоб усе розуміти. В розмові їх душ є вже щось таке, що не потребує слів: якась взаємна прихильність і симпатія.

Коли прийшов час розходитися, Наталя несподівано для себе подумала: „Як непомітно пройшов вечір! Як гарно!”

Кожне з цих випадкових людей має свій цікавий світ, і чого від них більше вимагати? Вона ж дуже багато вимагає від людей і сама винна, що в неї нема друзів. Треба людей приймати такими, як вони є, з їх вадами й чеснотами...

Спала Наталя тривожно, осяяна дивним світлом. В головах у неї мирно лежала велика книжка, з якої вона збиралася чимало прочитати цього вечора, щоб підмінити нею потяг до товариства і прекрасного живого життя.

2

У дверях до свого будинку Наталка на хвилинку зупинилася й прислухалася до самої себе. Що таке сталося вчора ввечорі? Чому в її душі такий відгук, лункий, як у горах? Чому таке піднесення, така радість гудуть у ній сьогодні цілий день? Чи не тому, що є люди, не тільки жінки, які, на Наталчину думку, тонше переживають взагалі, але є й чоловіки, — є люди, які не миряться із здрібнілими, пігмейськими, обниженими переживаннями, із банальними взаєминами, є люди, які вимагають рівності в коханні-дружбі? Є чоловіки, які не миряться із жінками-рабіннями?

Вона в тривожному сні і весь день розмовляла з учора відкритим другом. За цей час, відтоді, як товариство розійшлося, — наче квітка розцвілася в її душі. В думках вона відповідала на відвертість відвертістю стократ. Мусить же й вона колись комусь сказати про те, що їй так болять, а нікому непотрібне.

Скільки бруталного, грубого й образливого знає жінка тільки тому, що чоловіки, засліплені грубим еротизмом, навіть і не цікавляться цвітінням душі. А в ньому ж найкращий смак кохання.

Чому так, що жінку або приймають чоловіки у своє товариство на ролях об'єкта залицяння, — або зовсім не приймають. В цьому патенті на право входу до чоловічого товариства з етикеткою „цікава жінка”, — Наталя вбачала щось принизливе і тому з гордощі не дбала носити такого патенту напоказ. Вона хотіла б увійти в це товариство, як рівна серед рівних, а не живою лялькою, якій прислужують, із якою сюсюкають. Їй здавалося, що цим самим на неї дивляться, як на щось інтелектуально нижче, і це її зв'язувало, не давало розгорнути самоцвітів своїх душевних багатств. Вона тоді сама не йшла назустріч. Коли тільки з умовою накармінених уст приймає її чоловіче товариство, — то й не треба!

А який же це дорогий скарб, — чути відгомін своєї душевної гармонізації і самій звучати!

Як Євген учора гарно сказав: люди — ніби два прожектори вночі на небі, коли вони сходяться в одній точці. Далі їх проміння розходиться, але там, де вони зішлись, — сліпуче сяйво. Таке сяйво може дати дружба їхня, дарма, що прожектори потім розійдуться.

В ній знову з давньою силою прокинулася жадоба товариства, де куються найкращі думки й почуття, де панує щирість і радість за друга. Бурхлива ріка туги за таким товариством, що колись була б затопила її,

якби вона не знайшла пристановища в роботі, знову прорвалася. В такому товаристві чоловічі й жіночі вдачі іскряться самоцвітами, якими обдарувала їх природа. Вони стають кращими й багатшими зовні й душею. Бо товариство самих жінок здавалося Наталі однобоким і пісним, так само, як і товариство самих чоловіків.

Цю думку не всякому можна сказати, бо хтось перетлумачить її на нищий лад. У такого ницого жінки відразу потрапляють у один гамуз із вином, кіньми, грішми. Не всякому можна це okazати, а Євгенові можна. Ось чому Наталя прислухається до своєї радості. Вона має кому все це сказати. І цікаво їй, як Євген, пропустивши ці думки крізь призму чоловічого світовідчуження, покаже їх у новому світлі.

Чи зустрине вона його сьогодні? Повинно б так бути.

Велика книжка чекає на неї. Новорічний день панує скрізь, люди сьогодні розповідають як вони зустрічали Новий рік. Деякі сьогодні продовжують зустріч. У Наталі зовсім неробітний настрій. Вона чогось чекає. Наче вчора перед нею розчинилася прекрасна, осяйна зала, а сьогодні вона має у неї ввійти.

Їй захотілося продовжити свято. Вона влучила електричну плитку й заходилася коло чаю. Нема ні склянки, ні чашки. Тут тільки Наталя згадала, що все її господарство вчора перекочувало до Муриної кімнати.

Коло Муриних дверей Наталя хотіла вернутися назад, — вона помітила пару калош, їй знайомих. Але вже було запізно, вона вже постукала й почула з кімнати: „Ввійдіть!”

Так, їй рішучо не слід було заходити сьогодні до Мури. Євген тут. Він знає, де Наталчині двері, міг би зайти, якби хотів.

А хіба вона його запрошувала?

І все ж ця якась друга Наталя відчула в наявності цих калосів біля дверей дряпину по самолюбству,

А третя, яка стоїть над цими двома, питає: яка тут може бути мова про самолюбство чи про власну гідність? Хіба ти збираєшся перехопити пай генія чи пігмея? Це дуже добре, що зараз перевіриш своє вчорашнє враження.

Наталя заходить до Мури.

Мура лежить уже роздягнена під ватяною ковдрою у ліжку, так, як вона часто приймає своїх знайомих, — а Євген сидить на стільці біля неї, наче лікар біля хворої. Про що ж вони можуть говорити, і то довгими годинами? Ну, можуть танцювати, обніматися, цілуватися, — але говорити? Так би хотіла знати Наталя. Їй дуже хочеться ввімкнутися в їх розмову, але вона зразу відчула, що зайва тут, — то ж обернулася й вийшла із своїми чашками.

Довго Наталя цього вечора шукає відповіді — про що може говорити Євген із Муррою? Вона не розуміє, чому Євген, не шануючи жінки, шукає її й гає з нею час.

Тут є щось недоказане, якийсь фальш із Євгенового боку, а може й її. Але було б значно гірше, було б боляче, — коли б вона вчора віддала йому цвітіння своєї душі.

Сьогодні їй безмірно цікаво. Сьогодні настала її черга сказати: яка тасмниця чоловіча душа!

Наталя сама здивувалася, куди привели її власні розумування. Мабуть, вона нічого не тямить у ніжних поривах і грубих проявах.

Чи не сам же Євген учора дав відповідь на її сьогоднішні нерозуміння? Щось він казав, про хвіст павича. Без цієї окраси найцікавіші одне одному люди проходять непомічені і навіть не здогадуються до кін-

ця свого життя, що втратили вони. Дбай, щоб у тебе був широкорозпущений золотисто-різнобарвний хвіст!

Кого це він мав на увазі? Себе, чи Наталю?

І дим павича хвостом має бути заманлива кармінова усмішка Муриного штибу? Ніколи в світі! Це здається їй зрадою самої себе, найдорогоціннішої частини свого „я”.

Це — її повітря, бути тим, що вона є. І таким шляхом вона йтиме до кінця свого життя. Хай краще життя це, побудоване, можливо, на помилковій тезі, пройде в сірих, безбарвних тонах, — краще зостатися із книгами, ніж іти на компроміс і миритися із дрібними та мілкими людьми й почуваннями. Адже ж тільки малий подмук із іншого світу злегка овіяв її й нагадав, що крім здрібнілого й пігмейського, крім грубих книжок, є ще світ великих пристрастей і вартостей, — а от, як окрилилась її душа.

То краще ж вона, як уміє, буде перетоплювати невитрачену жагу до повнокровного й прекрасного життя у невтомну працю, — краще так, ніж витратити свою душевну силу на намагання підладнатися до нищих, мілких і убогих вимог злиднів духа, ніж задовольнятися дрібними вадами й чеснотами.

Сьогодні її другий світ, світ праці, видається, проте, трохи нудним. Йї трохи сумно, що вже знов утік від неї за гори, ліси й океани світ великих пристрастей. А трохи й забавно. Ця легка пригода в рамці двох таких суперечних собі вечорів — спалахнула й згасла вмить, залишивши легкий попіл. Попелом збагачують ґрунт, щоб на ньому був кращий урожай. Потрібен і попіл.

Подумала так Наталка й усміхнулася.

Д І В О Ч А Ч Е С Т Ь

1

За вікном вагона бігли снігові простори. Софійка дивилася на це неомірне поле, й не було звичної лагідної посмішки на її обличчі.

Хоч і як умовляла тітка погостювати ще трохи в Одесі, Новий рік разом зустріти, — вона ось їде додому. Ще вчора ввечорі й не думала про дім, а сьогодні раптом зібралася й сіла на потяг. Вранці прокинулася з почуттям якоїсь тривоги, тривога ця закралася в її серце й шепче, кричить: „Додому!”

Може з матір'ю що трапилося? Що снилось Софійці? Не то мама, не то Любка простягає до неї руки, кричить — а голосу не має... А що їй до Любки? Хай собі живе, як хоче, то її справа!

Порвалася в них дружба... Любка відтоді, як із Максимом побралася, сама замкнулася, відійшла, Вона певно відчувала, що Софійка не хоче її знати. Чи тому не хоче, що дитина в Любки без батька росте? Ні, не тому, а тому, що зневірилася в ній. Обдурила її Любка, найкращу частину її душі розтоптала. Злочин проти дружби вона вчинила, от що!

А може щось у колгоспі, в її ланці негаразд? Що ж може статися з коноплярською ланкою в грудні? Не треба вже гірш, як є! День і ніч працювали, думали бути першими, а що вийшло? Стільки конопель замочили у Бузі в кінці літа, а як прийшлося витягати, то й половини не витягли. От, щастя! Де вони ділися? Чи їх хто покрав та приписав до своїх трудоднів?

Не любить цього згадувати Софійка і відганяє непрохані спогади.

І знову на думці Любка. Чому? Софійка намагаться не думати про неї, — вони вже давно розійшлися. Але думка сама біжить і нагадує, як то вони колись товарищували.

Кожна з них мала своє обличчя. І хоч інші не розуміли, як можуть дружити такі різні вдачею дівчата, вони одна без одної не могли жити. Любка — палка й швидка до роботи та на язик, але неймовірно мінлива настроєм. Не знаєш, чого від неї сподіватися щохвилини — безжурного сміху чи гострих вибухів. Або ж стане зовсім похмура — слова з неї не витягнеш. У Любки було все докраю, безполовинчасто. Тому Софійка вважала її надзвичайно щирою і через те не могла простити їй, — обдурила Любка Софійку.

Софійка була тиха, завжди рівна, завжди з привітною посмішкою в блакитних очах. Любка знаходила в її лагідній вдачі те, чого не було в ній самій. Чорнява Любка й білява Софійка. Любка думку подасть, Софійка здійснить її. Любка завжди ввічі впадає, Софійка завжди в тіні.

Бо Софійці здавалося, що всі бачать, як вона припадає на одну ногу. І це її зв'язувало — не так ця вада, як свідомість її — це робило Софійку дуже соромливою. А Любка завжди віддавала перевагу Софійці, у всьому. Краще за Софійку ніхто не зробить!

Дивіться, — соромлива-соромлива, а тишком-нишком скрізь лад наведе. І справді, Софійка скрізь уміє лад наводити, навіть у мінливій Любчиній душі. Коли Любка мало не плакала з досади, що не знати чого приходила слідом за бурхливою веселістю, Софійка своєю теплою, затишною вдачею обігрівала її й розвіювала чорну тучу.

Товаришували! А хіба ж Любка була справжньою подругою? Хіба справжня подруга зробила б так, як Любка? Все знала Любка, — і те, що ховала Софійка глибоко-глибоко від усіх людей.

Софійка знецінювала себе надто. Мабуть, жаден хлопець на неї ніколи не гляне! Їй здавалося, що коли з нею заговорюють, то не так, як до інших дівчат, але з жалю або для сміху.

Хоч це було не так. Її соромливість була їй захистом і перешкодою, яку не кожен наважувався перемогти.

Але Максим був не такий. От він раз цілий вечір просидів із нею в клубі, не хотів іти танцювати ні з ким, а потім і в кіно з нею сидів. Відтоді Софійка де була, то думала про нього, соромилася, як він до неї заговорював, і боялася, щоб він не вгадав, який він їй любий.

Все те знала Любка. А коли Максим залицявся їй жартував з іншими дівчатами, Любка теж знала, якими бурями відлунювало це в серці Софійки.

А що зробила Любка? Чи не навмисне влізла в душу Софійці, навмисне прикидалася, що любить свого Юрка? Тільки пішов Юрко в армію, як Любка через тиждень пішла із вулиці з Максимом.

2

Було це теплого осіннього вечора, коли зорі падали з неба. Софійка й Любка сиділи в гурті з інши-

ми на вигоні біля кльобу. Максим — чи напився, чи що? — відвів Софійку вбік, потім понад Бугом, і почав казати, що якби вона пішла з ним оце зараз із вулиці, щоб ніхто не знав, то він би взяв її заміж.

Софійку це дуже образило. Вона плакала, бо хіба Максим, — коли б любив її так, як вона його, — хіба не міг по-людському її посватати? Щоб мама знала, щоб весілля справити з друзками, світилками й гільцем. А не то що...

— То не хоч? Ну, завтра будеш каятися. Он і Галина, й Катря пішли з вулиці із своїми хлопцями, а потім записалися.

— Хіба це гарно? Без весілля, як та худоба...

— Ото ще! Кому воно тепер потрібне, те весілля? Дурно пів села напоїти...

А Софійка так мріяла про ту хвилину, як дружки їй косу будуть розплітати та співати жалісливих весільних пісень!

— Ну, то як не хочеш оце зараз, — правив своєї Максим, — зараз, у цю хвилину, то я собі іншу знайду. Ще й вередує!

„Ще й вередує!” Що це він хотів цим сказати? Кривенька, ще й вередує. І Софійці було так образливо в ту хвилину, що образа заслонила любов. Що це за любов, де є зневага? Коли б любив її, як вона його, хіба сказав би так?

Може Максим зовсім не думав про її ваду, але Софійка завжди про неї пам'ятала. Може Максим не був і такий грубий, як їй здавалося. Останніми роками не одна дівчина пішла отак заміж, — без сватання й весілля. „На піч” — це звалося. Ішла просто з вулиці, а на другий день батько й мати мусли миритися з несподіваною появою невістки в хаті... Навіть були такі, що казали: „Все то дешевще! Не треба на

весілля стягатися. Це ж не то, що колись: всього в хаті вдосталь. Тепер попогни спину на тих дурноднях...”

Чи ж не ліпше так? Ускочила дівка в хату, швиденько вилізла на піч та й уже не зженеш її звідти: вона — невістка. Оце тобі й усе весілля!

Але Софійчина душа цього не приймала. Вона не могла простити Максимові цієї образи. З великого жалю вона зразу ж пішла додому, а Максим...

На другий день у всій Попружній тільки й говорили про новину. Вчора ота чорнява Любка пішла з вулиці до Максима, — оце то так! Вчора вирядила Юрка, а сьогодні до другого „на піч”! Ануж, побачимо, чи не нажене її часом Максим, щось тут діло нечисте! Не буде там життя, де дівчина так хлопця ми менджує...

Бо ж казали, що не Максим, а Юрко повинен був одружуватися із Любкою. А тепер шукай вітра в полі, посвищи! Чи ще вернеться той Юрко, чи може його тільки в селі й бачили?

От тоді й розійшлась Софійка з Любкою. Якби ж Любка хоч натякнула їй про Максимові зальоти! Все розповідала, а про Максима підступно затаїла. Чи може правда — зразу після розмови із Софійкою, Максим пішов до Любки, а та...

Хоч би й так! Чом не зважила вона на Софійку?

Ну, і що вона виграла? Максим, кажуть, хотів на другий день її випровадити, так старі не дали,— вже й так сором у вічі людям дивитися. Мала товаришку, до якої колись уся правда наверх ішла, а тепер ні з ким Любці й серцем відкритися. Вони раз-у-раз вкупі (бо в одній ланці), так наче й говорять, і усміхаються, — а щире слово заперте. Як плоскінь вибирали, бачила Софійка, що Любка ходить заплакана, якоюсь думкою пририта, все осторонь. Вийде

на роботу та так увесь день і промовчить. Ну, що ж, Любка живе своїм життям, то її справа!

А коли замочували коноплі в Бузі, то Любка вже на роботу не вийшла. А як прийшла вона з лікарні із дитиною на руках, то Максим не пустив її до хати.

Згадує все це Софійка і мимоволі шкода їй Любки, хоч сама Любка й винна. Чом не шанувалася? Максим, пішовши від Софійки до неї, мабуть і Любці говорив ті самі образливі слова: „Ну, як не хоч, — я собі іншу знайду. Будеш каятися!”

А Максим? Що, він не знав, яка любов була між Юрком і Любкою? Чого ж він її заманив? От і вір цим хлопцям, як він тобі сьогодні одне каже, а завтра з двору зганяє... Всі вони такі!.. А Юрко кращій, може? Звів дівчину, — й він не винен, тільки вона...

Як білі імлісті поля біжать повз вікно вагона, так біжить думка Софійчина, та все про те заплутане Любчине життя.

3

Юрко, що про нього так неприязно думає оце, поглядаючи через вікно вагона на імлісті далі, Софійка, — зовсім недалеко від неї, у другому вагоні. Він теж стоїть біля вікна, мов дивиться в снігові простори, а сам думає про те, які то зустрічі чекають його в рідному селі. От уже й рік збіг відтоді, як він із Попружної виїхав. Скільки ж то місяців тій дитині, — його дитині? Ех, Любко!

За цей рік він багато передумав, — хто ж винен, що в них так негаразд вийшло із Любкою? Як у тій пісні: „Не всі ж тії та й вінчаються, що любляться та кохаються...”

„Не повірила Любка, злякалася, чи може на злість мені з Максимом побралася? Кому ж вона гір-

ше зробила? Собі, бо тепер вона — „ні дівчина, ні вдова”, — не захотів її Максим. Може й я на Максимовому місці так би зробив. А хто винен? Сама винна . . .

Хіба він не казав їй, не писав (поки не знав про Максима) — „жди мене, я прийду, візьму тебе із дитиною. Вір мені . . .” А вона поспішила! Певно, їй що? Може вона його й не любила, а так для цікавості бавилася з ним? Навіщо, може, була їй та любов, його палке кохання, коли їй однаково, — Юрко, Максим чи Степан? . .

Давній клубок зневіри знову оплутав його серце, як тоді, коли повертався від неї додому. Вона з такою легкістю заночувала з ним.

Інші хлопці хвастають тим, що так легко до дівчини доступитися, але йому було не до хвастоців, він одного тільки хотів тоді — ніколи не зустрічатися більш із Любкою! А тому не хотів зустрічатися, що думав про неї образливо. Оце й вона така, як ті, про кого хлопці говорять із зневажливим смішком, додаючи негарні слова?

Та як воно там уже не було, слід було б їм побратися. А як воно буде тепер, — сама ж Любка заплутала все, спаллюжила. Тепер жити з нею, — ні, не хоче він. Але ж дитина його? Його. То як же воно буде?

Оцієї зустрічі з Любкою найбільше за все болявся Юрко, бо хотів і не міг зцілити розірвану необережною Любчиною рукою нитку взаємного довір'я й любови.

4

Та може бути й так, що не доведеться йому більше з Любкою розмовляти. У цей час лежить Любка в жару при смерті, — а як воно вийшло, що

топилася вона в бистрині, то це тільки одна Любка й зможе розказати... Якщо виживе...

В подвір'ї біля машини районного лікаря стояли натовпом люди, не наслідуючись зайти до хати. Пошепки сперечалися, — навмисне топилася Любка, чи...

— Та що це ви? — казали одні. — Вона ж кричала: „Рятуйте!“ А Остап побачив згори та побіг її витягати...

— Розкажіть! Як туга впаде на серце, то людина ще не знати що зробить...

— Вона пішла прати!

— Під Новий рік?

— Хто не знає, що до тієї бистрини ні зимою, ні літом ані приступу, бо вода як підхопить, то тільки мелькне людина...

— Що хочете кажіть, а я знаю, що Любка так же хотіла діждатися Нового року...

— Тихше, бо он Максим...

По подвір'ю плутався блідий, розхристаний Максим і можна було подумати, що то він — убивця, такий був він страшний. Хто ж, як не він, прогнав її з дитиною на руках, хто називав її прилюдно негарними словами, — хіба міг він гадати, що таке вийде? А як подумати, — чим він, Максим, ліпший за неї? І як правду сказати, то він, коли підмовляв її йти з ним із вулиці, так у глибині душі й вирішив: потішиться та й нажене... Он Софійка ціну собі знає. Бо саме тому, що Софійка так розгнівалася тоді, він сповнився до неї пошаною.

Так думав він тоді. А тепер зрозумів, що в самому звертанні його до дівчат, — була зневага, тільки в звертанні до Любки ця зневага обтяжена його власною підлотою. І от камінь його підлоти потягнув Любку на дно Бугу.

А в цей час до Попружної підходили Юрко із Софійкою. Вони зустрілися на станції. Привіталися з Новим роком, посміялися, що люди всі святкують, тільки їх двох носить по світах. Отак собі йшли, не поспішаючи, — аж край села почули, що Любка втопилася.

Бігли через усю Попружну, наче ще можна було запобігти лихові. Низько схиливши голови, увійшли у подвір'я.

Юрко з Максимом обнялися й не по-чоловічому заридали.

— Ой, сестричко ж моя, подруго! — заломила раптом руки Софійка.

Всі троє почували себе винними перед людиною, яка змагалася зі смертю, а може цієї смерті й ждала. Всі троє були близькі з нею — й не знали, що в неї в серці заврялося, коли вона бистрини шукала.

— Це все я винна! — говорила Софійка й великі сльози капали їй на смушок коміра. — Поки їй було добре, то й товаришка в неї була, а як вона в соромі скупалася, то й я від неї відвернулася. Нехай інші, а я ж товаришка її, знала, яка Любка вразлива!

Максим і сам уже не знав у своєму розпачі, що говорив.

Юрко мовчав, бо добре знав — він найбільше за всіх винен перед Любкою. А що, може ні? Він, коли віддала вона йому своє дівоцтво, другого дня стояв на вулиці із іншою так, для сміху. Він відвернувся від неї, в душі називаючи легковажною. Хвастати, як інші, не хвастив ні перед ким, але Любка була надто вразлива, щоб не відчути його погорди до неї. Нитку, яку тепер намагається зцілити, урвав він, а не Любка. Вона з горя, — з гордоців, — не захотіла йо-

го чекати. Ту стіну, ту недовіру — це він збудував! От, до чого довела його зневага!

Троє людей жорстоко картали себе, щоб виправдати ту, яку недавно судили. Перед тим вони думали про неї гірше, ніж вона була насправді. Ах, коли б можна було повернути все назад, скільки поваги й довір'я було б між ними, скільки необачних кроків можна було б запобігти!

Раніш вона була винна перед усіма. Тепер всі троє почувають себе винними перед нею. І вони не наслідувалися зайти до хати.

А в хаті плакала ще одна людина. Але вона не почувала себе винною, вона хотіла їсти. Це було немовля.

5

У цей час на Любчиному обличчі грала посмішка. Любка відчувала велику полегкість. Наче щось несла важке на плечах, а тепер скинула.

Еге, увесь час у неї було почуття, що вона чогось не додумала. А тепер усе ясно, всі думки лежать перед нею в стрункому порядку. Ясний і чистий починається перед нею Новий рік.

Вони всі думають, що вона... Ну, так, вона винна, що не вшанувалася. Але перед ким винна? Перед Максимом? Хіба ж Максим не знав, з ким еднається на довгу життєву путь? Знав, перед ним вона не винна. Перед Софійкою? Софійка хай скаже спасибі, що Любка показала їй справжню ціну Максимові. То, може, перед Юрком?

Але хіба вона до нього щось має? Юрко сам чести не знає, коли вчора пожартував із одною, а сьогодні на другу дивиться. Чи ж може бути винен той, хто за любов дістав зневагу?

Перед людьми несе вона спокуту? Хіба вона накидає комусь свою дитину? Поговорять, осудять — та й забудуть.

Так чого ж таку вину несла вона увесь цей час, аж згиналась під нею?

А того, що винна вона сама перед собою. І ніякого помилювання тут не знайдеш. Суворий суд чинила Любка над собою. В цей час вона наче підросла душевно й сама на себе дивиться з високої гори. На ту легковажну, з вітром у голові Любку, яка не задумується, що робить, не заглядає наперед, не шанує дідівських звичаїв.

Якщо вже так повелось, що занехаяно шлюбну учту, то мусить же бути в людині щось друге — святе й урочисте — щоб не виходило так по-блюзнірському, як у неї вийшло.

Хіба не повинна була вона керувати і своїми почуттями, й Юрковими? Що Юркові? Йому тепер нема сорому, — а їй? Чи думала вона про те?

Ні, вона про це не думала!

Не думала вона й про те, чи буде їй Юрко вірним другом. Таким другом, щоб навіть коли мовчати, і тоді спільними почуттями та думами жити. Щоб кожна хвилинка спільного життя випромінювала тепло й радість. А якби Юрко був таким другом, — не згордував би він нею!

Аж тепер тільки Любка збагнула, що без вірного життєвого товариша неповна людська радість. Неповна її радість материнства, а може чимось отруєна. А думала вона над цим?

Ой, ні, не думала!

Якби думала, то не допустила б, щоб Юрко мав хоч у чомусь перевагу над нею, щоб він мав привід шматувати зневагою її серце. І тоді вона не пішла б так безглуздо за Максима.

Якби знову починати жити, не наробила б вона стільки необачних вчинків... Але що вже сталося, того назад не повернеш. Тільки така наука не повинна пройти для неї марно.

І Любка радісно всміхається, бо вона вже тепер знає, як їй жити далі. Вона вже тепер знає, чому так нетерпляче чекала цього Нового року.

Свідомість її заринає десь у бистрину і думки там крутяться, як ті коноплі. От іще трохи, — дістала б вона ту бадилину, що вистромлялася з води... А може ж тут десь під кригою захрясли всі ті коноплі, що їх свого часу не дошукалася їхня ланка. От, було б щастя!

І Любка дістає, дістає ту коноплину, тягне її з усієї сили, а їй не бачить, що тонкий лід під ногами вгинається... Це ж Софійка так побивалася, ото буде рада!...

— Софійко! — ледве чутно шепоче вона. — Наші коноплі... З Новим роком... Ой, рятуйте!

Лікар, що напружено дослухався до уривчастого й важкого подиху хворої, у цю мить полегшено зідхнув:

— Ну, буде жити!

Поки він навчав, як доглядати хвору, хтось сказав Софійці, що її кличе Любка. Вона, а за нею Юрко й Максим тихенько навшпиньки всунулися до хати.

— З Новим роком! — несміливо прошепотів Максим.

— З новим щастям! — зовсім тихо сказав Юрко...

1940

ПАХОЩІ ПОЛЬОВИХ КВІТІВ

1

Цього зимового вечора, коли мороз вимережив на шибках хитромудрі узори, коли на вулиці під ногами риплять аметисти, а на темносиньому небі пливе золотий човник, — одним словом, клясичного зимового вечора я раптом уявою опинилася серед жаркого літнього дня, між хвилястими ланами й бездонним блакитним небом. Запахли квітучі жита і прибитий пил після вчорашнього дощу. Зачервоніли на межі польові червоні маки. Залоскотав по ногах холодний і м'який оксамит зеленого шпоришу. На вузькій нетоптаній межі, де мало коли хто йде чи їде, — ми.

Я — студентка першого курсу педагогічного інституту, а хто ж товариш мій? Не пригадую тепер уже його прізвища. Це було років, мабуть, з десяти тому. Пам'ятаю тільки, що зустрілися ми напередодні у місті, в книгарні, випадково. І враз упізнали одне одного.

Як зраділи ми обоє! Мов найближчі друзі, мов родичі. Ще тільки рік минув, як хвилювалися ми од-

ним хвилюванням, як об'єднані були одними мріями. Рік тому ми кінчали разом педагогічну школу. І хоч ніколи не довелося сказати й десять слів, — та тепер нам стільки треба було поговорити. Одні й ті ж друзі, одні й ті ж хлопці-дівчата цікавили нас, — хто де вчиться, хто де працює... Наше товариство, хоч розсипалося по світі, — ще не розпалося.

Ми забули, чого прийшли до книгарні. Аж як опинилися далеко, на другій вулиці, згадали й повернулися назад. Я мала купити своєму братикові гарних кольорових книжечок, бо завтра вирушала додому на літні вакації, а... (Згадала, Миколою звався хлопець!) а Микола купував трохи більше. Підбирав бібліотеку для своєї школи. Адже він учителем працює в тому самому селі, де народився, де жив, де кінчав семилітку. У Сніжках.

І як воно вийшло, що другого дня йшли ми тими полями по дорозі на Сніжки, коли мені додому зовсім у інший бік треба було їхати, й навіть автомашини могла мене підвезти до самого Дрижиполя?

Ні, здасться, я всю весну мріяла не їхати додому, а саме йти пішки. Я так часто, йдучи душними міськими вулицями, пила в уяві запашне польове повітря, збирала волошки, сокирки й ромашки. Пройти двадцять кілометрів, — то ж прогулянка. А Микола тоді, — як пригадую, — сказав, що приїхав велосипедом і залишив його у місті на ремонті.

То й він піде пішки додому?

Так, пішки.

— Хочете, разом підемо, на Сніжки, — додав він.

Хоч я добре знала, що від Сніжок до мого Дрижиполя ще вісімнадцять кілометрів, але довго не думала.

— Давайте разом!

І мені зовсім не здалося чудним, що йтиму я до-

дому через Сніжки, замість двадцяти кілометрів, — цілих сорок три. Не здалося чудним, що йтиму з Миколою, з яким у мене ніколи не було ніяких спільних точок. Не здалося чудним, що... за традицією саме він повинен був мене проводити додому, якщо вже хотів іти разом, а не я його. Ну, то й що? Хіба ж я тільки-но не казала, що хочу зробити подорож, — не поїздом, не трамваєм, не автою і не возом, а саме пішки — довго-довго йти польовою стежкою, щоб колосся черкалося об коліна.

І от ми вже йдемо. Коли вийшли на широкий шлях, — стала я жайворонком. Адже так! Серед цього неозору полів хіба видко мене? Ні, навіть непомітно. А хіба радість моя не дзвенить у природі, як невидимий жайворонок у блакиті неба? І хіба наша нескінченна розмова не схожа на цей тріумфальний спів невидимої пташки?

Ой, про що ми тільки не переговарили за дорогу. І про погляди на життя, і про нашого шкільного товариша, поета Петра, і про довготелесого математика із кумедним прізвищем Довбня — улюбленого нашого вчителя... І, головне, — про красу нашої педагогічної професії. Але тут ми втяглися в палку суперечку. Микола фундаментально обґрунтовував, чому саме він учителює, а не пішов у вищу школу. Він тільки тоді піде добувати вищу освіту, коли матиме великий педагогічний досвід. І як попрацював рік, то бачить, що не помилився, обравши саме такий шлях. А я намагався спокусити його принадами вищої школи. Мабуть, перебріхувала, але сумлінно переказувала набуті за рік знання: про чудесну фею діалектику, про абсолютну й додаткову вартість, про Песталоцці й Руссо...

Дивна чистота, як цвіт берізки, що виляся аж на межу, сяяла у кожному повороті нашої розмови, в

кожному висловленому й недоговореному слові. Бо ж у всякій розмові є недоговорене, яке доходить без слів. І саме це недоговорене встановлює контакт, викликає нічим невинуватим симпатію чи антипатію.

Я й шкодувала, і раділа, що тільки тепер „відкрила” Миколу, а коли вчилися в одній школі, — не бачила самоцвітів його інтелекту. То й краще, — ця новина тепер несподівано розвернулася перед мною барвистою веселкою, я не знала, на яку барву милуватися.

Навіть зникла давня упередженість до нього: чомусь у школі він мені здавався надто бездоганним у всіх розуміннях, а тому й задавакою. Я не люблю таких розумних краснів, і через те намагалася обходити його. Він же виявився простим хлопцем, з такими самими мріями, що в мене.

Обоє ми мріяли зробити щось велике й гарне у житті, хоч самі ще не знали, що воно має бути. І це нас об'єднувало, викликало радість єдності, щастя поділеної думки. Це непідроблене й здивоване захоплення, повага й довір'я, що проймали нас обох щораз сильніше, впливали дивно. Кожне з нас розкривало себе якнайповніше, кожне з нас несподівано й для себе запахло, зазвучало, заіскрилося, — ми відчули, що стали стократ багатші: багатством одної душі, помноженої на багатство другої.

Яка гармонія повноти й легкості! Яке свято серця!

І ми були такі чисті одне проти одного. Я й разу не запитала себе, — чи гарний він мені. Микола також не накидав ніякої тіні женихання чи залицяння на спалах нашої приязні. Тим невимушеніше й краще було нам іти й не помічати, що ми мов намагасмося випередити одне одного, захоплені забираючою за серце розмовою.

Уже сонце випустило свої найдовші рожеві промені й розіслало їх по всьому небу, по всіх полях, як наближалися ми до Сніжок, глухого села, що стояло в густих садах, осторонь від широкого тракту. Вже повіяла вечірня прохолода, низини залягли в сизі серпанки. На обрії вирізьбилися силуети самотніх тополь, пастушки гнали корів додому.

Я ані трохи не жаліла, що так нерозважно згодилася зробити гак у двадцять три кілометри, щоб провести додому випадкового товариша. Навпаки! Я наче набальзамувалася тим повітрям, що цілий день дихала, — пахощами польових квітів і нашої розмови. Заколисалася тією сріблястою хвилею, що цілий день пробігала по морю житів, пшениць і вівсів.

І, здається, я заробила відпочинок, — вже ж певно сьогодні далі не піду.

2

Так ось чого він такий чистенький, акуратний завжди, цей Микола. Одинак у матері! Тільки сам він білявий, а мати чорна-чорна. І чи це в неї така природна суворість у погляді, чи може це вона мене так непривітно зустріла, — зизом?

Вечеряли ми з Миколою свіжим липовим медом і холодним молоком. Свіжий житній хліб пахнув, масло було із сльозою, але я відчувала якусь вину перед матір'ю. Я мов пройнялася сама тією „непристойністю”, що вчинила проти її добродесного дому. Як сміла я, „хтозна, хто воно й що воно”, вдертися проти ночі в її хату, до її нежонатого сина? Що сусіди скажуть? Ось бачите, який той учитель Микола! Тихенький-тихенький, а привів собі якусь до хати. То не інакше — безпутня, бо яка ж пристойна дівчина таке собі дозволить — вештатися по світах із хлопця-

ми? А ще може й зостанеться тут, а потім її й ким не виженеш . . .

Отак відлунювалися в мені ті думки, що прошивали серце матері.

Микола ж двоїв, троїв, десятерив свою ніжну гостинність. Мабуть, він теж відчував той дисонанс, який забренів, як тільки ми вступили до оселі його матері, — і хотів його неутралізувати.

Ой, та мати, той дисонанс мало вщент не зруйнували свята подорожі, симфонії сонця, блакиті й приязні! Добре, що я, як приклала голову до подушки, так і заснула.

Вранці ж усе здається не таким, як увечорі.

Вранці ще довгі тіні лягали від садків на дорогу, а я вже виходила із Сніжок, щоб знову загубитися в пшеницях та житах. Сонце ще не пекло, але його прозолоть уже насичувала прозорий блакитний ранок. Само ж воно сяяло й пливло в небі так, що хотілося стати язичницею й складати йому пісню-хвалу, пісню-славу. Хвилі його світла заливали мене й Миколу. Микола мене проводив.

Проводив кілометрів з п'ять, а потім ми попрощалися з почуттям такої повноти, як повний був світла, і сонця, і тепла цей ранок. Обіцяли не забувати одне про одного, писати листи.

І от я йду серед пахучих, мовчазних полів, і коники скрекочать під ногами, і почуваю, що й сліду нема тієї чорної отрути, яка хотіла споганити нашу приязнь із Миколаю. Було знову так радісно, так весело, так повно від почуття, що здавалось — мене нема, а я влилася в цей сонячний ранок.

1941

БАРБОС П'ЯТИЙ

1

Всіх їх він просто зневажав. Оцю ницу юрбу злодіяк і волоцюг. Вони голодними зграями виснуть біля м'ясних рядів, никають поміж столами, слідкують, як би непомітно вкрасти шматок м'яса чи кістку, а потім гарчать десь у кутку, видирають одне одному з зубів, кусаються і вищать.

Барбос П'ятий дивився-дивився на цю неподобу й надумався. Він зараз наведе тут лад!

Рішучо й енергійно він порозганяв усіх псів далеко від м'ясного ряду, а сам присів на задні лапи й чемно звернувся до господинь й господарів м'яса:

— Я чесний і порядний пес із хорошого дому. Тепер, поки я тут, жоден із цих хватунів не повернеться сюди... Ваше м'ясо буде ціле... Але воно таке гарне, таке смачно-рожеве, таке дразливо-запахуще!.. — казав увесь його вигляд, сповнений власної гідності й пошани.

— Навіть не просить! — дивувалися господарі та господарки м'яса. — Такому на жаль і дати...

Щедрий гонорар випав на долю Барбоса П'ято-

го за те, що так зумів себе поставити, що примусив усіх, — і собак, і людей, — поважати його.

А вдома вже й затурбувалися. Пішов з бабунею на торг Барбос П'ятий і не вернувся. Юрко каже: — може машина переїхала? Мама каже: — може заблуdivся?

Та тато каже:

— Хто? Барбос П'ятий? Не такий! Він і в воді не втоне, і в огні не згорить.

А все ж Юрко цілий день бігав на вулицю, гукав, непокоївся.

Коли над вечір — з'являється Барбос П'ятий! Він задоволений життям, сміється, хвостом махає, дає лапу Юркові, — вітається ж бо...

Він чудово згаяв сьогодні день.

2

З того часу Барбос П'ятий щонеділі зникає на цілий день — зрання до вечора. Він ретельно відганяє бездомних собак від м'ясних рядів і сам сідає чатувати, щоб вони не наближались сюди. Він принципово не цікавиться вижебраним або вкраденим м'ясом. Для його аристократичного духу це було занадто вульгарно й брутално. Пес витонченої вдачі, він волів сидіти цілий день голодний, але не зачепити принади, не знизити своєї гідності до хватання чи крадіжки.

Проте, голодним себе назвати йому аж ніяк не доводилось. Навпаки, працю добровільного сторожа щедро оплачували продавці м'яса на торзі.

Удома таємницю Барбоса П'ятого дуже скоро розкрили. Спочатку це забавляло, а потім і звичним стало. І навіть, коли б ви забули, який сьогодні день, то слід було поцікавитися.

- А де ж це Барбос П'ятий?
— Барбос П'ятий? Де ж? Пішов на службу...
— Ах, так, сьогодні ж неділя!..

3

Якось раз у неділю, ще не сходило сонце, тато взяв Барбоса П'ятого із собою. Вони пішли через торг і Барбос П'ятий хотів був залишитися на своєму посту. Але невблаганний тато, не зважаючи на ці божевільно-чудові запахи, на божественні туші, що вже красувалися на торзі, не дозволив йому цього.

Куди ж це вони йдуть?

Тато повів його просто на вокзал. Там вони взяли квитки й сіли на поїзд.

Барбос П'ятий ввічливо сидів і постукував по підлозі хвостом. З увічливости він нічим не виявляв свого незадоволення. Тільки зідхав, позіхав, — ах, які ж то щматочки перепали б йому сьогодні! І навіть мало цікавило його, що коли тато про нього згадував, очі знайомих татових зверталися на нього із звичним для пса інтересом, неабиякою пошаною, добродушним сміхом:

— Династія Барбосів? Чи ви чули коли щось подібне?

Так, звичайно, він знав, що в імені його є щось чудодійне, якась таємнича сила. Вона примушувала озиратися на нього з отою пошаною, подивом, із запобіганням його дружби. Це ім'я окутало його авреолею якоїсь вищости і тої аристократичности, що була так мила його серцю.

Він навіть не озирався, коли його звали просто Барбосом. Барбос П'ятий! — і він скаче вам просто на груди, радісно сміється і так і дивиться, щоб вам лизнути щоку.

Зійшли тато з Барбосом П'ятим у якомусь лісі. Відразу Барбосові П'ятому так сподобалося тут, що він почав, мов навіжений, гасати попід деревами і... яка непостійність! — забув про ті ласі шматочки, про ту чудову службу, за якою він зідхав цілу дорогу. Він голосно гавкав, — навмисне, щоб почути себе: ніде так голосно не гавкалося йому... Та тато покликав його до себе, нагнувся і сказав, притиснувши пальця до уст:

— Ш-ш-ш... Тихо...

Незрозуміло, чого це мовчати, коли хочеться веселитися!

Але раз тато каже, — хоч і незрозуміло, а треба слухати.

Та дуже швидко Барбос П'ятий зрозумів. Он що! Ця країна повна чудес. За вдаваною тишею вухо Барбоса П'ятого почуло міріяди життів, а нюх — мільйони небувало-чудових, нестерпно-манливих запахів, а зір... Раптом Барбос П'ятий пригнувся, поповз на животі, раптом у ньому прокинулося непереможне бажання будь-що, а настигнути це божественно-привабливе щось...

Інстинкт усіх поколінь, усіх відомих і безвісних Барбосів заговорив у ньому, ударив у груди, в серце... Зашумів у крові...

Та розум не тратив ясности. Він повинен доповзти безшумно, повинен доп'ясти Щось, вчадіти від хмелю й екстази...

В той день тато був надзвичайно задоволений Барбосом П'ятим. А щоб довго не розказувати — відчиняв торбу й казав:

— Ось бачите! Ледве додому тягну! Запрошую на перепелину смаженину.

З того часу, коли проходили рано-вранці у неділю повз м'ясні ряди на торгу, Барбос П'ятий байду-

же, з ясно показаним презирством, відвертав голову. Його віднині не цікавило базарне життя, міщанські війни з заблудами-хватунами. Воно занадто тривіально — сидіти й ждати готового. Може дасть хто, а може й не дасть. Занадто... так, занадто обмежено. Барбос П'ятий знає вищі розкоші духа, знає божественні утіхи, знає смак ще теплої крові, щоб він квапився на такі убогі розваги...

4

Одної неділі даремно Барбос П'ятий ладнався в путь. Марно чекав. Тато й не думав збиратися. Вони вже спізняться на поїзд. А може нагадати татові? Абсолютно нічого не допомагає! Тато сидить у кабінеті й навіть замкнувся.

Тоді Барбос П'ятий узяв ініціативу в свої руки. Він стрілою помчав на вокзал сам, забіг на станцію до каси дачних поїздів, покрутився там (так вони робили з татом завжди). Потім вийшов на перон, сів у поїзд. Мало не спізнився. Але що зробиш? Коли тато не хоче, мусить їхати сам...

Тепер уже ніхто з домашніх не знав, де пропадає Барбос П'ятий неділями зрання до вечора. Вранці він зникав, а аж смерком невідмінно з'являвся — щасливий, живорадісний, стомлений. Та тепер ніхто й не турбувався цим. Юрко казав:

— Наш Барбос П'ятий? Та він і в воді не тоне, і в огні не горить!

5

Так... Одного вечора Барбос П'ятий не вернувся. Татові хтось із знайомих розказав, що бачив такого пса в вагоні, але думав, що є йому хазяїн. Тато

поїхав по знайомій дорозі, опитав усі станції, — дарма!

Навіть більше. Один приятель-мисливець розповів йому, що якийсь собака, може й Барбос П'ятий, їхав раз у вагоні. Прийшов кондуктор і почав перевіряти квитки. Досі всі думали, що собака комусь належить, але коли кондуктор почав вимагати квитка на пса, ніхто не назвався. Кондуктор взяв і зсадив безквиткового пасажера на першій-ліпшій станції, не пам'ятає, якій...

Про-о-пав собака!

В родині вже почали забувати про Барбоса П'ятого й подумували завести Барбоса Шостого, вже й напитали достойного кандидата. Коли це раптом з'явився Барбос П'ятий. Принижений! Забрьоханий! Весь у ранах! Шерсть кудлами! З перебитою лапою!

Ой, Боже, Боже, що сталося із шляхетним аристократичним псом!

Е, коли б то умів Барбос П'ятий розказати! Але вони й так стоять перед очима, оті картини поневірянь та лихих пригод невдахи-мандрівника.

От викинули його з вагона, як якогось безпритульного заблуду. Його! З якого права? Хіба він непристойно поведився? Ні, так точнісінько, як і з татом будучи. Хіба він вперше їздить, не знає, як сідати, як сходити?

Барбосові П'ятому стало тоді так образливо, що він захотів негайно повернутися додому. Хай тут буде ліс і переліс, хай мільярди манливих запахів кличуть його до себе, — ні, не хоче він! Він піде додому, де його шанують і люблять, а не брутально викидають з вагона.

Але зразу ж Барбос П'ятий заблуdivся. Він потрапив на якийсь берег, якісь полчища страховиськ з величезними круглими жовтими головами й розче-

піреними руками наступали з городів на цей берег, на Барбоса П'ятого. Тоненькими голосками вони почали кричати:

— А щоб ти здох!

— Геть звідси!

— Гуйджа!

Він хотів утекти від цих страховиськ — річка не пускає. Почав тікати вздовж берега — на нього полетіли грудки, а потім... О, забути не можна цього сорому! Повибігали лихі-прелихі собаки й кинулися на нього, а він... Він, він, — почав утікати, замість того, щоб показати їм, із ким вони мають справу!

Хіба знаєш, що з тобою за хвилину може статися? І якби він не був такий спантеличений, розбитий морально...

Факт той, що Барбос П'ятий біг, біг, аж піна йому виступила на губах.

— Скажений собака!..

— Тікайте! Скажений собака бігає по городах!

— Де? То його треба вбити!

І вже за ним біжать двоє з рушницями.

Зацькований, змучений Барбос П'ятий вибрався, нарешті, знов до станції. Покусаний, тремтячий, з перебитою лапою, він забрався в якусь будочку. Але прийшов чоловік у чорному й вигнав його. І він... Яка ганьба, який сором! Мусів, мов бродяга, покірно ввігнути голову й це стерпіти...

А втім, геть, геть ці тяжкі спогади! Не все так уже чорно. Та не так і блискуче... Життя, знаєте... Всього мусить пес спробувати.

Знайшлися такі, що оцінили його лискучу шерсть, його шляхетні манери, аристократичний полиск його очей. Взяли його з собою. Дали окрему кімнату. Варили спеціальні страви для нього й подавали на чудовому посуді.

Але подумати тільки, яке ім'я вони йому дали. Якийсь Лорд! Ха - ха, Лорд! Як це мізерно звучить, порівнюючи з гучним — Барбос П'ятий! Хто обертається, хто дружньо до нього всміхається, коли чує теперішнє його ім'я? І він навіть не хоче на нього озиватися.

Барбос П'ятий! В цьому слові-чуді є щось магічне, як у привабі місячного сяйва. Це те, без чого не може він жити, хай йому навіть дві кімнати дадуть замість одної, хай із золотого посуду їсти дають. Він звик, щоб його завжди помічали, щоб він був у центрі уваги, в колі друзів. Він сам собі тоді здається визначною особою, якимось надзвичайно обдарованим. Ах, так йому цього треба було, так треба було!

Що то життя Лорда, порівнюючи з життям Барбоса П'ятого! Сіра й убога пляма, якої ніхто не помічає. Коли в очах у всіх ти якийсь там Лорд, то й сам собі здаєшся недолугою істотою. . .

І Барбос П'ятий занудьгував, скапцанів. Ну, так, він попросту утік і став отим безпритульним приблудою. І це вже краще, ніж Лорд. . . Поки не втрапив на знайомий йому торг, де він робив колись таку блискучу кар'єру.

Ну, а що він тут удома, — це само собою ясне, про це навіть не слід говорити.

Та що там довго розповідати! Він тут, він ніколи більш не буде так легковажно пускатися в небезпечні авантури і він — хай що! — зостався аристократом у душі.

Н Е В І Л Ь Н И К

1

Досі йому здавалося, що найбільш за все у світі він любить свою ботаніку, свої квіти. Ах, досі він не знав свого серця!

Він не знав, що так любить свою матір.

І ось тепер жагучий жаль, ятруча печаль спляють його душу. Чому не живе мама, чому не говорить, чому не дивиться на нього добрими і мудрими очима? Чому нерухома лежить, чому холодне її вимучене, вистраждане чоло?

Чому не знав він, яка дорога вона йому? Він би пушинки здував із неї, хай би тільки жила, хай би тільки дивитися на неї. А він же стільки прикрого, грубого вчинив їй. Ще недавно накричав на неї, щоб вона лежала, а не вешталась по хаті. Вона ж хотіла ласки, а він кричав! Від кожного спогаду серце вмліває. . .

Мати його вірила в Бога. Він — комсомолец і не вірить. Але поховав її християнським звичаєм. Так хотіла вона. Ні разу не сказала йому цього, знаючи, що він комсомолец, йому не можна до церкви ходи-

ти. Та він знав її бажання, він стояв і плакав, жалі прокочувалися по всіх закутках душі, коли священник молився за вічний спокій, за неземне блаженство новопреставленої душі. Сльози самі лилися від безмірно жалібного гімну мертвих — „Із святими упокій...”

Перший раз за все своє тридцятилітнє життя він усім серцем пожалкував, що не вірить у Бога, не вірить у безсмертя душ. Яке ж щастя носять у собі ті, котрі вірять, що після своєї смерти вони побачаться знову з коханими, що й вони будуть там, куди відлетіли рідні душі.

Бути безсмертним — така невідхильна потреба, така невід’ємна частина нашого Я! Я не розумію, як можна зникнути, не стати. Це неможливо, це проти-природно, нема смерти. Є зміна форм. У іншому вигляді, у соках, у листі рослин житиме та матерія, з якої складалося тіло матері, вона не зникла, не вмерла.

„Матерія”... „тіло...” Він наскрізь просолів безвірництвом і навіть у цю неповторну, печально-урочисту хвилину реквієму, коли востаннє дивиться на дорогі риси, думки збиваються лише на ці вбогі слова. А душа? Невже вона навіки зникає, — всі ті почуття, думи, риси характеру, все те, чим мила тобі найближча в світі індивідуальність? Куди ж ідуть вони, якщо не зникають? Куди ж вони йдуть, як і неба нема, а є лиш атмосфера та стратосфера?

Ні, вони навіки зникають, розпадаються разом із тілом, стають лише спогадом. Безсмертне лише тіло, але не душа.

Душа нематеріальна, вона не існує...

То чому ж якийсь поганенький фокстрот, також нематеріальний, можна увіковічнити на платівці? Чому промінь від далекого світила мільйони років

простусь, щоб відбитися в зіницях моїх і твоїх? Чи людська душа — щось менше?

Думки його плуталися, самі себе збивали і не знаходили виходу. Бо, замість віри у безсмертність, в ньому курів попіл безвірництва. Душа без крил надій ломиться безсило. Ніщо не полегшує гострої, тяжкої втрати безвірника.

Поховавши матір, він просто з цвинтаря пішов до райкому комсомолу й подав заяву. „Прошу мене виключити з лав ЛКСМУ у зв'язку з тим, що я вийшов з комсомольського віку і комсомольська робота мене не задовольняє”.

Так вирішив і так зробив. Що буде, то буде!

2

За кілька днів Сергій Момот став перед очі райкомівського ареопагу.

Перше, ніж поставити справу комсомольця Сергія Момота, який насмілився подати таку нечувану заяву, райком комсомолу зібрав про нього об'єктивні дані.

Соціальний стан: батько був машиністом знам'янського залізничного депо, загинув під час громадянської війни. Ніякої рідні закордоном нема. Репресованої рідні не має. Тут ні до чого не причепишся.

Громадська робота: надзвичайно цінний робітник, всякі доручення виконував бездоганно, але в останньому часі відійшов, виявляв пасивність, від доручень відмовлявся, покликаючись на завантаженість, на працю над науковою дисертацією.

— Як там у нього справа з дисертацією? Може він тільки прикривається цим, а сам давно вже розклався? — прикинув секретар райкому.

Але й тут справи перерослого комсомольця Момота були блискучі. Він самостійно опрацював дисертаційну роботу, що зробила б честь і довершеному науковому робітникові, не тільки аспірантові. На своїй практичній ділянці він подавав результати, які обіцяли поставити його в ряди відомих на весь Союз учених-селекціонерів.

— Як же це ми так випустили його з-під нашого впливу? — досадливо покрутив головою секретар. — Щось десь діється з нашими членами, вони потрапляють під чийсь вплив, а ми довідуємось про це в останню хвилину...

І тим більше було досадно секретареві, що коли комсомол випустить молодого вченого із своїх рук, то й робота його не буде зарахована на конто комсомольської організації.

Що далі розглядали справу Момота, то більше виростала в очах членів комітету його сміливість. Щоб напередодні захисту дисертації та розмахнутися такою заявою! Чи він, наївний, не знає, що ще й не з таких залишається саме мокре місце, будь вони тричі генії?

Залишався ще один хід. Морально-політичне обличчя. В цім напрямку — чистопробна гума, розтягуй скільки хочеш, в який бік хочеш.

Довгенько сиділи, пригадували. Чи не помічав хто за Момотом націоналістичних вихваток, пияцтва, розпусти? При нагоді все це можна було б використати, — прилякати, щоб не брикався. Може в нього приятелі з антирадянськими настроями? Може він коли розповідав або слухав антирадянські анекдоти?

Ніхто нічого такого за Момотом не знав. Він, як проклятий, товчється біля своїх дослідів і, здається, за цілий рік у кіні не побував ні разу.

Секретар перелисткував справу Момота й, нарешті, натрапив аж у кінці на дещо цікаве.

— Є відомості, — зрадив він, — є відомості, що він недавно поховав свою матір з попом і хрестом.

— Ну, цьому я ніколи не повірю, — заперечив один із членів райкому. — Ми з ним ще на робітничому факультеті добрі приятелі були. Такого заклятого безвірника, як він, я більше не знаю.

— А от — факт!

Ця новина викликала сенсацію. Ловили, ловили — і, нарешті, таки впіймали. Звичайно, нізащо не слід випускати з рук такого талановитого молодого вченого, бо що варта тоді партійно-комсомольська організація при науково-дослідній установі, коли найкращі її сили будуть шалатися десь поза нею? Але вже, якщодо чого, то й попруть же вони його к чортовій матері! Хе! Це ж просто нахабство! Який барон! „Прошу виключити мене...”

3

— Що тебе спонукало подати таку заяву, товаришу Момот? — спитав секретар, усім своїм найдоброчливішим виглядом показуючи, що Сергій ще має час забрати свою заяву назад.

— Я вважаю, що для комсомолу я вже переріс.

— Справді, — додав він, — на комсомол мають право юнаки по шістнадцять-сімнадцять років, що годяться мені в діти. А не літні дядьки. Сором признаватися, що вже під сорок років, а ти ще комсомолец... І я знаю багато таких. Вони тяготяться цим званням, тільки не наслідуються зробити те, що зробив я.

Можливо, що годиною пізніше він і сам би не подав цієї заяви. Але як почав уже — до кінця на сво-

ему стоятиме. Хай би що! Не хоче бути сивобородим комсомольцем.

— То це ж робиться якось інакше, — розважливо й добродушно пожурих його секретар. — Ти б прийшов сюди, порадився з товаришами, ми б тобі за твоїм смаком навантаження дали. Нарешті, по науковій лінії... А то так, з доброго дива, тарах... Як собі хоч, — не по-комсомольському... Тебе ж комсомол виховав, зробив людиною...

Довго тупцявся, умовляв Сергія секретар райкому. Але на все Сергій відповідав:

— Я обдумав усе. Для комсомолу я вже старий. За науку спасибі.

— Але ж є кращий вихід! І ми всі тут просто здивовані. Адже з комсомолу проста дорога в партію. На тобі оцю заяву, зараз же її порви. І напиши другу. Про те, що ти бажаєш вступити до комуністичної партії.

Сергій заперечливо похитав головою.

— Я вважаю, що до партії я ще не доріс. І не візьму я на себе такої сміливості, щоб лізти в партію, не будучи підкованим. Я не кар'єрист.

— Партія допомагає рости...

— Хто? — тільки поглядом запитав Сергій, але не сказав нічого. Хто йому допоможе, коли він бачить довкола себе лише невігласів, недоуків. Аби тільки яке складніше питання, не розжоване сто раз на партійно-комсомольських зборах, — вони вже знічуються, вшиваються, нездібні самостійно мислити. Ось нехай йому хто тут скаже: куди йде людська душа? Тіло розкладається на хемічні складники, себто не вмирає, а живе в іншій відміні. Чому ж привілей безсмертності не поширюється й на такий багатий, складний комплекс, як душа? Чи вмирає вона? Куди йде, якщо не вмирає? Коли промінь далекої зірки не вмирає

мільйони років, то чого вмерла душа матері в ту ж хвилину, як закрилися її очі?

Хіба вони знають, чому?.. Він і не питає.

— Може в тебе щось трапилось, то чому не прийдеш до комсомольської сім'ї, не поділишся? — м'яко, в тон секретареві, додав і другий член комітету. — В кожного з нас бувають важкі хвилини, вагання...

— А ти, замість того, побіг до попів, — не витерпів давній Сергійв товариш, третій член райкому. — Знаєш, що! Ти краще забери свою заяву, ми на неї можемо наплювати, як схочемо, а самі викинемо тебе з тріском, так що полетиш догори ногами!

Сергій добре знав, яка недвозначна ця погроза, але він тільки презирливо подивився на свого колишнього приятеля.

— Гаразд! Як під таким страхом бути в комсомолі, то краще полетіти...

— Разом із дисертацією?

— А що таке комсомол? Табір примусової праці, чи кріпаччина? Я досі гадав, що добровільно в нього вступав і добровільно можу вийти.

— Ну, годі, не сваріться! — спробував пригасити суперечку секретар. — Якщо тільки ця причина... Ми не кожному так потураємо, але з тобою зробимо от що: вліпимо тобі догану за ритуальний похорон, — і діло з кінцем. Міг прийти й до нас. Ми б тобі влаштували шикарний похорон, — з оркестрою, з катафальком. І нема чого сердитися. Жорка правду каже: релігія комсомольцеві не підходить...

— Не підходить? Але ніхто з вас без релігії й хвилини не жив. І не може жити людина без віри, без релігії.

Ці слова впали, як бомба. І сам Сергій не сподівався, що таке скаже, — ця думка якось раптово, в останню мить блиснула йому в голові. І в безогляд-

ному пориві надхнення, розривної сили в душі, але не рахуючись із наслідками, сповнений пекучою потребою говорити, він палко продовжував:

— Хіба віра в прийдешній соціалізм не релігія? Коли я був піонером, нас учили підносити певним способом руку, казати певні слова. Хіба це не той самий ритуал, тільки спрощений, прозаїчний, позбавлений поезії старовинності й традицій незчисленних поколінь? Коли радянський громадянин встає на зборах при слові „Сталін” і плеще в долоні, — хіба це не ритуал?

Спонтелічені члени райкому дико видивилися на Сергія.

— Хто бачив увічі соціалізм? — провадив він своє. — Чи комунізм? Хіба це вчення не засноване на вірі, голісінській вірі, що буде саме так і так? Хіба ми не бачимо, що заходи комуністичної партії створити соціалістичне господарство дають зовсім несподівані наслідки, — не соціалізм, а якийсь державний капіталізм, із наглядачами, господарями, робочою силою, експлуатацією і грубим обманом. Чи могли ми передбачити, що практика рівності всіх націй приведе до панівного становища хитрішої нації? .. Як ми можемо знати, що в нас вийде, коли вся наша діяльність заснована на вірі, а не на точно досліджених наукових даних? Зрештою, навіть сама наука — релігія . . .

Сергій говорив, говорив — і сам дивувався, звідки в нього такі думки беруться. Він досі не знав, до якої міри пройнявся атеїзмом. Бо раз не вірити, то не вірити ні в що, а не заміняти одну релігію другою. Раз і соціалізм — релігія, то й у соціалізм не вірити.

—Тільки я вам заздрю. Який нещасний тепер я, позбавлений усякої релігії. Комсомол вигнав з мене віру в Бога і не дав мені іншої релігії, такої ж пере-

конливої і прекрасної. Я певен, що я безсмертний, і я... не вірю в це... Ніколи більше не побачу тихої усмішки, не окутаюся матірньою любов'ю...

— Він збожеволів! — знайшов, нарешті, дар слова секретар.

— Він — терорист!

— Він — фашист!

— Не збожеволів я, не терорист і не фашист! І нема чого хапатися за дзвоника...

4

І тут Сергій Момот прокинувся. Старенький будильник видзвонив останні трелі над самим вухом. На столику при стіні булькав електричний чайник. Мама, кохана мама, смерть якої він щойно так боляче пережив, затягала нитку в голку й усе не поціляла у вушко. Його вишивана сорочка, в якій він учора не дошукався гудзя, лежала в неї на колінях.

Хвилини минали, вже час було вставати, але Сергій не розплющував очей. Йому потрібно було ще раз, із самого початку, пережити цей сон.

Як реально, — гостріше, ніж у житті реальному, — все пережито. І все те, про що ніколи не думав. Де воно взялося?

Яке щастя, — все це лише сон! Мама жива, здорова. Але і яка шкода, — тільки раз уві сні на кілька хвилин скинув він із себе фальшиву комсомольську хламиду... І чому б так не зробити? Не встати? Не написати на аркушику кілька слів? Не занести до райкому комсомолу?

Але що вийде з цього? Ну, зрозуміло, про Сталіна, хитрішу націю, державний капіталізм, релігію і таке інше він промовчить. Але чи вдержиться голова на його плечах і від одної такої заяви?.. От, якби він

мав власний дім і міг побудувати собі інститут... тоді дозволив би собі незалежні переконання. А так... Ха... Подасть заяву, а тоді буде кукурікати: „Чи я, мамцю, переріс, чи я, мамцю, не доріс...”

Що й казати, була одна мить, коли його сильно манило так зробити. Осточортіло вже ходити у комсомольцях із бородою, — і в партію ніяк не кортіло. Але яскравість пережитих уві сні емоцій зблідла під подихом здорового глузду, виступили на передній плян ті життєві дрібниці, яким підпорядковане наше життя.

Першим чином — він муситиме розпрощатися із науковою роботою, з майже готовою дисертацією, з селекційною ділянкою, із найдорожчими друзями та розрадниками, рослинами, що викохує він там. Де він відпочиватиме від обов'язкових жовтнених демонстрацій, обов'язкових овацій Сталінові, обов'язкових часовбивчих і марнотратних засідань, обов'язкових навчань протиповітряної оборони, обов'язкових суботників, обов'язкових комсомольських навантажень та інших обов'язкових відправ офіційного релігійного культу?

Другим чином — його викинуть із цієї кімнати, бо це — домівка аспірантів Академії Наук, і тоді він із старенькою мамою опиниться на вулиці. Щоб купити малесеньку кімнатку, треба не менше, як десять тисяч, а він одержує чотириста на місяць та й їх тоді не матиме, бо його на аспірантурі не потерплять. Ні, — примушувати стареньку бідувати? Ні, — терпів більше, потерпить ще. Хоч дисертацію захистить.

І потретьє, шкода якось розставатися з усім оцим, бодай убогим, але вже налагодженим трудовим затишком. Коли вже виступати, то треба в собі почувати сили, що розіпреш стіни, які сковують тебе.

Ні, сил таких він у собі не відчуває. Навпаки, від-

чуває себе маленьким, щільно затисненим під пресом цієї великої, складної системи, — ні поворухнутися, ні випростатися. Можна тільки дихати. Та й то не свіжим повітрям, а тим, що видали з себе такі ж, як він: сковані в лещатах, матеріяльно залежні від держави, безголосі, бездумні невільники. Невільники своїх речей, своїх приязней, своїх прозаїчних, буденних потреб.

Пора вставати, бо можновладний і всесильний диктатор, електричний чайник при стіні, вже сердито булькає й пирхає густими клубами пари.

1943

Ч О Р Н Е — Ц Е Б І Л Е

1

Все на світі буває, але щоб людина сама себе наклепником назвала, ще й руку за це підносила привселюдно (а, западись ти!) — цього вже ніяк не можу втямити.

Вірніше, досі не міг втямити. Бо сьогодні я сам, оцією своєю правою рукою голосував, що все, написане цією ж рукою, — наклеп, брехня. А завтра мене, певно, потягнуть до прокурора, бо я сам за це голосував.

Але почну з початку, „від Адама”, — хай мені Аллах простить, якщо я порушу канони класичної новелі. Тут не до канонів, коли в прокуратуру тягнуть за наклеп.

2

Отже, серед мертвої тиші на загальних зборах нашого колективу рівний голос секретаря партійного осередку вичитував:

— „...Весь колектив заводу „Нікель” знає, що Михайло Якович Зубов — син відомого мануфактуриста Якова Перламутра, магазин якого в свій час

було націоналізовано, а його самого, як валютника...”

— Це Зубова може з партії викидають? — перебив мені слухати сусіда.

Він щойно ввійшов і не чув початку зборів.

— Ні, це про нього хтось у газеті написав.

— Та ну! Хоч раз правду послухаємо!

— ...„Молодому мануфактуристовичу для кар’єри бракувало тільки одного, — звання робітника, — вслухався я знову, від насолоди аж заплющивши очі, милуючись із барвистості свого стилю. — І він вступає чорноробом до нашого заводу. Милостива фортуна через шість місяців послала молодого активіста Зубова на курси професійного активу, і звідти він вертається... головою заводського комітету. В анкеті його красується вже, що за соціальною станом він робітник і сам він...”

— От, дає життя! — прицмокнув мій сусіда. — Я ще й досі калатаю чорноробом, а він уже має шостий розряд...

Я вдячно подивився на сусіду. Ййбогу, талановито написано! Але слухаймо далі.

— „І от наш товариш Зубов уже їздить на власному авті. Себто, не зовсім власному, заводському, але це однаково. Всі розпорядження щодо використання машини дає він. Шофер щодня возить його на якісь таємничі засідання, в справах...”

— Еге, бабу його на базар... — вбік кудись бовкнув мій сусіда.

— „... Мешкання Зубова за короткий час прибралося килимами, з’явилося піаніно, патефон, друкарська машинка і інше електроустаткування. Сам він за „заробітну платню” справляє собі костюм за костюмом, дружина його одержала від уважного мужа на восьме березня подарунок — каракулеве ман-

то. Мешкання їм стає тісним і завод тріумфально перевозить їх у нове окреме приміщення.

Питання, де це взялося?”

— Шкода, мало знає, — розчаровано протягнув мій сусіда. — За курорти нічого не пише, за премії, за родичів... Тут їх напхалася чортова тизба, „своїх”...

— „От на це ми й хочемо дати відповідь, — ловив я напруженим вухом. — Головного інженера Чорновола, який не захотів підтримувати зубовську та ще декого комерцію, було вигнано з заводу...”

— Інженер Чорновол — куркульського походження й викритий уже, як ворог народу, — скоромовкою вставив сам товариш Зубов.

Взагалі ж, він сидів, як іменинник, упевнено й нахабно всміхався, пустотливо кидав у когось із „своїх” папір'яні кульки і, здається, мало звертав уваги на зміст читаного.

Мене аж у жар вкинуло. Матері його ковінка, чом же я не написав докладніше? Головний інженер дає заявки на потрібні заводіві дефіцитні матеріали й зобов'язаний точно за призначенням використати їх у заводському виробництві, відповідаючи за кожен міліграм. А інженер Чорновол не хотів давати завищених заявок, з яких левина частина йде на приватний ринок.

А рівний голос все читав і читав. Я не дуже вслухався в деталі, з мене досить було одного дзюрчання моїх чудово скомпонованих фраз. Крім того, я кутком зору спостерігав, як задоволено засовався мій сусіда, коли пішли слова „фаворити”, „курорти”, „самодурство”, „залакування”. Він значущо подивився на мене і в очах його іскрився таємний сміх.

Втім, у залі ніхто ні на кого не дивився. Мовчанка була така, що чутно було легкий скрип стільця.

І правда, воно якось дивно було слухати про те,

що день-у-день бачиш, що вже здається нормальним, бо скрізь так. І раптом це названо злочином. Зразу навіть важко якось звикнути до цього переусвідомлення явища.

Мене тільки одне непокоїло. Що то воно вийде з цього? Для чого урядили це читання допису, сьогодні надрукованого? Чи насміляться вони дати голос робітникам, запитати їх думки? Адже ж звертається до них сам секретар партійного осередку, правда, читаючи з газети:

— „Чому це вся заводська громадськість боїться піднести голос, щоб приборкати зарозумілого мануфактуристовича? Чому шепочуться, коли треба кричати? Чому допустили, щоб адміністрація вигнала прибиральницю, нібито за крадіжку двадцяти тисяч нікельованих ложок...”

— Ще й досі, бідна, без роботи ходить, а вдома четверо дітей! Голі й босі, — похмуро буркнув мій сусіда. — Ніде не приймають...

І раптом нахилився до мене, пошепки:

— Вона винна тільки в тому, що бачила, як удо світа вивозили цю партію ложок на чорний ринок. На біду свою, рано вийшла до роботи, розпадалася...

— „Безперечно, тут замішана вся верхівка. Найсамперед, ми питаємо, чого це директор Рибаченко на ролях холуя у всесильного...”

— Досить, все ясно! — перебив тут товариш Зубов. — Ми не можемо стерпіти, щоб закидали брудом нашого кришталево чистого товариша Рибаченка.

Поза й тон його казали:

„Хай я вже несправедливо обляпаний, — я згоден нести тяжкий хрест невинної жертви. Але я занадто шляхетна натура, щоб допускати інших безневинно терпіти через мене.”

Кінець невисловленої цієї фрази він все ж кинув у залу. І це була погроза:

— Автор сховався за псевдонім. Але ми до нього доберемося!

При цьому перебіг він поглядом по всій залі. Нахабно, з викликом, мовляв, — я не боюся, ще навіть і директора можу захистити, а ви мені нічого не зробіте.

— Чи будемо читати далі? — безсторонньо запитав секретар партійної організації.

— Досить, досить! — обізвався кілька голосів, адже ж певно фаворитів, „своїх”. — Все ясно...

Я мало не луснув з досади. Там же було припадено таке яблучко, таку кислицю! Адже ж тільки я один на заводі знав, що наш секретар партійного осередку, — син черкаського рабіна. На заводі ніхто про це не знав, я недавно сам випадково довідався... від одного поповича, якого ніде не приймають на роботу за те, що він — попович.

Тепер, коли я на самоті вдумуюся, то, здається, він навмисне припинив читання мого допису, щоб не дочитатися до цього скандального місця. Жаль, жаль, — однаково ж до прокурора потягнуть...

— Ну, тепер йому буде „тот компот”! — промовив до себе мій сусіда, коли урвалося читання.

Кому це — йому? І що ж далі?

А, Боже мій, хіба ж треба було мені, наївному, задумуватися, — що ж далі? Далі все пішло, як по маслу.

— Хто просить слова?

Мовчанка.

— Може хто хоче висловитися?

Мовчанка.

— Тоді я пропоную ухвалити таку резолюцію:

„Загальні збори колективу заводу „Нікель” ознайомилися з дописом П. Занози „Хазяйчики на заводі

„Нікель”, надрукованому в газеті „Червоний металіст”, і з обуренням визнали, що від першого до останнього слова цей допис — злісний наклеп та брудна брехня, які аж ніяк не відповідають дійсності. Загальні збори колективу заводу „Нікель” ухвалили просити редакцію газети „Червоний металіст” сповістити прізвище автора статті з тим, щоб притягнути його через прокуратуру до відповідальності за наклепництво”.

— Може хто хоче щось додати?

Мовчанка.

— Може хто проти такої резолюції? Прошу піднести руки.

Ніхто й не поворухнувся.

Та й піднось руку сам! Не треба буде й прохання до редакції ухвалювати! А тоді спробуй довести, що хоч ти й не верблюд, але чорне є чорне. Не поворухнувся ж і я.

— Може хто утримався? Прошу піднести руку.

Еге ж, утримався! Недовго після цього утримався на заводі...

— Хто за цю резолюцію, прошу піднести руку.

Моя рука мов аж присохла, але вже тепер всі дивилися один на одного й поволі підносили руки. Ми із сусідом теж подивилися одне на одного... Еге, скачи, враже, як пан каже! І він теж підносить свою. А я? Я ж не проти і не утримався. То мушу підносити за, — будь ти тричі неладне!

І потягнуло ж мене на журналістський хліб! Правди добивався, — аж ось який результат: сам за неправду голос подаю.

Оце зараз шкрябав би собі щось за канонами клясичної новелі, — а тепер сиди й жди повістки від прокуратури.

1943

ПОКЛОННИК ЗОРІ МУДРИХ

1

Коли прочинялися двері стайні, Мазунчик бачив її, — блискучу, велику, як жарина, холодну й далеку. А хоч двері й не відчинялися, бачив однаково, є вона. І молився до неї.

Він знав: Вифлеємська зізда прикликає свято — біле, бадьоре, веселе свято. Вона застеляє землю пухкими, білими ряднами, що від сонця й місяця іскряться смарагдами, аметистами, рубінами. Вечори стають синіми, ночі зеленкуватими. Сестри й брати Вифлеємської зізди збігаються дивитися на це чудо.

І завжди тоді, коли та зізда стоїть якнайвище, щось із двоногими братами таке робиться тороплене. Вони починають викликати на всі голоси, бігають юрбами по селі від хати до хати, регочуться, возять сачки, водять козу та якусь кумедно-грубу подобу Вифлеємської зізди, кидаються білими грудочками і отаке всяке виробляють.

І все то та богиня начудила!

Було одне неясне питання в Мазунчика, він уже роками його розв'язує. Хто могутніший і значніший,

— місяць чи Вифлеємська зірка? Воно правда, місяць незрівняно більший і розливає неймовірно зелене світло уночі, але він — ніби начищена бляха проти тієї самоцвітної зірки. Він світить рівним, мертвим світлом, а зірка вирає й переливається всіма барвами, випускає голочки безнастанно. Місяць зрозумілий, зірка загадкова. Так що не в величині тут, здається, сила!

Головне ж, дуже вже звичний, буденний цей місяць, — цілий рік можна його бачити, як він стовбичить у небі, трохи тільки міняючи свою подобу.

А от зірка, — та приходиться у гості лише раз і ненадовго. Зачарує, звабить, — і знов жди, виглядай її цілий рік. Місяця двоногі брати мають за панібрата, кожен парубок у них уже й місяць, дівки щовечора бігають радитися з місяцем про свої любовні справи... Місяця часом можна навіть украсти, та й то великого галасу ніхто не робить. А де ж чувано, щоб так безцеремонно з Вифлеємською зіркою поводитися? До неї лише в колядах на пишне біле свято з великою шанобою молитовно звертаються.

Ні, Мазунчик схиляється до тієї думки, що місяць великий — та дурний. Не знайшов собі кращої роботи, як показувати двоногим, що брат брата вбиває... А двоногі беруть з нього приклад та й собі так роблять. Гарна наука!

Мазунчик — філософ.

У конячому ремеслі це дуже й дуже цінна риза. Скільки то часу, бувало, настоїшся на одному місці, або скільки то годин підряд тюпаєш та й тюпаєш одноманітним сірим шляхом. А нових вражіннь, коли ти кінь із ясною головою, скільки то на своєму віку набереться. От з нудьги й крутиться воно тобі в голові вариться, думаєш... Тчеш собі якісь візерунки...

Наприклад, дуже цікаво Мазунчикові, що це ці двоногі брати собі думають? Біле свято надворі, Вифлеємська зірда прийшла, а вони ані турають. Вже не казати про те, що тут у стайні геть і не пахне святом та сіном, — брудно, нечищено. Хтозна, коли тут солома була.

Таж жолоби порожні! Не то що вівса, а й тухлої січки на сміх не кинули тобі!

З доброго дива, мов потуманіли, їсти нічого не дають, а голодного на роботу день-у-день тягають. Без неділі, без відпочинку. Так, аби дурно не стояв. Споконвіку хіба хто робив, коли приходить Вифлеємська зірда?

Оце то свято! Оце то пошанівок! Вчора в топчаку ходив. Цілу ніч і день на станцію возив зерно. А ті дурила-хлопчиська ще й знущаються, луплять батомами. Бач, не біжу їм навскач!

Але менше з тим. Філософ не хвилюється, він мудро споглядає. Зрештою, на свято й він відпочине. А тоді може й у гості куди почимчикує. Може ж таки в гостях двоногі мудріші, ніж удома, не забули, що й ти — живе створіння.

— Ти запрягай, а я зараз! . . . Поїдемо на Чмелів хутір, — почув Мазунчик за дверима голоси й стало йому трохи легше. Тоненько й ніжно заїржав, вітаючи таку подорож.

Бо знав, куди мав рушати. Це ж простісінько до себе додому. Де не бував, у чії руки не переходив, а своєю, справді рідною, домівкою вважав Чмелів хутір. Там народився. Там мав велику родину. І ще яких братів та сестер! Як його любили! І коли добре вдуматися, то брати та й сестри двоногі більш цінили йо-

го, ніж своя ж таки четверонога братія. Чого вартий отакий факт:

Раз біг він із Даньком, найменшим братом у родині Чмелів, із Ставів до Дрижиполя. А набачив їх якийсь панок, та й учепився: „Продай, та й продай!” Ех, видно, гарні були вони удвох із Даньком!

— Не продається! — відрубав тільки Данько.

То що той панок робить? Жене слідом за ним, дізнається в Дрижиполі, хто вони й що вони. Підсилає ліверанта. Дає п'ять тисяч (а за старих часів були то скажені гроші!) Бігають коло Мазунчика, милуються, дають уже десять тисяч, а Данько знає одне їм слово:

— Не продається!

Бо то родина була така — кохалася в конях. Найкращі коні на всю округу — то в них були. Всі Чмелі, брати та й сестри, майстерно вміли їздити верхи, мов зливалися з коником. Скажімо, Меланя, та не ходила ніколи пішки. Чи далеко, чи близько — скочила на коня й гайда!

От, якого то він роду, цей Мазунчик! Гай-гай! Все ж довелося йому відкинутися від роду, загубитися серед інших, звичайних, абияких коней.

Револуція прийшла, отаке щось перемісила. Він не бачив, яка вона з виду, але від інших багато чув. Одні казали, — пелехата, жорстока, хаотична дівка. А другі, — чиста й гожа, як ранкова зірниця. Але що вже місила, то місила!

Багатих поробила злиднями, злидні не стали багатшими. Але чогось усі чисто поробилися злими, лихими. То й колись були такі дурилиська, що ображали кінську гідність словом чи там батогом, але завжди знаходився хтось старший і заступався. А тепер — ніякого тобі права на такого харцизяку.

Хоч-не-хоч, а філософом станеш.

Двоногих було троє.

Двох Мазунчик не дуже знав, бо то тепер стільки наїхало якихось чужих, а свої геть десь розвіялися. Але ж у всякім разі, в цю мить він тих двох не злюбив. Дуже вже від них самогоном несло, вони щойно десь напилися. А третьому зрадив.

Господи! Та це ж Микола, Маріїн синок, рідної сестри старого Чмеля онук. Цього Миколу дитиною колись на спину Мазунчикові садвіли й приказували: „Маленький Миколайчик на конику гаталайчик”. Друг! Родич!

То він же його так повезе, так повезе! Масляною, санною доріжкою через іскристі, зеленкувато-білі з аметистами поля. І хоч тут двоє чужих за спиною, він уявлятиме: послав старий Чміль сани по дітей до Дрижиполя, щоб усі чисто зібралися на велику хутірську різдвяну учту. Позаду голосний сміх, вигуки, під бараницею купа дітей. І над усім — Вифлеємська зізда.

Вифлеємська зізда, як і колись, була збоку, коли вони вїхали в широке подвір'я Чмелівського хutora. Та в самому подвір'ї було щось не так. Хоч велике свято масм сьогодні, — в усіх вікнах темно. Тихо, мов сплять усі. Не чути було причаєного подиху життя з кожного кутка, що його так виразно, так ясно чув колись Мазунчик, — тихо, а все кругом дихає.

Ні, не такий якийсь став хутір. Моторошно Мазунчикові. Хоч би хто з хати вийшов, хоч би пес уже гавкнув.

— Чи сплять, чи повтікали? — сказав один чужий.

Аж тепер впізнав його Мазунчик. Та це ж той єврейчик Яша, що ходить у шкіряному галіфе. Він, ка-

жуть, якийсь уповноважений, представник.

— Може й повтікали. Ану, стукни, та так, щоб аж шибки забряжчали! — мовив другий і чоботом загрюкотів у двері.

Вони грюкали кулаками й чобітьми, але в хаті було тихо.

— Хто це? — озвався, нарешті, голос, але не за дверима, а в вікно. — Нема нікого вдома...

— Одчиняй, чортова куркульня! — гаркнув на все подвір'я другий, чи не Антошка Здор.

Мазунчик так і охолов. То це й Чмелі — куркульня? Та ні, може він не так дочув? Може помилилися оці? Він же куркулів бачив, — на малюнках, що поналіплювані коло сільради, на крамниці та на церковній огряді.

Пузаті, з хижими тупими писками, не то свинячими, не то вовчими, вузьколобі, зарослі салом та волоссям. І у всіх — вишкірені ікла, замість зубів. А хіба старий Чміль чи сини його подібні на куркулів? Сухий і високий дід з довгими білими вусами, з гарним, різьбленим лицем. І хлопці в нього вдалися: худорляві, стрункі, чорняві, співочі й жартівливі. Данько на хазяйстві зостався, інші вчителями, лікарями поробилися.

Хіба оті страхопуди на парканах могли кохатися в конях? Були такими тямущими? Збагнути могли його задумливу душу?

— Чоловіка нема дома! — озвався зсередини жіночий голос.

Та чекай-но, либонь, це Меланин голос? Ах, скільки то білого, як сніг, цукру переїв він із її рук!

Та чекай-но, либонь, Меланя недужа?

— Одчиняй, там поговоримо, — суворо крикнув Антошка.

— Нікого дома нема!

— Одчиняйте, гражданка, не бійтеся, районова власть приїхала, — ввічливим голосом промовив Яша в галіфе.

— Я слаба, не можу відчинити . . .

— Без розговорів! Районова власть приказує! — гаркнув Антошка Здор.

Мазунчик дивився на цю сцену й дивувався, чого це Микола дозволяє так бешкетувати оцим хуліганам. Зукоса подивився — що він робить у цю хвилину? Але чого це Микола якось зіщулився, сторожко й перелякано немов?

Двоє біснувалися й грюкали в двері. Оце то різдвяні гості!

— Повтікали, я так і знав, — заклопотано промовив Антошка. — І який гад-підкуркульник дав їм знати? А жаль . . .

Впала зсередини клямка. Боязко визирнула Меланина голова. Такою Мазунчик її зроду не бачив, — змарніла, постарілася, розкудлана, перелякана.

— Чоловіка нема дома . . .

— А де?

— Не знаю . . .

— Де Данило?

— Нема . . .

— А, нема? Ну, то збирайся, поїдеш сама. Живо повертайся!

— Куди я поїду? Тут же нікого не лишиться . . . Я — сама з дитиною на весь хутір. Не можу голови підвести, так болить . . . — тихо просилася Меланя. І заголосила.

— Гражданка, ша! За постановою бідняцьких зборів села Дрижиполя, вам належиться завтрашнього дня покинути Дрижиполе . . .

— Щоб вами тут і не смерділо . . . — перебив Яшу Антошка.

— Ша! Без лічних оскорблєній! — обірвав Яша Антошку. — Совєцька власть гуманна й справедлива, — вам дозволяється взяти із собою теплу одєжу й запас харчів...

— Ой... — якось у себе, завмираючи, простогнала Меланя. — Що ж я буду сама, хвора робити?..

— Нема часу з тобою тут дискусії розводити, — грубо поштовхнув її в темряву сіней Антошка. — Світи світло, пакуйсь, щоб за пів години...

— Нема світла, каганчик...

А далі вже Мазунчик не чув.

— Ей, ти, Миколо! — розпорядливим тоном господаря звернувся Яша до їздового. — Не бачиш, що треба допомогти? Може спитаєш її, де там у неї борошно, крупа, чи що. Тільки гляди, не дозволяється брати більше, як п'ять пудів.

Він увійшов у хату, у вікнах уже блимав каганчик, чути було глухі голоси, голосний плач — дитячий і жіночий.

Що там діється?

Микола тупцявся коло саней, чогось підходив до Мазунчика, гладив по морді. Відчувши, що той тремить мілким дріжем, взяв із саней рядно й укриття коня.

Невже ж вони хвору жінку з дитиною повезуть? Куди? На загибель?

І Миколина роля була якась собача. Сором було перед Меланею, боявся, щоб не впізнала його — тітку приїхав розкуркулювати. І боявся оцих, мусів. Колгосп визначив йому наряд такий на сьогодні, бути за їздового. А не послухай — зразу в підкуркульники пошиють, за зв'язок із куркулями з колгоспу викинуть, із села виженуть... Та й скажи, враже, як пан каже!

Він постояв хвилинку й, зважившись, рушив та-

кож до хати. Поліз просто на горище. Не треба й питати, він і сам добре знає, де тут що лежить.

Мазунчик ридав. Сльози туманом повили йому очі.

Він ридав за білим святом Вифлеємської звізди, що згинуло в нього на очах. Бо якщо пустою стала його рідна оселя, повтікали і Данько, й Меланин чоловік, якщо Меланю у Свят-вечір виганяють із дому, — горе, горе всім нам!

Він прислухався, — чи не валяться стіни? Чи не гине світ? Він силкувався перемогти туман у очах, — чи ж ще світить Вифлеємська звізда? І крізь туман бачив, — вона наче ще більші голки випускає, на весь світ. Тільки тут, на хуторі, діється щось недобре.

Виходили з хати, виносили якісь клунки. Микола виніс куль муки й притрусив його сіном. Вибрав якнайбільшого куля й боявся, щоб представник не забронив Мелані його взяти. Виніс ще крупів, пшона. Побіг шукати, може є ще чогось їм покласти. Хіба вона пам'ятає в цю хвилину про харчі? А там, у холодних снігах, усе здається.

Він хотів і не хотів заходити до хати.

— Миколо, а йди сюди, помагай виволокти. Не дається!

Вони волокли Меланю, а та пручалася. На руках у неї було дитя.

— Черевичка... Черевичка десь нема... Пустіть, я пошукаю...

— Без твого черевичка революція не постраждає, — підпихав її Антошка.

— Та дозвольте ж хоч хвилиночку пошукати, дитина замерзне боса. Та на дворі ж мороз... Та подивіться... ось один на дитині, а другого нема...

— Йди, йди, не гуздрайся!

— Тітко Меланю, заждіть, ось я пошукаю, — не витримав Микола.

Він прожогом увіскочив у хату. Очам його явився страшний погром. Де в такому гармидері знайти того черевичка? Все розкидане, розметане... Шухляди посеред хати, стіл чогось перевернутий, якісь лахи жужмом на підлозі... Заглядав, шукав, — не було ніде.

Як же це дитину на мороз босу винесли?

Він вхопив якусь подерту кожину. Шукав ще чогось вартнішого, — не знайшов. Вийшов на двір, підійшов до Мазунчика, обняв на мить його голову й поцілував, зняв рядно з нього. Укутав дитину. Дитина знов зайшлася плачем.

Тихо плакала Меланя.

— Там я вам поклав куль білого борошна, — тихо промовив Микола до Мелані. — Може є яке сало, чи щось таке, кажіть, я покладу вам... Поки не бацать...

Яша й Антошка були заняті в цю мить. Вони забивали дошками вікна. Перед тим, як забити так само двері, Антошка заскочив у хату й виніс звідти клунок.

— Здасться в хазяйстві! — недбало бовкнув він, кидаючи його в сани. — Нагадаєш там мені, Миколо, щоб я не забув за нього.

І двері також забили двома дошками, навхрест. Посідали в сани. Меланя була мов кам'яна, дитина ячала.

— Но-о!

Мазунчик був душевно розтрощений. Страшна туга розлилася по всій його істоті й він, безсило понуривши голову, стояв, не рушав із місця. Умерти б тут, не везти звідси Меланю. Він не хоче їм служити, цим двоногим братам!

Братам?

Які ж вони йому брати? Хто вони йому? Що? Яке вони над ним мають право?

— Н-но-о! — цвѣхнув над ним Микола батогом.

Та що це, він не вільний над собою? Не хоче — й усе! Братам — служив з доброї волі, бо й вони йому вслуговували. А цим, чужим, з другого м'яса й крові — не хоче.

Бо якби вони були створені так само, як Меланя, як він, — чи діялося б це страшне ось зараз?

— Охляв... — про себе промовив Микола.

Але в цю мить гостра думка прошила Мазунчикові мозок. А що, коли через нього замерзне Меланине дитятко? Він не захоче, — не поступиться цілу ніч. Але що з цього доброго вийде? Через нього дитина без черевичка замерзне.

Ця блискавиця надала йому неймовірної сили. Він рвонув, одірвав примерзлі сани, потрюхав підтюпцем... Він гнався й біг до самого Дрижиполя.

Швидше, швидше, щоб у цю ніч не замерзла Меланина дитинка.

Він задихався. Бо біг із незвичною для свого віку швидкістю, а в голові у нього нуртували нечувані, бунтівливі думки.

Господи, як він усе життя помилявся! Він думав, що всі двоногі — його брати, рівні йому. А так і було! Все життя його доглядали, як найкращу дитину, — годували, чистили, будували для нього теплу стайню. І за це він щиро віддячував своєю працею.

Яка фатальна помилка! Нема братерства, нема рівності! Його можуть примусити чинити те, чого не хоче він, його можуть зневажати, бити. Він — раб.

Але ж, коли так, — усе стає догори ногами. Від чого ж тоді звільнила революція — красна й гожа ранішня зірниця? Пам'ятає Мазунчик, скрізь крича-

ли тоді, на всіх прапорах майоріло: „Хай живе воля! Геть рабство! Геть експлуаторів!”

Ну, а ці — не експлуатори?

Чи ж їм рота роздзявляти проти експлуатації, коли від їх експлуаторської руки в нього вже шкура злазить?

Не хто, як вони, роблять із нього бунтаря, викликають такі думки, яких у нього ніколи не було, скільки жив у родині Чмелів.

Коли він мав справжню волю, не думав про неї. Бо про здоров'я мріє тільки хворий. І тепер, коли став невільником, рабом двоногих, — він їх зненавидів. Він полюбив волю, ту волю, що про неї досі не думав.

І Мазунчик силкується розпізнати — коли й як вони здобули право на його волю та бажання? Хто їм дав це право, коли він сам всією істотою протестує?

Яке нечуване насильство!

Що це діється? Він, філософ, поклонник Вифлеємської звізди, брат коханої Мелані — везе її в день великого білого свята на заслання. Він, що зневірився в гаслах брехливої дівки революції, що невідхильно всім серцем жадає рівності, волі, братерства. Яка люта іронія!

Кров кипить від всього цього, — а яка рада?

Жити рабом, річчю в руках чужих і ворожих, зарозумілих двоногих? Ні, довести Меланю з маленькою дитинкою до якогось критого приміщення, щоб ніжка не замерзла, й... сконати. Вродився не рабом і вмере не рабом. Нема вже чого йому робити тут, коли двоногі перевернули все догори ногами, невольку звуть свободою... коли лихом, сльозами й горем купують майбутню долю... коли не коряться душею білому святові Вифлеємській звізди.

І ще більше, ніж будь-коли, ця звізда здалася йо-

му загадковою та вабливою. Зоря мудрих, зоря споконвічних. Все минеться, — вона ні.

Микола прямував до лазні. Лазня дрижипільська правила за в'язницю з того часу, як повелися куркулі, хлібозаготівлі, „добровільна” передплата різних позик державі. Туди цими днями назвозили чимало куркулів із району, бо мали їх оце завтра чи позавтрім відсилати десь на Урал.

— Ну, чого розсілася? Злазь! — гукнув Антошка до Мелані, скочивши із саней.

Микола вже зносить її речі до лазні. Але того вузла, що вкинуто було останнім, Антошка не дав. Він узяв його під пахву й пішов, — жив тут недалеко. Микола мав відвезти додому Яшу й аж тоді вже кінчався його сьогоднішній наряд від колгоспу.

— Н-но-о!

Мазунчик ані руш. Він заціпенів. Сумним, розпачливим поглядом зукоса зорив, як запроваджували Меланю з дитиною до лазні. Прощався.

І чого йому ще жити? Щоб доплентатися до старости, стати нікому непотрібним, облізлим, паршивим конем? Щоб кожне з огидою підпихало ногами?

Двоногі бояться смерті. Невільники цього страху. Скільки непотрібних і негідних вчинків примушує він їх робити. Але кінь вільний від цього. І двоногі ще уявляють собі, що стоять вище в природі за коня. Жалюгідні!

Микола вже сердився. Бив батогом і пужалном. Мазунчик не рушав із місця.

— Охляв! Доведеться й цього на посторонках підвішувати до сволюка. Не може стояти...

Мазунчик поволі, поволі осідав на задні ноги, а потім і на передні. Сили кидали його, лише невимовно ясно працювала думка. Вона світила тепер, як Вифлеємська зізда.

Хіба у смерті є трагедія? В житті — повсякденно, повсякчасно. А двоногі створили собі ще одну муку — страх смерті. І намагаються її продовжити. Не хочуть бути трохи щасливішими...

— Що його робити?.. Упав... Це вже коня не підведеш, — бідкався Микола. — Скоро всі коні отак із голоду виздыхають.

— Що там із ним морочиться, — нетерпляче крикнув Яша. — Зараз ми його пошлемо до праотців.

— Шкода! Все ж живе створіння, хоче жити, — намагався Микола підвести коня.

— Е, яка вже з нього користь? Революція від цього не постраждає!

І, не задумуючись, він вийняв нагана та й вистрелив Мазунчикові у скроню.

І так лежав Мазунчик із розплющеними очима, сумними й задумливими, до ранку, а в них відбивалося сяйво Вифлєсмської звізди.

1943

КУРКУЛЬСЬКА ВІЛІЯ

1

Може воно й не так усе до ладу, як годиться, але все ж і в них сьогодні вілія.

— Треба внести ще трохи соломи на підлогу, може буде тепліше, — озирнув хату Герасимович, вийшов на двір і загадався.

Хата стояла розгороджена, скрізь стояли такі ж обдерті, понівечені хати, тинів ніде не було, всюди пуста й занепад. Але блакитно-зеленкуватий сніг із зернинами аметисту незаймано дивився звідусіль і оновляв всевіт. Ще не заховалися останні рожеві відблиски на небі, а вже світив тонко вирізьблений з якогось блискучого дорогоцінного чистого металю місяць. Зірки ледве ще намічались, одна тільки широко й пишно розбрикувалася грайливими іскорками. На неї, власне, й задивився Герасимович.

Бач, і не старіється! Ще дитиною її знав, — і така сама. А він якось сам не помітив, коли й встарівся. Сивим і кволім дідом став.

Прислухався, чи вже колядують де, поговорив із песиком і, насунувши глибше витерту шапку, почав набирати з копички золотої соломи на рядно.

Меланка Демидівна сиділа на лаві, широко розставивши руки на своїх огрядних колінях.

— Оце сиджу й думаю: як би його хоч малесенького снопика зв'язати? Ануж, подивіться там, Герасимовичу, може хоч кілька колосків набереться...

— Е, чого ви захтіли! Ще може й сіна вам пристаратися?

— Та підіть-но, підіть, висмичте трохи на току, не скупуйте...

— Ще може захочете паляниць із медом?

— А чого? Дивіться-но, яких я білашів напекла, хіба кепські? — показала Меланка Демидівна на лаву.

Там від самого кутка вряд лежали репані ячні буханці.

— А там у печі ще й пиріжки печуться. Може ж які колядники й до нас прийдуть?..

— Ну, то добре! Скажу ось наймитам, щоб висмикнули зі скирти найкращого снопа. Це вже що для вас...

— А певно! Ви, куркулі, так і позивкали наймитами обганятися. Нема того, щоб самому... Тепер минулося...

Меланка Демидівна говорила так, наче вони справді сиділи не в холодній, темній хатині краї містечка, а на куркульському хуторі, неначе за садом тягнулися скирти й ожереди немолоченого хліба.

Герасимович шукав у соломі колосків і відповідав у тон.

— Еге-е, минулося... Бувало в батька... — та й урвав.

— Дивіться-но самі, може тут і знайдете якого... Минулося! Все минулося...

Вже й сніпка зв'язали, на столі поставили. Вже й обрусом застелили стола, — аж проясніла темна,

голостінна хата, — вже й кутя вихолола десь у сінях. І борщ, каже Демидівна, умлів. Час би й до святої вечері приступати.

— Щось довго нема вашого старого, — почмихував Герасимович, сидючи на лежанці й потираючи ліве вухо. — Добрий сторож став з Яриней.

— Диво, що добрий! Як наше загарбали, то тепер хоч чуже треба глядіти.

Герасимович провадив далі розважливим, глибокодумним тоном:

— І скажіть-но, чогось то куркулям найбільш вірять. Де не подивишся, — хто сторож? Куркуль! Совецька власть нікому не довірила соціалістичної власности, а куркулям довірила. Я, коли ото та погібіль прийшла, утік до міста. Коли дивлюсь, — усі наші найбільші хазяї сторожами служать.

Це говорилося і вчора, й позавчора, вже й наостогидло їм щовечора говорити те саме, дожидаючи Меланчиного старого. Свято в хаті й у всім світі вимагало іншої, небуденної, непережованої бесіди. Але вже все було переговорене, Герасимович знав у всіх деталях, як Остапці тікали до рідного краю від війни з Донбасу. Меланка Демидівна знала, як услід за боями прийшов старий Герасимович на батьківщину до своєї хати. В його хаті тепер кіно, а в їхній районний готель. А що не мали вони де жити, то й дали їм оцю напіврозвалену райшуру, — темну та холодну.

Герасимович вийняв із скриньки свою настільну книгу — календар Брюса. Де не носила його лиха година, а все цього календаря з собою возив.

Любив він його за те, що там щодня показувало, яка погода має бути. Та коли сонце має сходити й заходити.

Перегортав сторінки, читав закладені там листочки. З давніх давен вкладалися ці, відірвані від

стічних календарів листочки, свої власні записи...
Це все — поправки до календаря Брюса.

Цікаво, яка то погода має випасти узавтра, скажімо...

— А читайте-но вголос, що ви там таке знайшли,
— занудьгувала зовсім Меланка Демидівна.

— Та тут таке всяке, дитяче... — невдоволено відговорився Герасимович.

Він не любив, коли хтось втручався в його внутрішнє життя. Хоч і звела їх доля в одну хату зимувати, а обороняв він свою незалежність від прикрих зазіхань Меланки Демидівни.

— Та не лінуйтеся, не будьте таким себелюбом,
— напосідалася Меланка Демидівна.

Герасимович з чемности промовив:

— Хібащо, оце вам прочитати?

Я, маленький хлопчик,
Виліз на стовпчик,
Христа прославляю,
Добра всім бажаю.

— А далі каже... Шкода, вирвано... Це був якийсь гарний віршик, ото шкода...

Маленькі діточки ідуть,
Вечерю дідові несуть...

— А нам ніхто й вечері не принесе, — зідхнула Меланка Демидівна. — Так, якби заслабнути, то й води не було б кому подати.

— Хто ж вам винен? Було б дітей мати.

— А ви й маєте, — дуже вони вам помагають?

— Еге-е... .

Так завжди закінчував небажану для себе розмову Герасимович, особливо ж, коли мова йшла за його дітей. Він наче задрімав. Хто там знав, що в цей час під зовнішньою сонною байдужістю крився пекучий, таємний біль. Одного вбили, другого заслали, третя

собі ради не дала у далекому місті — померла, четверту десь вивезли під час війни, мабуть загинула. Стара пішла на той світ.

Сам. Мав свою сім'ю, свою хату, свій вуличок, а тепер коло чужих людей, у чужій хаті тулиться...

Душа плакала, а він тоді виймав сопілку. Грав і жартував. Або дрмав.

— Отак! Усе життя робили, а в злиднях доведеться помирати, — говорила сама до себе Меланка Демидівна, невідомо про кого думаючи. Може й про себе.

— Та вас же хоч двоє... — неначе спросоння обізвався Герасимович.

— Не гнівить Бога, Герасимовичу! Повне село маєте родичів. Там та сестричка, Христина, вам усього достарчить.

— А от, коли б своє, то й принесло б котре онуча вечерю.

— Бо ви дурні, не гнівайтесь на цім слові, Герасимовичу! Було б не вчити своїх дітей, та було б до хазяйства наvertати. Он Христина хоч і на Уралі побувала, але хто її звідти визволив? Дочки! Як не коло сина, то коло дочок, та все є де притулитися. Бо мужиками zostалися, а з мужика вже ніхто не скине.

— Еге-е!..

— А вам захотілося свою інтелігенцію мати, — лікарів, музик, інженерів захотілося... Не з'їли, не сходили, дітей в люди виводили, та ще й у куркулі пошилися.

Знов Герасимович заснув-задрімав. Що там воно тямить, оце широченне, бездітне бабисько? Чи то з нею про такі справи говорити? Як же було не вчити, коли бачиш, дитина сама береться? Думалося, — а, хай! Мене батько не вчив, хай хоч діти не будуть туманами...

І тече ця думка, й виводить знов на якісь давно схожені манівці.

— Ну, нехай ви куркулі, — мали дві хати, мали млина, — прокинувся знову зі сну Герасимович. — А за що ж я? Доробився мій батько до ста десятин землі, то він мені вділив із них шість. А прийшла революція — всю забрала. Все, що мав я, — приробив своїм горбом. Ну, а як я, скажімо, хотів учити своїх дітей, то яке кому до цього діло?

— Виправдуватися будете в районі, — впав на ці слова Яриней.

Він скидав свого сторожівського кожуха, балахона, вніс у хату багато морозяного духу і чув тільки останні слова. Але дуже добре знав, про що йде мова. Скільки раз довгими вечорами викладали вони одне перед одним свої наболілі жалі, роз'ястрували гіркість, апелювали одне до одного за давним-давно вчинені їм кривди.

— Може до вечері сядемо? Куті наварила, стара?

— Тавжеж!

— А ковбаса, шинка є?

— Аж дві! Ти кабана вгодував?

— От біда з цими бабами! Ти їй слово, а вона тобі десять.

— А ви не можете, щоб і на щердий вечір не погіркатися? — розводив їх Герасимович.

2

Хоч може не все до діла було в них за столом, — багато чого не вистачало, — хоч звичаю аніяк не дотримано, але дайте спокій! Добре, що й так уціліли, що сидять вони в гарному товаристві, — троє старих куркулів. Де їх тільки не шпурляла доля, якої тільки біди не зазнали, — і в собачих

будках їх возили, і ліс на Уралі рубали, і в шахтах гарували. А чи ж думали-гадали, що вдарить війна й прийдеться знову зустрітися в рідному краю? Старими, сивими, німичними й самотніми злиднями.

Пагінці потрощила буря, порозкидала, понищила. А коріння стирчить... Нащо воно? Кому здалося?

Герасимович так і сів до святої вечері, як сидів на лежанці — в рудій кожушині з великою латкою на всі плечі.

— Та ви б хоч тепер свого лейбика скинули, — закомандувала Меланка Демидівна.

— Тепліше буде.

Але скинув.

Спочатку було таки дуже весело. Яриней із своєю старою жартома гиркались, Герасимович їх уговтував, мирив, картав. А найпаче картав за бурманство. Лоба не перехристило й жадне. Померлим рідним куті не виставили... Гидолів з нас поробили, турків... Ет, перевівся світ нінащо!

— Ну, якби ж тут хоч який поганенький хлівець був, чи яка клуня, то пішов би вже та хрести повипалював, — виправдувався Яриней, наче винний. — Хіба, піти перевеслом оперезати ту окацію, що при шляху росте?

— А й правда! — зрадів Герасимович. — Підую я, подивлюсь до худоби. Чи нагодована, чи постелено?

„Худоба”, — це був чорненський, маленький песик. Песик препишно почувався в копичці соломи й звичайно давав знати, коли хто підходив до хати. Та, на жаль, сьогодні він спокійно собі спав. Ніхто не приходив до них.

Вони не признавалися, але кожне потай чекало: може ж таки хтось прогупотить під вікнами, мо-

же нескладні дитячі голоси заспівають: „По всьому світі...” чи там „Колядую-дую, ковбасу чую...”

Герасимович вийшов на поріг, прислухався до гомонів густосинької ночі. Гомони ті були десь далеко в селі, а тут, на цім краю містечка — тихо-тихо. І зірка вже схилилась десь над небосхилом і хотіла зникати. Так жаль її було!

Ні, рішучо веселоці не вдавалися. Хотілося родинного свята, своєї кривної сім'ї, щоб у кожному впізнати було своє щось. Де вони тепер — дівчата, сини? Одних нема на світі, другі може й цього свята не мають, що має він.

Вже згадували й старорежимні справжні свята, -- які то вони були вировиті та гоїні. Ще до цієї погібелі. Вже приповідку якусь розказала Меланка Демидівна, — а нема з цього нічого. І спати в такий вечір — крий Боже, це вже останньою твариною треба бути.

— Заграйте-но якоїсь, Герасимовичу! Заграйте! — просила, аж упадала Меланка Демидівна. — Метелиці, чи що, може нам захочеться танцювати. А то чогось, мов у домовині.

— Я ж кажу, — бусурмани! — засміявся Герасимович. — Хіба ж у цей вечір годиться будь-яких співати та грати? Колядувати годиться. Я колядок на сопілці не вмю.

— Ну, не заставляйте просити... Ви якої не заграєте, то гарно виходить. У вас, бачте, й руки до того стоять...

Герасимович узяв сопілку. Легесенька мелодія спурхнула з-під його пальців, але це була не колядка. Перелилася в якусь другу... Та й замовкла сопілка.

— Ну, заграю вам чумацької! Однаково, до пек-

ла йти, одним гріхом буде більше, — зважився Герасимович. — Допомагайте!

Ох, і не стелися, зелений шпоришу,
Та й і по крутій горі...

Меланка Демидівна виводила за сопілкою тоненьким, дівочьким голоском, несподіваним при її непомірній огрядності.

Гей, і не дивуйтеся, вражі воріженьки,
Та й пригодоньці мої...

— Оце й ми такої долі дожилися, — вставив і своє слово Яриней.

— Дід і батько мої були чумаками, — перервав на хвилину гру Герасимович. — Скільки вони цих пісень знали! Посідають старі, бувало, за чаркою, та й цілий день проспівують...

Звуки сопілки, такі часом відзігорні й жартівливі, сьогодні були, ой, сумні! Така вже пісня була журлива і чогось, хоч це була й вілія, так вона припадала до їх думок, почувань.

Бо моя пригода, — чумацькая врода,
Як та ранняя роса,
Як сонечко зійде, а вітер повіє
Роса на землю впаде...

— Хіба ж і ми не такі, як цей чумак? — не вгавав Яриней. — Та це ж про нас!

Так наше чумацтво, так наше бурлацтво
Усе марно пропаде...

Чогось і Меланці Демидівні стало так шкода! У неї затремтів голос. Сопілка Герасимовичеві захрипела трохи.

А на словах „Як я здоров буду, усе те набуду” Герасимович зовсім перестав грати й подивився повними сліз очима на обох Остапців.

Чумак, може дід, може прадід, мав ще надію, що він — сам майстер — поробить мережані ярма,

тернові занози, а воли та вози намірився покупити ще кращі...

— Я вже старий, непотрібний... — жалібно промимрив він.

— Герасимовичу, не треба плакати! — скинулася Меланка Демидівна. — Ще, Бог дасть, і ми трохи справимось, ще й ваша Ганя вернеться, ось тільки війна закінчиться. А може й музику свого з заслання побачите...

— Мене батько не вчив, а я так хотів учитися. Думав, — нехай хоч діти... Ніхто й вечері не принесе... — нескладно примовляв Герасимович.

Поклав голову на одну долоню. І так і застиг.

— Це правда! Чогось ніхто й колядувати до нас не приходять, — нарешті, вимовила свою таємну думку Меланка Демидівна й собі тяжко зідхнула.

— Заснув, не буди... — застеріг Яриней. — Хай поспить, йому скоро на варту йти.

— Та він, як заєць, — ось спить, ось уже й прокинувся.

В цю хвилину з силою заторохтіло у вікно й крикнуло:

— Дозвольте заколядувати!

Загавкав хазяйновито й песик. Браз якось усе ожило, задзвеніло. Наче вернулося з давніх дитячих літ веселе Різдво з колядою, зізвздою й козою, з веселим реготом і голосними розвагами.

А їх, видно, було немало, бо застукало й загуркотіло водночас.

— Дядьку!

— Дядьку Матвію, одчиняйте, бо їйбо, померзли!

— Когось Бог приніс, одчиняй стара, — сказав Яриней, а сам побіг до дверей.

Але й Герасимович мов і не спав. Він скочив і

метушливо, по-старечому тупцюючи, побіг до дверей, на ходу натягаючи на вуха свою облізлу шапку. Загуркотів засув.

— О, хто це? Це ти, Уляно? — радісно скричав він.

— Нас тут багато!

— О! Й Антонина тут, і Настя, й Олександра, — розгублено лічив Герасимович, а вони йшли та й ішли. — Микола, Петро, Михайло...

— І я, дядьку!

— І я, дідусю!

— Дозвольте заколядувати!

І гримнуло: „Нова радість стала...”

Темна, мала хатина враз стала тісна, заповнилася чимось веселим і дзвінким.

— Ну, кажи ж, як тебе бабуня вчили! — нахилилася Олександра до маленької дівчинки.

— З святим вецолом будьте здолові! — прощобетала Ганя. — А оце бабуня казали вам у луки дати.

Вона простягла вузлика.

— Дурненька, не так, — нахилилася до неї матір.

— Скажи, що ти дідуневі вечерю принесла, — вчили й тітки, а їх тут було аж три, все Христинині дочки.

Герасимович уже знов плакав. Мокримися губами поцілував дівчинку в русяве волосся й приказував:

— Ой, спасибі, діти, не забули й про мене... Ой, то сестра в мене, Христина! Вигляділа мене... Один рік мені було, як померли наші мама. А мачуха люта була, їсти не давала...

— Не плацте, дідуню, я вам плинесу ще колзиків...

— Пожалуй дідуня, отак, — показав Микола, старший брат Ганін, вже парубок. — Скажи, хай дідуньо їдуть до нас.

А по другім боці Петро, Антонинин чоловік, і собі казав:

— Е, плакати, це не pomoже! Ми он саньми приїхали по вас. Вдягайтесь-но та їдьмо з нами!

— Ой, Олександро, Олександро! Отака й моя колись Ганя була, — наче це все вчора... Це ж ви з нею однолітки, либонь...

— Однолітки! А пам'ятаєте, дядьку, як ви раз мене впоїли вином? — Питаєте: „Куди звідси підеш? Додому?“ — „Додому“, — кажу, — „Ну, то випий оцю квартиру. Та всю! И біжи бігом додому, нікуди не заходь!“

— Було та загуло.

— Та не отягайтеся, дядьку!

— Беріть тільки сопілку, бо масте мене вчити, — загадав Микола.

Герасимович усе витирав сльози. Чогось такий тонкосльозий став...

— Я вже старий... Нащо я вам здався?

— Ану, геть і не говоріть! Казали мама, щоб ми без вас не верталися. Укрисмо вас кожухами...

— Мабуть, їдьте вже без мене, — махнув рукою Герасимович. — Мені он треба йти кіно сторожувати...

— Дядьку Матвію! Та й що там тим стінам зробиться? Воно, таки правда, була колись ваша хата, а може ще й буде ваша, але... Не буде їй і вади за одну ніч...

Тільки Герасимович стояв на своєму. Він і плакати вже перестав.

— Як найнявся, то треба...

— Їдьте, Герасимовичу! Хай воно западеться, те добро... Свого було не стільки, та пропало...

Ні, Герасимович не наважується. Дурно грошей ніхто не платить. Не які там, а все ж...

— Та їдьте ж уже, як рідня просить... — вчепився ще й Яриней. — Я постережу за вас цю ніч.

Герасимович всміхнувся якось у себе, радісно, й почав збиратися.

Чорненький песик махав уже доброзичливо хвостиком, коли весь рід шумливо висипав на двір, під ясні зорі, розсипані по синьому небозводі, на хрумкий аметистовий сніг. Ледве вмостилися всі в сани, оточивши щільним колом Герасимовича.

Поїхали по знакомитій колінкуватій дорозі на той куток, де народився, де прожив дитинство й молодість Герасимович. Туди, де б'ють цілющі джерела, туди, де безперестань нарастають нові сили.

А величезна іскриста зірка ішла та й ішла над селом і все не закочувалася за обрій...

1943

ЧИСТЕ СУМЛІННЯ

1

Десь угорі дзвенять тонкі натягнуті струни, а тут унизу, між сивобрунатними ставними стовбурами, тихо-тихо. Подекуди з-за густого склепіння соснових віт промикається сонячний промінь і ясною прозолоттю химерно лягає на сірувато-зелені тони лісу.

Пилип Тадесвич іде манівцями, усе осторонь від лісової дороги. Клунок муляє йому плечі, але це не привертає його уваги. Він увесь внутрішньо підібраний, мобілізований, всі почуття його, — сталеве лезо. Соснове повітря бадьорить, трохи п'янить, але лише стільки, що він відчуває й красу ясного літнього дня, і гостроту небезпеки, і полегкість, відпочинок, що вирвався із Стависьк, з того пекла.

Та й остогидло ж воно йому, це містечко! Не містечко, а справжнісіньке пекло. День-у-день, ніч-у-ніч гуркотить, — як не зверху то збоку, то десь поблизу тебе. А яке пуття з того, що ти ховаєшся в „щілині”? Наче бомба не розверне „щілини”, коли судилося померти.

То Пилип Тадесвич і не ховався. Він намагався

перемогти вир війни постійністю своїх звичок.

Вир війни! Хіба тільки в цьому, — в небезпеці, в смерті?

Все закрутилось у ньому. Перші хвили виру почалися, як стали їхати через містечко втікачі з заходу. Пролітали вантажні авта, уतिकані зеленим гіллям, із сім'ями, вузлами, меблями... Втомлені череди худоби, отари овець, табуни коней... Трактори з цілими родинами, навантажені хатнім збіжжям, повзли через містечко... А Пилип Тадеєвич все урядував у себе на пошті — точно, акуратно, пунктуально.

Потім почалася завірюха в самому містечку. За тиждень вимело всіх відповідальних, комуністів, активістів-заготовельників. А Пилип Тадеєвич усе ходить на роботу. Вже й установи всі позакривалися, людей позвільняли, — Пилип Тадеєвич не розумів: як це можна не піти на роботу? Він ходить уже понад п'ятдесят років. Усе на ту саму пошту.

Наближався фронт, — блискавично, негадано... Одного дня він сам бачив, як натовп розбирав усе з розкритих навстежень крамниць. Самі продавці роздавали задарма. Розбирайте, люди добрі, однаково, найкоштовніший крам і гроші позабирали завмаги з касирами та й повтікали, невідомо куди...

Наближалася якась гураганна сила, від подиху її линяли фальшиві фарби і виступала неприкрашена гидка дійсність. Ті, хто вчора говорили пишні слова про батьківщину й патріотизм, про високу моральну стійкість, — сьогодні, мов злодії, тікають з набитими касами, крамом, золотом. . .

Що воно діється? Все на очах валиться, падає, змішується в якусь кашу, хаос. Злочин і безладдя стали гаслом влади. Радіо з Москви щодня закликає руйнувати заводи, палити склади з припасами, спалюва-

ти на корені хліб, нищити, нищити, нищити... З сіл доходять вісті, що й там бушує безладдя та хаос нищення. Вчора в ім'я батьківщини треба було все викохувати, — сьогодні витоπτувати хліб, бурякові плянтації, палити цукроварні, й затоплювати мішки з цукром...

Що воно діється?

Одна тільки пошта Пилипова Тадеєвичева й працювала, хоч начальник пошти вже утік, хоч усе кругом завмерло, хоч хаос розкочувався хвиля за хвилею з якогось невидного центру.

Пошта працювала до вчорашнього дня. А сьогодні він іде.

Іде Пилип Тадеєвич. Він таки йде. Узяв із собою дві зміни білизни, сухарів і, що найдорожче, грамоту уряду про чесне трудове життя. Кинув навіки рідне насиджене місце, розпрощався з жінкою-дітьми. Не хоче zostаватися у фашистів-чужинців. Іде вслід за своїми.

А може він невірно робить? Але хто сказав би йому, що треба зробити інакше? Він поважав порядок і це, насамперед, було чисте сумління.

І як тут зробити інакше — він не знає.

Тут Пилип Тадеєвич виразно відчуває, що клунок на плечах дуже муляє, бо думає він саме за клунка. Там — гроші. Багато. Сто тисяч карбованців. Державні, казенні гроші. Начальник пошти, тікаючи, наготував їх, щоб забрати з собою, та в паніці забув, і Пилип Тадеєвич не знав, що з ними зробити. Здати не було вже кому, банк давно евакуювався, війська вийшли. Він, мабуть, останній оце йде. Кому вже діло до цих грошей?

Тож і вирішив занести їх до Києва, до своїх.

Може як добереться. Навіки попрощався з рідними краями, з дружиною, дочкою, внуком. Хай уже самі собі дають раду. А йому чого вертатися? По що? Однаково, вже все рухнуло. Якщо й Київ упаде, — гіде собі за військом помаленьку.

А що, як його перестрінуть німці? Їх, начебто, ще не чути по цей бік, але коли б, не дай Боже?.. Ще менше з тим, як відразу вб'ють, але ж почнуть знущатися, виколювати очі, мучити... Ох, коли б тільки не пережити того страховища, що в газетах пишуть!

Ну, а що, коли заберуть державні гроші? То вже краще мученицька смерть, ніж пекельна ганьба! Якби що, — ляже на цьому клунку й на ньому прийме смерть.

Йому здавалося, що коли він не захистить цих грошей, то морально зіллється з тими нищими людянами, які ще так недавно гордовито іменували себе комуністами, партійцями, представниками, опорою влади. Як він їх у цю хвилину зневажав! Від усієї душі. Пишномовні п'явки, з червоними від виссоної людської крові прилапками... Б-р-р!...

Ні, вже краще хай уб'ють його німці, а живим він не віддасть цих грошей, не стерпить, щоб і на нього лягла тінь підлости.

Йому коли б добитися до Києва. Там — порядні, чесні, свої люди, з негасною любов'ю до батьківщини. Не тільки на словах, а й на ділі. Від них він і грамоту дістав. З ними, справжніми, шляхетними, — його місце.

І хоч який п'який та гарний день, хоч як мрійно дзвенять верхівки сосон, — не може позбутися Пилип Тадеєвич якогось гіркого почуття розчарування, розгубленості, почуття-запитання. Нащо руйнується все? Хто вони, ті що йдуть? Які вони, ті фашисти,

звірі-варвари? Ні, краще не бачити їх повік, краще вже впасти десь на дорозі, аби з своїми...

2

— Господи, Господи! — раптом пробурмотів Пилип Тадесвич. — Та хто ж це такий? Наші патрулі, чи?.. Де ж це тут могли взятися німці? Господи, Господи!..

Звідкіля в нього взялося звертання до неземної сили, він не тямив. Він ніколи не молився Богу і до релігії був просто байдужий. Правда, любив почитати Євангелію, але тому тільки, що його завжди вражала і немов напувала чиста емоція шляхетної людяности й любови, що нею була пройнята ця книга. Взагалі ж, вважав себе атеїстом. А от у цю хвилину ніяке інше слово не вилилося з душі.

— Господи... пронеси! Де ж сховатись?

Просто перед ним гонів за двоє, стояли два німецькі вояки й дивилися на нього. З кожним кроком Пилип Тадесвич наближався до них, а вони його ждали.

З кожним кроком наближалася його погибіль. Заберуть гроші... Вб'ють... Виколють очі... Викрутять руки... Четвертують... Вони ж хижі й немилосердні.

Пилип Тадесвич дивувався, чому вояки так спокійно стоять. Чому рушниці їх не стріляють у нього? Чому вони... здається, кивають пальцем, манять до себе. Та невже ж він став?

— Ну, от і прийшла... — несподівано для себе перехрестився Пилип Тадесвич. — Хоч би гідно померти!

Але німці не виявляли найменшого наміру кидатися на нього й викручувати йому руки. І нічого хи-

жого, на перший погляд, не було в їх поставах. Це були двоє ще зовсім молодих білявих хлопців з тонкими інтелігентними обличчями, з виразом цікавості у очах. Мало того, один навіть звертається до Пилипа Тадеєвича по-нашому!

— Куди дорога, дідусю?

Пилип Тадеєвич приготувався вже прийняти мученицьку смерть, а тут таке просте й спокійне запитання. Воно зродило бажання боронитися до останнього, як тільки можна. Головне, не показати свого хвилювання. Будь, що буде, а врятувати гроші! Все життя гидував брехнею, а в цю хвилину сказав із притиском:

— Йду до Кисва... Дітей, онуків відвідати...

— А... — проясніло в вояка обличчя і він показав рукою другому зріст тих уявних онуків. Один на другого поглянули, покивали головою, щось джержотнули одне до одного, всміхнулися. Мовляв, кому що, а дідові онуки, але хто б не хотів скоштувати такої радості?

— Еге, еге... — киває й собі головою Пилип Тадеєвич. — Отакеньке й отакеньке, — показує від землі рукою.

Але другий вояк помацав рукою мішка на плечах Пилипа Тадеєвича. А тут що?

Знов тенькнуло, похололо в серці старого. От зараз почнеться.

— Та це... х-хліб, одежа...

Вояк не довіряє. Несподіваним рухом скидає з його плеча клунок, але не розв'язує, просто кидає на землю, топче чоботом. Чи нема зброї? Пилип Тадеєвич в одну хвилину вирішує:

Як почнуть розв'язувати, — він упаде на мішка. Хай уже його вб'ють, а тоді розв'яжуть клунка. Хоч

ніхто й не знатиме про це, та дарма! Пилип Тадеєвич до кінця свого життя зостанеться самим собою.

Але вояки й не поспішають розв'язувати. Вони розмовляють поміж собою незрозуміло, поглядають на нього, сміються. Кажуть:

— Щаслива путь, дідусю! Помогти?

Хоч вояки зовсім не страшні, але велика сила навіяння! Нагинається Пилип Тадеєвич над клунком, а в самого мурашки по спині повзуть. Оце зараз, поки він підійматиме клунка, ніж або куля потрапить йому в спину. Це ж фашисти, вони ж такі лукаві та підступні! Це вони граються з ним, як кішка з мишкою. Боже милосердний!

Щира молитва творилася в серці Пилипа Тадеєвича, коли він підіймав клунка. До невідомого, що один тільки може чинити чудеса. Пилип Тадеєвич не міркував у цю хвилину вірить він чи ні, це була невідхильна потреба душі й серця. Душа й серце не питалися розуму, а брали те, що їм належало, скільки існує людина. І ця потреба вилилася в двох словах: „Господи, поможи!”

Тільки нічого й не сталося. Лише сосни вгорі дзвеніли своїми шовковими струнами. Пилип Тадеєвич підіймає важкого клунка з зусиллям, а той, що скинув, йому допомагає завдати на плечі. Обидва щось спокійно, доброзичливо кажуть, мовляв, привіт онукам, діду, на все добре . . .

Але й це не доходить до свідомости Пилипа Тадеєвича.

— Ну, це вже тепер кінець! — мигає йому в голові. — Вони ж не випустять мене живим, пристрелять, ось тільки пройду два-три кроки. Вони ж навіть документів не запитали.

Спочатку він ішов, наче кожну ногу притягувало

до землі. Потім прискорив ходу. І все чекав пострілу в спину.

Пострілу не було.

Тоді він почав бігти. Ждав кулі й надіявся, що вгече від неї.

Коли відбіг уже далеченько, — наважився озирнутися. А де ж... Де ж вони?... Ніяких німців не було, мов розтанули.

Тихо й безмовно стояли колони струнких брунатно-сіруватих сосон. А вгорі брєдїли шовкові струни, творилася тисячолїтня пісня соснового лісу.

Все це було мов сон, немов галюцинація.

3

З високо піднесеною головою входив Пилип Тадеєвич до Центрального поштамту в Києві. Повз нього проходили люди, байдужно оминали його поглядом, але якби ж то вони знали, що він сьогодні пережив! Коли б знали, як він рятував державний скарб! Вони б його зразу оточили, жадїбно ловили б кожне слово.

Але ні! Він береже ці слова. Все це він розкаже тому начальникові, що підписував і вручав йому почесну грамоту за п'ятидесятилітнє трудове життя. Хай знає й бачить, що не дарма давано їй Пилипові Тадеєвичеві.

— Ви до кого? — сухо зустріла його в приймальній гостроноса маленька секретарка. — Начальник тепер нікого не приймає. — І вткнулась у якісь папери.

— Дуже важлива справа...

— Які тепер можуть бути важливі справи? — обірвала, не дивлячись на нього, гостроноса секретарка.

ка. — Он у нас за місяць телеграми не відіслані, а ви із своїми важливими справами...

— Скажіть, що я приніс із Ставицьк державні гроші, а там уже німці, — наполягав Пилип Тадеєвич.

— То віддайте їх касирові, та й усе... „Важлива справа”, „до начальника”, — скривила зневажливо уста секретарка. — Це як кожен почне морочити цим начальникові голову...

— Але німці...

— Не заважайте, громадянине, — сердито одвернулася гостроноса дівчина.

Хоч товчи їй, хоч не товчи! Але вже й товкти не захотілося Пилипові Тадеєвичеві, вже той настрій урочистий, піднесений пропав. Не розкидайте бісеру перед свиньми. Не для цієї гостроносої секретарки з закопиленою губою він проніс під носом у німців такі великі суми, не заради неї пережив ту зустріч у лісі.

Так міркував він, як тут із кабінету вийшов і сам начальник.

— Ось приніс із Ставицьк гроші, сто тисяч карбованців, — чемно й лаконічно підступив до нього Пилип Тадеєвич. — У Ставицьках уже німці...

— Гарзд, здайте їх у касу, — нездивовано-байдужно відказав начальник, сковзнувши по ньому холодним поглядом. І пішов. А спина його казала:

— Лізуть тут усякі з дрібницями...

Пилип Тадеєвич круто повернувся й прожогом вискочив із приймальні. Його тут навіть не захотіли вислухати! Ні, не для цих черствих, бездушних чиновників зробив він так, як казало сумління.

Касир перелічував гроші й увесь заглибився в цей процес. Вмочав пальця в намочену губку й лічив. Скільки історій міг би розповісти кожен із цих кольорових папірчиків, але касира ніколи це не цікавило.

Він акуратно виписав квитанцію, відірвав по лінії від-різу й сказав:

— Все.

Пилип Тадеєвич мовчки взяв квитанцію. Оце й поквитувалися. Що ж тепер?

Обірвалася, луснула струна. Замовк останній від-звук. Що ж тепер?

Раптом не стало чого робити Пилипові Тадеєви-чеві у житті. Порожньо, безцільно стало. А головне, — не знав, що з собою робити. Згадав, що ще нічого зранку не їв, вийняв сухаря.

Що ж тепер?

Вже й смеркало. Надходила година, коли на ву-лицях ходити невільно. А Пилипові Тадеєвичеві й не-ма куди йти. Здалека, в Стависьках, йому було ясно, що він іде до своїх, а зблизька виявилось, що нема ніяких своїх, усі чужі. І нікому він непотрібен із своїм подвигом.

Присів він у коридорі на лаві, та ненадовго. При-йшов сторож і сказав, щоб забирався, бо пошта зами-кається.

— Нема мені де ночувати, — признався Пилип Тадеєвич.

— А хто ж ви будете? Може диверсант, шпигун який? — підозріло звузив одне око сторож.

— Я працівник з району. Стависька німці зайняли, а я приніс гроші, щоб здати.

— Гроші здавали? — не поиняв віри сторож.

Так слово за словом розповів Пилип Тадеєвич сторожеві, першій людині, яка пригода спіткала його в лісі. Сторож почухав потилицю.

— Що ж мені з вами робити? Залишити тут — не маю права. Хіба може пуцу вас у двір, там у нас ба-гато порожніх коробок, якось підночуєте... Це вже

я так... — махнув рукою. — На своє сумління беру, здається мені, що правду кажете.

Сторож мав би повідомити черговому міліціонеру про цього старого дивака. Задумав старий у такий час казенні гроші здавати! Але пожалів. Це як почнуть тягати, то й дух із старого вийде.

4

Ранкове сонце розтоплювало вогнистим золотом верхівки сосон, коли Пилип Тадеевич входив у ліс. Він вертався додому.

Так він надумався вночі, мерзнучи серед порожніх коробок. Не захотів і години гаяти в цьому осоружному Києві.

Іде собі й думає.

От він уже старий, доживає віка без плями на сумлінні, любить Україну, хоч би й зараз життя віддати за неї. Може треба було піти з радянським військом, а він вертається до німців. Чому так?

Образився старий, що ніхто його не привітав учора, ніхто не поцікавився, чи обідав, чи має де переночувати. Їм же тепер не до нього.

Пилип Тадеевич їх і не винув, але от що: їм і завжди було не до нього. І тоді їм до нього не було діла, як видавали почесну грамоту. Їм треба було відбутися „кампанію”, а не його довгий трудовий шлях вшанувати. Їм треба було виконати процентну норму і за це „відчитатися”. А що в душі твоїй робиться, — їм тоді й тепер не до тебе.

Пилип Тадеевич їх і не винув, але... Він би хотів знов зустріти в лісі тих двох довірливих німецьких вояків, розказати їм усю правду. Цікаво йому, чи пристрелили б вони його, що обдурих, чи потиснули б його стару руку?

Думає це Пилип Тадесвич і йде собі стиха додому, до рідного містечка, а сосни дзвенять йому свої тисячолітні, невмирущі пісні... Ото здивуються Сергій з Мартою, а стара, либонь, зрадіє...

І здається йому, що сосни краще за нього знають, чому він змінив своє рішення, чому вертається. Вони співають про світ сердечної людяности, правди, довір'я, — десть же воно має бути? Чи тільки в піснях?

1942

Ф А Х І В Ц І

1

Якби ще хвилинка-дві, то й сіли б уже за стіл. Погожа неділя, все святкує, навіть природа із сонцем. Всі вдома, навіть Сергій прийшов. Марта допомагає матері смажити картопляники, а Пилип Тадевич знайшов обривок якоїсь позаторішньої газети й, наклавши на носа окуляри, читає. Як тут увійшли гості.

Двоє молодих безвусих юнаків з ніжною дівочою церою, в сірозелених уніформах, два німецьких вояки увійшли до хати й привіталися. Добре, що вдома Марта, вона ж працює перекладачкою в районській управі, то хоч можна розговоритися. А то вгадуї, що вони хочуть. — Чи могли б вони тут поспідати? — Марта запитливо дивиться на маму. Тут і так ледве стяглися на макітру картопляників, а ще й чорт не-прошених гостей приніс. Мама запитливо дивиться на Марту...

— О, не турбуйтеся, прошу! — перехопив ці погляди один із юнаків. — Якщо ні, то ми собі підемо...

— Не турбуйтеся, — каже їй другий, — снідання ми маємо з собою. Ми б тільки хотіли по-людському при столі посидіти. А ваша хата видалась нам такою затишною . . .

Все це Марта переклала мамі з облегшенням. Бач, — як добре, що вона викладала в школі німецьку мову! Тепер воно навіть ось у такому дрібному придається. Та просимо, сідайте! Ось тут, за столом.

Молоді німці повитягали свої запаси їй, не кваплячись, почали снідати. Пилип Тадесвич з-під окулярів поглядав на них. Один майже такий самий віком, як і Сергій, що он за піччю на тапчані висипляється, а другий . . . Стривай, чи це не той самий вояк, що перестрів був його в лісі й заговорив українською мовою? Тоді, як Пилип Тадесвич ніс казенні гроші до Києва.

— Звідки ви? — запитав, аби щось сказати. Але юнак нічого не зрозумів, помогав невторопно головою. Ні, не той . . . А шкода!

Шкода, що не можна з цими хлопцями розговоритися, а то багато чого мав би запитати в них Пилип Тадесвич. Зразу видно, що хлопці добре виховані, чемні, ще їй материнська ласка не стерлася з їхньої особистости. От би їй розпитав, чого це все так діється. То ж люди чекали, що німці принесуть якусь полегкість, що настане таке вільне життя, як було до революції. Порядок буде! Самі німці, як входили, то казали, що слідом за ними йде український уряд. А тепер . . . Ще їй війна не закінчилася, а вже все стало німецьке, навіть крупорушка, олійниця, не казати вже про маслозавод та млина. Чого це женуть до Німеччини молодь, як худобу?

Їх родину також заторкнула ця німецька загибда. Щоб не погнали до Німеччини, мусів онук Сергій записатися до місцевої поліції, та їй то тільки тому

вдалося, що Марта-перекладачка випросила свого вісімнадцятилітнього сина. Отаке нещастя! — розважав Пилип Тадеєвич. — Хлопцеві треба освіти, щоб якийсь фах мати в руках, саме час учитися... А вони там у поліції вчать негарних речей, псують юнака. Але коли б ще гіршого не було. Он, кажуть, таких гарних, рослих русявих хлопців забирають у спеціальні частини, там їх вчать не тільки горілку пити, а й заживати наркотики...

Ще поки тут була армія, то якимось можна було витримати. А тепер наслали оцих із жовтими опасками на рукавах та свастикою, то ці ніякого милосердя не мають. Все, що бачать, вивозять у ненажерну Німеччину. Накладають непосильні податки на ті нещасні корови, що чудом у кого zostалися. Навіть б'ють людей, як за кріпаччини. розганяють базари... Хотів би поговорити з цими хлопцями, нащо то воно й чого то воно так?

Чого це так? Десь якісь партизани накоять, а мирне населення мусить відповідати. Тільки тому, що в околицях убили якогось німця чи висадили в повітря поїзд, — приходять і палять села. Он на Чернігівщині, кажуть, зігнали німці всіх людей — старих, молодих, дітей — до церкви, замкнули їх там і запалили церкву...

Думки ці перебив сусідський хлопець, товариш Сергіїв, також молодий поліцай. Він проскочив до Сергія за піч і там щось шепнув. Сергій вихром зірвався з тапчана й вилетів із хати.

— Куди ти? Хоч поспідай! — йому вслід Марта, але він уже був за дверима.

Не встигли зачинитися двері, як прийшли по Марту. І її кличуть негайно. Молоді ж юнаки спокійно й солідно снідають собі та між собою щось гергочуть.

Та й що ж це таке? Вже всі скоро порозбігаються! Заторохтів у вікно виконавець і гукнув: „Всі чоловіки — негайно на вигін!” І вже чути його у сусідньому подвір'ї. Стара Пилипиха здивовано дивиться на свого старого. Йому ж уже й не треба, має 75 років, — чого й він ще?.. Це ж молодих скликають. Але Пилип Тадєєвич насуває шапчину на голову і не слухає своєї старої. Щоб він та не був на вигоні, не почув, що там казатимуть? Для того й залишився, — щоб власними очима все побачити, власними ушима все почути. — Ти б хоч поснідав! — кричить услід йому стара, так само, як гукала Марта до сина.

Прийшла Марта. На хвилину. Мати скаржиться, що всі порозбігалися, а її саму залишили з цими бурсурманами. Але ж дивиться, які ввічливі ці юнаки, видно зразу, що з хорошого, порядного дому! Вони кажуть, що можуть передати їхньому татові сніданок. Загорнений у папірчик та платиночку пакунок понесли вони дідові на вигін. Марта ж погналась знову. Не дадуть і поснідати.

2

На вигоні, обсадженому молодими в'язами, вже зібралися чоловіки, так із шістдесят. Що таке? Чого їх кличуть? Будуть знов накладати контингент? Ще й той не виконаний. Буде пузатий німець вимахувати руками, бити старосту по лиці, а тоді частуватиме папіросою? Ні, чутка йде, що нема вже того пузатого, тут недалеко в лісі знайдено його труп.

Як оком змигнуло, десь узялося й озброєне німецьке військо. Прийшли й ті два чемні юнаки та, знайшовши сивовусого Пилипа Тадєєвича, віддали йому платинку з теплими ще картопляниками.

Потім усе скоїлося блискавично. Ніяких промов,

ані наказів, а тільки сказали всім чоловікам вистроїтися в два ряди. Потім наказали кожному десятому виступити наперед. Решті сказали відійти назад. Десятим був і Пилип Тадеєвич. Він ще дожовував картопляника, щоб не заважав у руках.

Тепер уже всі побачили, — і відібрані десяті, і всі інші чоловіки, і жінки та діти, що назбігалися звідусюди, — є тут і наша місцева поліція, вишикувана напоготові. Німецький офіцер наказав українській поліції оточити тих шістьох десятих. А тоді якимсь чином у кожного поліцая опинилася в руках мотузка, їм казали накидати її на своїх батьків, братів, дідів... Поліцаї не розуміли, чого від них хочуть. Один умлів, другий почав плакати, третій увесь тремтів... І аніруш! Тоді швидко й справно виступили німецькі вояки, вирвали мотузку із рук поліцаїв і миттю, із знанням своєї професії, накинули зашморги на приречених, спритно повилазили на в'язи і блискуче виконали завдання.

Пилипа Тадеєвича повісили ті два чемні, з дівочою церою юнаки, що ще годину тому сиділи в його хаті за столом і принесли йому сніданок. Виконували свої обов'язки з безособовістю автоматів-роботів. Після виконання служби вони знову стануть дуже чемними, з хорошої родини, вихованими юнаками.

Десь поділася погожа неділя, день спокою, свята й відпочинку. На селі лунають зойки, прокльони, лемент.

1943

Ч О Т И Р И С О Н Ц Я

1

Одного разу Маха була дуже здивована. Катерина сиділа між задніми й передніми ногами Махи на стільчику й цвіркала у відро молоко, як прийшла ота Ориська.

— По чому то сьогодні молоко? — запитала дівчину Катерина.

— Та продала по сто тридцять карбованців за літро...

Хоч люди, звичайно, думають, що товарячий рід нічого не тямить у людських справах, але як вони помиляються! Маха дуже добре тямить усе, що навколо діється, і то не через слова, яких люди мусять натріскотіти одне одному, поки порозуміються, (мов горобці!) — а так зразу, всім відчуттям.

Сто тридцять карбованців! Маха добре пам'ятає, що Катеринин чоловік, Михайло, одержував по сто тридцять карбованців за роботу на заводі. То краще б уже літро молока... І нащо людям ті гроші? Тільки про них і говорять...

Чогось то Катерина не їсть усього Махиного мо-

лочка, а все комусь віддає: то за ці безпотрібні за-
смальцьовані папірці, гроші, то якомусь дідові Моло-
копунктові, — вже просто задурно. Він тільки щось
шкрябне у великій книзі, й Катерина йде додому з
порожньою посудиною. Колись цей дід їв мало — там
сто літрів на рік, а тепер — як у прірву гатять: Кате-
рина вже виносила триста літрів, а треба ще два рази
стільки... Через того діда Катерина сама молока не
заживає, тільки до каші та до кави трохи лишає.

То Маха вже не дивується, що Катерина, замість
трьох разів, доїть її чотири рази на день. Дідові бага-
то треба.

Маха не така собі проста сільська корова, що
крім череди, левади й випасу ніколи нічого не бачила.
Вона живе в місті. Як пасеться на горбах і схилах, —
далеко вниз розстеляється Поділ, а зовсім близько
Глибочицький яр, тут недалеко город їхній, тут же
й струмочок жебонить, поспішаючи добігти чимдуж
до Дніпра. Часом Лідка вигонить її на схили Глибо-
чиці, що веде з Подолу нагору, там її трохи попасає...
То ж і вулицю знає Маха, й брук... Та тепер Лідки
нема. Лідка ховається на селі.

І Ориська також ховається. Вона, звичайно, жи-
ве на селі, це Катерининої сільської сестри дочка, але
тепер вона втікла до Києва, тут ховається.

— Ти, Орисько, не ходи так... Куди здумала, за-
дерла голову, та й пішла, — не раз каже Катерина
до Ориськи. — А що я твоїй мамі скажу, як німці те-
бе десь на вулиці вхоплять?

— Та я тільки на базар побіжу й назад...

— Береженого й Бог береже. Краще менше на
очі показуватися...

— Е, нічого, я ж незаявлена...

Маха доходить уже сама, — чого це Лідка десь
на селі ховається, а Ориська тут? І що це за хованка,

як вона собі вільно ходить по подвір'ї, всі сусіди бачать її, — а в їхньому подвір'ї повно сусід, — на городі в яру сапас, співає?.. То, люди навидумують! Так само, мабуть, ховається й Лідка. Тут за нею прийшли поліцаї з повісткою, а вона того ж дня утікла на село й там незаявлена ховається. Це, мабуть, невидна німцям...

— Вона там незаявлена, її до котрого часу не зачеплять. Може минеться цей набір до Німеччини, то заберемо, — каже Катерина всім сусідам.

„Що воно таке за незаявлена?“ — знов думас собі Маха.

В цих людей все так: не дійсне, а якісь вигадки панують над ними. Взагалі, багато чого дивує Маху в людях. Вони такі йолопуваті, обмежені! Не тямлять справжнього смаку життя, а захаращують його силою-силенною непотрібних і обтяжливих звичок та тягарів. Метушаться, усе їм мало. Будують не просто повітки, як належить живому створінню, а нащось кілька будинків один на одному, — та й бігають туди-суди сходами, вгору та вниз. Не їдять нічого свіжим, з кореня, а нащось пошматують, перемелють, переведуть, а тоді ще розварять, зіпсують до решти. Тільки й роблять, що про цю їжу думають, та про паливо, та про одезу...

Хай уже зимою вдягаються від холоду, це ще так-сяк. Ну, а нащо літом? Соромиться сама себе людина чи що? Та як уже так вдуматися, то й взимку могли б не вдягатися. Он же лице людське не боїться холоду, — хвалити Бога, хоч намордника не призвичаїлися носити. Ану так уже випестилися, зделікатніли, — і все на свою голову. Тепер клопоту щодня, щогодини не обберуться, моляться й служать своїм речам...

Певно, що товаряча порода краще створена! В

Маха є ратиці, а Катерина мусить вдягати на свої делікатні білі ноги черевики. Та як занесе часом від них товаришим духом, — тоді Маха роздратовується й не любить Катерини.

А чого тільки не віддасть Маха за той перший весняний, сонячний день, коли вона вийде на горби й укусить зелену стеблинку, почує ніжний сік на язичку, а дух трав ударить в голову.

Маха ще трохи послухала, що говорить Катерина з Ориською, й перестала, решта її не цікавила. Про якихось німців, маляр, італійців, про якусь війну... Це вже Масі надокучило! Видумують оті люди, — і все на свою голову, а тоді плачуть. Хто Катерининому чоловікові казав іти на фронт, хто людей силус воювати? То ж товар не воює...

Маха прислухалася до свого щастя, розлитого у всій її істоті. Скоро вона запуститься... Скоро вже буде таке малесеньке з ніжною шкірою телятко, Маха його обмис шорстким язиком і воно притулиться рожевими усточками до її діжок, а потім згорнеться своїм ніжнотремтячим тільцем коло неї під боком...

2

Маха паслася на горбі, що недалеко від дороги з Подолу, і мов не дивилася, але всім своїм єством відчувала далечінь за Дніпром, простір, безмежжя. Вона тяжко переступала з місця на місце — були вже останні дні її тяжі.

Ориська стояла недалеко на хіднику й задивилася на довгу, безконечно довгу валку людей, що йшли бруківкою вулиці. Не було початку, не було кінця цьому походіві. Це все були молоді дівчата переважно, зрідка хлопці, ще рідше старші люди. Всі вони були змучені тими клунками, кошиками, дерев'я-

ними скриньками, що несли на спинах. Подекуди траплялися й неселянські постаті, он, наприклад, ота дівчина в міській жакетці, що йде скраю, обіч хідника.

Ориська не зводила з валки очей, наче б то когось шукала межі них.

Як порівнялася та міська дівчина з Ориською, ця не витерпіла й скрикнула:

— А їйбо, то Лідка!

Дівчина у жакетці мигцем озирнулася, стала на мить, а валка йшла собі та й йшла далі своєю ходою.

— О, Ориська!?! — здивувалася вона.

Поліцей ішов збоку і саме якраз перед Лідкою, він не обертався. Інший же, знов, ішов трохи віддалік. Дівчина ступнула на хідник, пройшла два кроки поруч Ориськи і як їм ніхто нічого не кавав, вони знов спинилися. Якись баби йшли поруч, — дівчата заплуталися межі них, отак воно само вийшло.

Їх ще й досі ніхто не здоганяв, а Маха якраз добралася своєю мордою до хідника. Тут дівчата шугнули за корову й присіли. Ну, що то буде?

Аж тепер вони злодійкувато озирнулися назад, а валка йшла та й йшла.

— Тікаймо! — аж тепер скрикнула Ориська. — Тікаймо, бо вони оглядяться за тобою... Ой, уже якийсь дивиться в цей бік.

Але те була неправда. Ніхто на них і досі не звертав уваги.

— Ой, Боже ж мій, невже це я втекла? — ніяк не могла зрозуміти Лідка, що сталося.

— Тікаймо! — звереснула ще дужче Ориська. — Де ж та Маха?

Маха, нічого не знаючи, паслась собі на горбі. От і добре, що й Лідка вийшла її пасти!

Ориська з переляку забігла вже не знати куди.

А Лідка взяла якусь різку й, діловито поцьвюхуючи по спині Маху, помалу спускалася слідом за нею у яр.

Як уже не видно стало вулиці, знову десь узялася Ориська, і Лідка аж тепер здобулася на слово:

— Ой, Орисько, добре, що тебе не було вдома! Бо там вашу хату спалили! Геть усе чисто . . .

— Що, що, що?

— Хату вашу спалили!

— Хто? За що?

— А німці . . . Ой, там таке було! Мама твоя зомліла, люди збіглися рятувати, а німці порозганяли всіх палицями.

— Але за що?

— От, за що! За тебе! Тебе шукали . . .

— То й ти там упіймалася?

— Еге там, якраз . . . Я вже давно в другій хаті переховувалася, а як побачила, що тітка зомліла, а хата ваша горить, то я махнула з села. Додому . . .

— Оце тітка Катерина зрадіють . . .

— А вони мене зловили по дорозі. Я кажу, що я з Києва, учениця, а вони . . . Та що ти з ними будеш говорити? . .

— Та біжим швидше, тітка зрадіють . . .

— Там мама вже напевно голосять. Я ж передала записку, якійсь жінці дала й просила її сісти на трамвай та завезти додому.

Лідка тут споважніла й замовкла.

— Але то щастя, що ти вбрана по-міському та клунка не мала. Ніхто й не помітив, як відстала.

— А щастя! Що ти стояла . . .

Дівчата перебивали одна одну, перескакували з одного на друге, Ориська почала розпитувати, як їх спалили. Таке скрізь діється, то Ориська не робила великого дива з цього. Вони сипали, сипали тими словами, — але Маха втямила тільки те, що Лідка мало

не пропала, що в селі горить, а люди почали ходити чередою.

Тільки корови можуть іти, як котрій заманеться, а люди їй тут вигадали собі обмеження. Конче муштрованими рядами їм треба. А що вже тих пастухів! Не один, як то коло корів, а щось із двадцять. Та всі з такими залізними палицями.

Бідні люди, які вони раби свого кроку! Свого важкого заліза.

3

За два дні до того, як Маха надіялася вже побачити своє телятко й годувати його, спочатку молозивом, а потім теплим молочком, — скоїлося найбільше диво в її житті.

Вже багато бачила вона чуд і дивовиж, але все те робили люди. Людина сяде в хату — і хатка поїхала сама. Людина зробила собі скляний пухірець і, коли бажає, може впустити туди блискавку та їй держати її там досхочу.

Але це гнівне диво з'явилося на небі само.

Звичайно, вдень буває сонце — яскраве, палюче, сяйне. З ним радісно й весело. Вночі часом виходить інше кружало, зветься воно місяцем, від його зеленкуватого, тьмяного світла стає мрійливо, тужно за чимось...

А от тієї страшної ночі небо почало несамовито густо, гриміти, шкварчати так, що Маха перелякалася, рвонула за налігача, увірвала його й вибігла на двір.

По небі розбігалися комети, а в самім zenіті збіглися в пучку. Так, наче хвостами зчепилися, а голови повстромляли в ріку Терм'яву, що десть за кінцем землі.

Але раптом всієї цієї паради комет не видно стало. На небі з'явилося нечуване сонце, такого ще ніколи не бачила Маха. З нього випало ще троє і всі чотири сонця з'їли й п'їтьму ночі, й молочно-сріблясте с'яйво комет.

Стало так видно, як і вдень не буває. Зелені сади й дерева стали ще зеленіші, дніпрова вода ще яскравіше відбивала у своєму дзеркалі частину Подолу. Жовті, сірі, зелені покрівлі та коробки будинків вирізнилися яскравіше. Від сонячного світла вони були сіріші, одноманітніші. Кожен найменший предмет, кожен листочок вирізьблювалися в цьому неймовірному світлі.

Чого й не видно було удень, то від цих гаспидських сонць стало видно.

Люди, що повисипалися з домів, попадали ниць перед цим гнівним божеством. І то не навколюшки, а просто розпростерлися на землі, голови позатулювали руками. Боялися на нього дивитися. І вже не верещали, як хвилину ще тому:

— Тікаймо!

— Куди? Де сховаєшся?

— Біжим у городи!

— Тікаймо в бункер?

— Там уже все засипалося, заросло травною...

Німці не бомбили, а свої...

— Що Бог дасть...

— Я від своєї хати — нікуди...

Вже ніхто не верещав, бо аж тепер почалося справжнє пекло. Від подиху тих чотирьох богів захиталася земля й само повітря почало двигітати. Тисячі громів запалили в кількох місцях пожежі. Щось лускало, грюкотіло, свистіло, горіло, ухкало, тріщало...

А невтомні боги вже розвертали будинки, вивертали нутроці. Ще нерозвернуті будинки з переляку

бряжчали шибками, й на землю сипалося, дрібноенько плачучи, скло. Двері всюди порозчинялися навстежень самі.

Здавалося, що кожен свист, кожен грім, кожне стрясування повітря падає не інше, як на тебе, це вже твоя остання хвилинка. За мить тебе не буде, не буде й твого тіла, воно розлетиться на шматки, як цей пісок і глина.

Звичайно, що звірина мудріша за людей. Люди покірно лежали й молилися новому богові в чотирьох лицах, а звірі розбігалися від небезпеки, хто куди бачив. Кіт утік у найбезпечніше місце, у мушлю вмивальника, собаки порозбігалися в яри та поховалися в бур'янах. Козенята розбігалися в усі боки й тому коза не знала, в який бік утікати.

— Тікаймо в городи! В наш будинок упала бомба! — закричала Катерина, та, що недавно казала: „А я від своєї хати — нікуди”.

— Чуєте? Всі шибки вилетіли!

Те саме повітря, що повитискало шибки з будинку, натиснуло й на них, кинуло об землю. Десь дуже близько бомба впала.

— Напевно, то в наше мешкання?

— Ні, то збоку, ріг відвалило. То наше мешкання розбило...

— А де Лідка? — знов Катерина. — Ой, Боже ж мій, вона ж побігла у хату.

Лідка таки справді бігла з мешкання.

— Я тут, мамо! Ой, там на балкони така краса. Така краса! Все видко. А тут як засвистить, а я — утікати, щось там за мною валилося, мене кинуло об стіну, а я... — задихуючись, розповідала Лідка й уже знов поривалася кудись бігти.

— Ти куди знов? Очмано дика! Вернись! А Господи! — вже навздогін Лідці кричала Катерина. —

Диви, он у тебе щось червоне на блюзці.

Але Лідка звідкілясь здалеку кричала:

— А, то байдуже, мене не болить, потім зав'яжу. Орисько! Полізьмо на дах, побачимо весь Поділ, як на долоні . . .

— Вернись, бо я тобі не знаю, що зроблю! Бомби летять!

А Лідка вже десь ізгори кричить:

— Вже більше в наш будинок не впаде! Ой, яка ж тут краса!

— Злазь, кажу тобі!

Далі вже Маха не чула. Як ударила її хвиля повітря й стукнула об стіну повітки, Маха прожогом помчала через подвір'я, в яри, через городи, — геть далі, туди на горби, де нема людей і їх хат на хатах.

І хоч з переляку темніло їй в очах, від безперервних гуркотів свистіло у вухах, хоч раз-у-раз штовхало її повітря, запираючи дух, — але дивно! Страх і страховища — страхом і страховищами, — а цікавість цікавістю. Хотілося всі ті дива побачити від початку до кінця. Так, Маха Лідку у цю мить розуміє. Такої краси ще в житті не бачила!

Весь Поділ, увесь Дніпро, всі низини за Дніпром були яскраво освітлені, а над цими просторами кружляли чорні велетенські птахи.

З неба, з посланців божества в чотирьох образах, — з ширококрилих чорних птахів, — падали на міст яйця. Ті яйця падали одне за одним і хоч були самі маленькі, — вивертали ребра мосту сторч, а коли падали побіч у воду чи на землю, то здіймалися велетенські букети води, землі, вогню.

То — прегарне видовисько! Аби тільки не так страшно. Аби тільки не бухало, не гриміло, не двигтіли земля й повітря.

Пекельна гра чотирьох богів, як розпочалася на-

гло, так і ущухла раптово. Стало тихо-тихо, тільки в усіх кінцях розцвілися в п'їтьмі заграви. Люди повставали із землі та почали, гукаючи, шукати одне одного поміж стосами безладно розкиданих бальків, глини, цегли, поміж побитим склом, пошматованими меблями та бебехами.

Забава чотирьох богів тривала рівно дві години.

4

Чи то від переляку, чи прийшла пора Масі, телятко вродилося раніш, ніж вона сподівалася.

Другого дня, коли люди вже забули за вчорашній страх, а розпаленіло-урочисто-розгублено метушилися в своїх уцілілих домах, вимітаючи тинк, глину, скло, підраховуючи розвалені будинки та загиблих людей, — Маха лежала на соломі в повітці й тихенько постогнувала.

Катерина прийшла до Махи пізно ввечорі й ахнула. А то що? Почала коло неї упадати, догоджати, а Маха була їй вдячна за це. Вже скоро вона відплатить їй, буде молоко й теляткові, й Катерині, й Лідці, й Орисьці, і Молокопунктові, і всім.

Знеможена муками й трудом положів, Маха здрімалася й не бачила свого дитятка. Але здрімалася ненадовго. Її раптом підкинуло, вона прокинулася від жахливого почуття, нестерпно страшнішого й гніючішого, ніж страх, що принесли із собою чотири гнівні сонця. Відчути б тільки біля себе тремтяче малесеньке тільце — і все минулося б.

Але телятка не було.

Як? Маха ж його вродила! Вона відчуває всім еством, що воно є, живе вже без неї, вона чує дух його коло себе. Може Катерина забрала до хати, бо тут у повітці йому холодно?

Не було телятка!

Другого дня Катерина, як звичайно, прийшла, ласкаво говорила до Махи, гладила її, — Маха дивилася на неї очікувально й благощю. Виразно чує Маха дух телятка, що позаягав у бганках Катеринино-го фартуха, що лишився на долонях, — чому ж її не показують дитини? Яке воно на масть, чи в латочках, чи руденьке? Вона ж його хоче обмити своїм шорт-стким, але ніжним язиком. Вона ж його хоче поїти своїм теплим молоком. то ж її право, вона ж його виносила, в муках вродила!

А Катерина підлабузнювалася, доїла Маху і нічим не хотіла її потішити.

Сумно чекала Маха — день, другий, тиждень. Ба навіть чула, як десь поблизу мукала її дитина, — жорстокі люди доїли молоко, зараз таки й теляткові несли, — а Масі його не показували.

Почала до того звикати Маха. Вона, чуючи десь поблизу свою дитину, що її й разу не бачила, — ніжно, клично обзивалася на її мукання. Вона інколи драгувалася, гнівно ревла, раз навіть не дала Катерині молока й хвицнула її ногою. Але одумалася. Почула, як плаче дитина, — а що ж воно їстиме?

5

І знову прийшло на небо золоте кружало. Вже місяць минув, як Маху жорстоко-камінно розлучили з дитиною. В її правдивих очах було стільки докору й суму, що Катерина, входячи, відверталася й не сміла дивитися Масі ввічі.

І от, не знати чому, Масі стало так тужно, так нестерпно, моторошно, так пронизливо холодно на цім світі. Нічого-нічого не треба, тільки раз поглянути на своє дитятко. Чого воно сьогодні рано заревло так жа-

лібно, наче його в'язали? І чому вже не чує вона його солодкого му-у? . .

Знов, як тієї ночі після втрати телятка, її до кісток защеміло якесь страшне почуття, почуття горя, з яким не зрівняється жадне інше. Сльози горохом котилися їй з очей і падали на землю, Маха плакала й ридала, і сама не знала, чому. Сліз було мало, їх не вистачало, щоб полегшити тугу.

Ні! Вона знала! Вона чула кров! Кров власну, свого дитятка, що його ось у цю хвилину зарізали, і ще димить з рани на шиї теплотà її, Махиної, крові.

Вони його зарізали!

Нічого не змінилось наче, все було кругом те саме, але Маха знала, знала . . . Нехай Катерина не підлизується, не гладить її, — Маха її зненавиділа. М'ясожерка! Ці люди — без серця. Як вони могли зарізати її прекрасне дитя?

Як вона те знала? Знала! Не треба було їй тієї розмови увечорі, що почула. Сусідка до Катерини прийшла, а Катерина, наливаючи їй у пляшку молока, солоденько хвалилася:

— Вже, хвалити Бога, м'ясозаготівлю загодили якось . . . Шкода, таке гарне було телятко, але мусіли . . .

— Скільки ж воно важило? — ще байдужіше запитала сусідка.

— Та щось біля трьох пудів . . . А такий же був бичок! Таку гарну білу зірочку мало на лобі . . .

Сусідка почала ляяти ненажерних німців, а Катерина заступилася.

— А що ж, корови позбутися? Не заплатиш, то зараз прийдуть, заберуть . . .

Серце Маху не обдурило. Віддали її дитя на пожертя якійсь М'ясозаготівлі. Самі, мабуть, разом із

нею жерли. Ще й хвалили, що ніжна, молочна телятина!..

6

Катерина годила й підлизувалася до Махи, але Маха була в невилікуваній тузі. Вона не хотіла нічого їсти, усе плакала. Яке мав право хто відняти в неї дитину, пограбувати матір, віддати її кров потворі М'ясозаготівлі? І чому саме в неї, у Махи? Що заспівала б Катерина, якби її Лідку вкинули в пащеку ненажерному чудовиську, М'ясозаготівлі?

М'ясожери, нелюди! Інакше їх тепер не називас. Чому вони не задовольняються тим, що їдять інші порядні істоти? Їли б траву, солому, січку, буряки, — як і ми. Ні, їм ще живого теплового м'яса треба!

Так плакала Маха, горе давило її важким тягарем. Але, поза її волею, молочні залози працювали й виробляли молоко, Катерина невтомно доїла її чотири рази на день, молоко прибувало. Поза своєю волею Маха багато їла. Катерина носила з городу великі оберемки зілля й любовно клала їх перед Махою.

Одного разу Маха сумно хрумала молоді бурячки й думала своє. Вона вже не прислухалася до людських розмов, не хотіла почути щось до кісток гризуче болем про дитину. Вони були їй просто ненависні, вона бунтувалася проти них. Лідку то он відколи вже ховають, а її дитину віддали, ще й самі завезли. Так їм і треба, щоб розвалювалися їх будинки, коли вони грабують і визискують її материнське почуття!

І раптом увесь хід її думок замерз. Блискавиця освітила все й ясно показала те, чого досі не розуміла, не бачила. Таж тієї ночі гнівне божество в чотирьох лицах прийшло до неї, не до них. Щоб забрати

свою дитину до себе, бо теля мало на чолі знак сонця. Хто ж, крім сонця, має право вершити долю земної істоти? Може ці м'ясожери? Ні, вони тільки... сліпе знаряддя вищої волі. Бо чим вони вищі за інші створіння? Вона вже бачила їх, як покірно молилися розпростерті в поросі, принижені, перелякані! Вона вже надивилась на них. Невільники й слуги своїх, нароблених власними руками, речей. Кволі й нікчемні істоти, а свою вроджену недотепність намагаються надолужити машинками.

Шкода, що блискавиця мигнула на одну лише мить, і Маха не встигла охопити своїм зором предковічної минувшини. Побачила б, що вона не тільки з рівного людям роду, але ще й з царського. Та де, — з божеського! Побачила б славословлення, пісні, вінки, хороводи, свята, учти, процесії на честь її божеської природи. Якби то знала Маха, що вона — пряма спадкоємиця могутніх богів людських, дочка в поколіннях самої славетної єгипетської богині Ізиди, яка навіть титул мала: **КОРОВА, ЩО НОСИТЬ НА РОГАХ СОНЦЕ**. То-то був би сором тим людям!

А може й добре, що нічого цього вона не знає. Бо як же тоді жити на світі звичайною Махою, яку чотири рази на день доїть Катерина, щоб залити пельку неситому страховищу, Молокопунктові?

1946

ЗАГРАВИ ПОЖЕЖ

1

Рішучо, погляду того стерпіти не можна. Розмовник ніяково відводить очі й примружено вдивляється в неозорні ультрамарини Чорного моря.

— Я вважаю, що кохання виправдане лише тоді, коли в наслідок його з'являються кучеряві дитячі голівки, — відповідає він.

І, обтрушуючи легенько попіл із папіроси, додає:

— А все решта — аномалія.

І жест цей не змінився, — недбало-елегантний, ледве помітний рух руки. Розмовниця також одводить погляд, вона тратить рівновагу.

Втім, опановує себе і зовсім байдужно заперечує:

— Хай аномалія — вона буває прекрасна. Хочете, — я розповім вам про одну таку аномалію... з власного життя. Це було давно, я вже можу про це говорити. Квітка кохання в'яне, коли її відривають від кореня інтимної таїни. Але засушений квітці вже нічого не шкодить...

Розмовник уже кепкує:

— Історія кохання — це цікаво!

— От бачите, вам навіть слухати про кохання цікаво, а ця цікавість не що, як та сама аномалія... — кепкує й вона.

— Ох, не люблю, коли жінка філософує! Коли ж буде та історія?

Розмовниця пересунула свій фотель, щоб можна було спостерігати величний захід сонця на морських дзеркалах, і розпочала так:

2

— Власне, я швидше розповідатиму про титанічні зрушення й катастрофи, що трощили наш край, висаджували в повітря суспільства й міста, хемічно перетворювали ідеї на щось собі протилежне...

Кохання вплелося химерною яскравою ниткою в те грандіозне полотно воєнної хуртовини... Але якщо це скромне вплетіння могло навіть у ту бурхливу пору ранили й окрилювати, — хіба можна про нього говорити так холодно-розсудливо, як ви зараз? Так спрощено...

Я евакуювалася з одного міста і в другому чекала з дня на день нової евакуації. В душі моїй ще відсвічували заграви пожеж, що випроводжали й здоганяли мене. Мій внутрішній зір ще бачив збомбардовані руїни, бачив зловісні ракети в темному небі, як вони похмуро й моторошно зривали з міста покрови ночі. Ще здригалосся страхом серце від кількогодинних гуркотів і громів в ушах, ще завмирало воно від шуму смертоносних моторів над головою.

Я не шкодувала за своїм затишним куточком, за своїми речами, книгами. Їх наче ніколи в мене й не було. Я ціпеніла від згадки, — що з моїми? Вночі прокидалася й не спала, думкою була з ними. Тікала з ними разом осінніми дощовими дорогами й бездоріж-

жями, — з хворою матір'ю, сестрою й малими її дітьми. Так ніколи й не знатиму, що з ними? Чи попадали, знесилені, в болото під бомбами? Чи загинули в місті під час боїв? Чи вивезені вже в невідомі табори? Що з ними? Що з ними?

Не знаю. І ніколи не знатиму?

З жаскою тривогою читала я в газетах про фронт у тій місцевості, де народилася, де була вся моя рідня, куди повинні були б утікати мої кривні при неминучих воєнних діях. При цьому я терпіла від невигод у таборі для евакуйованих... і ще від різних життєвих недогод. Я не знала, що чекає мене узавтра.

Чи до любовних нюансів було мені при такому навантаженні?

Ні, серце було невразливе до кохання.

Чи були в мене друзі? Так, були. Якщо можна так розкидатися цим гарним словом... Їх було багато з такою долею, як моя. І ви знаєте, — ми гоїно жартували, сміялися, кожен свою гризоту засипав, а гіркоту присмачував дотепом і сміхом.

Особливо погідно було мені з Марком. Я з ним не бачилася років, мабуть... п'ятнадцять. Наше приятелювання мало міцний фундамент юнацьких спогадів. Тепер в обидвох за плечима була велика життєва школа, обидвох нас споріднювала любов до окраденої, в вогні пробудженої України.

Я знаю, ви думаєте в цю хвилину: „Ага, нарешті, починається обіцяна історія!" Ще ні. Були ми побратимом-посестрою саме тому, що нічого не жадали одне від одного. В цій незаінтересованості була не-повторна поезія.

А про того зарозумілого скульптора я знала дуже мало. Що родом зі сходу, але тепер приїхав з Берліну, урядив собі майстерню. Дуже талановитий. У всякому разі, він поводився так, наче на нього увесь

час хтось дивиться, а він ігнорує й ніяковіє водночас. Щось загнане було в тім пориві вперед, коли він проходив повз людей і не бажав нікого бачити. Наче йшов під обстрілом.

„Аж ось вона починається, історія кохання! — думаєте ви. — З'являється загадковий герой. . .”

Ще ні. Рої табу здіймаються назустріч нашим жаданням. Табу трухляві й табу смертоносні. І я тих жадань потаємних, кажу вам, не мала, а вже табу грізними вістрями наставилися проти мене.

З цим чоловіком не хотіла б знайомитися. Я вже на цих зарозумілих геніїв надивилася, вони ждуть підхлібних уклонів і славословлення. Вони не миряться з сузір'ям собі подібних, вони хочуть сузір'я використати за рамку для свого блиску. То мене в тій оздобі світила нема.

З цим світилом я не хотіла б, узагалі, знайомитися. Може тут таяться тривоги серця, а я їх волю не маю. Та легкість і воля, яку я здобула, позбувшись усього, мені таки припала до серця.

Мені не кортіло цікавитися, чи має чоловік сім'ю, дружину. Має, напевно має. . . Такий ставний, такий красунь. . . А ще ствердила це одна летюча розмова, що черкнулася край вуха. „Чи з жінкою приїхав? — З якою?” Очевидно, їх навіть не одна, коли треба вияснювати, з якою саме. Якись складні матримоніальні вузли, Бог там з ними!

Я була рішучо наїжачена проти нього.

В ті буревійні часи місто кишіло різними несподіванками. Таємні вбивства, викрадання людей, арешти, грабунки, змови. Місто вночі було темне, люди ходили не вулицями, а якимись похмурими тунелями, — жадна смужка світла не сміла промикатися крізь затемнені вікна. Лише ручні електричні ліхта-

рики бродили, мов дужи, по цих моторошних тьмяних вулицях.

Проте, за затемненими вікнами пульсувало життя. Ми ходили на всілякі вистави, доповіді, концерти... Ми з Марком. Здебільшого. Я й Марко жили в одному евакуаційнім таборі.

Інколи мірялася я довгим поглядом із скульптором. (Прізвища називати не хочу, він став тепер відомим майстром.) „Хвалити Бога, — кожен раз казала я собі, — хвалити Бога, цей погляд мене не приймає”.

І одного разу, — о, мить! — я зазирнула в саму глибіню тих очей. Твердий, сталевий, думаючий і, може, ніжний погляд. Мить та довго-довго стояла, знов і знов зринала, а я себе ганьбила.

Хоч би навіть відкинути те, що на чатах стоять табу, — чого це я маю думати про якогось чоловіка? Я не хочу! Не хочу втрачати свою волю, легкість перекотиполя, що, кинуте раз у безмежний світ шаленим вихром, котиться безупинно, бездумно. Я не хочу рабства кохання! Мене війна виштовхнула в широкий світ, і свої мандри я сприймала, як гостро цікаву, досі недоступну, хай страхітливу, екскурсію по просторому-тісному світі.

І не хочу я легкого флірту також. З мене досить моїх приятелів, що з ними не лучить мене жадна іскра еротичного чару.

Жадних сумнівів — викресався магнетизм еротики, тієї звіриної, що обминає всі перешкоди, що знаходить дорогу до серця, не питаючи дозволу.

Щоб так раптом стати безмірно близькими! Чи не диво, чи не чудо це? Чи не божественність нашої природи? Я не знаю, чому сучасні люди звели еротіку до якихось гріховних, майже нищих категорій, коли це — найдуховіші вияви нашої істоти.

І щоб так раптом стати безмірно далекими! Здається, нас хтось познайомив тоді. Скульптор щось буркнув собі під ніс, я перелякалася й онімїла.

Чому, чому я не могла з ним почувати себе так легко, як із Марком? Чому ті гарні, інтимні години приятелювання із Марком не були віддані тому, від кого йшов чар божественний? Мені шкода було кожної хвилини, згаяної у веселому товаристві моїх приятелів, — чому не в іншій? А й одної не мала такої з ним, бо не смїла тепер звести очей, коли сподївалася стрїнутися з тим, нестерпуче звабливим, поглядом.

Брудними вулицями, під безперервний гуркіт важких військових автомашин, танків і гармат ходила я в тривозі. Пожежі й спалахи здїямалися в мені, вони палажкотїли й ширилися, вони могли злитися в одну суцїльну пожежу. Зї сходу пливли валки біженців, там могли бути й мої родичі. А я жила в царстві візїй, у фантастичній країні марень.

Часто прокидалася я вночі, коли стояла страшенна тиша. Не дзеленькотїли трамваї за вікном, не гуркотїли машини, не чути було голосів за стїною. Серед цїбї тишї незвичайно чисто, ясно й гучно лунав потужний дзвін. І не зовні десь, а в самій мені.

Як молитовний, урочистий хорал душі, підносився він і підносив мене до неба. Не екстаза, не порив, не мука, — очищена від усяких дрібних почуваннячок і переживаннячок, душа жила всїма своїми могутніми силами. Душею володїв він, душа вся відзвучувала й неслась назустріч неозорам раювання.

І, власне, я навіть не роздивилася на своє божисте. Я образу його не могла скласти, бо бачила лише щось чудесне й прекрасне. А що воно було? Якою був він людиною? Чи гарна в нього душа? Чи справді такі зарозумїла?

Я бачила тільки погляд. Коли не було поруч ме-

не Марка, — побожний. Коли Марко був біля мене, — лютий, лихий, поранений. Я бачила ще — скульптор контролював незмінно — з ким я?

Чому ж то його обходило?

Я бачила — він би всіх загриз зубами, всіх отих моїх приятелів, з якими я весело гаяла час. Але він не ступив і кроку, щоб заприязнитися зо мною.

Він не хотів.

Ніяковів? Заносився? Дотримував подружньої вірності? Вбачав у всіх них, у Маркові, суперників? О, Господи!

Він не хотів!

А я сама себе не впізнавала. Коли була одна, мене поривало в піднебесні високості, я наче відривалася від землі й неслася нестримно в стратосферу, втрачаючи свою земну вагу. Той дзвін з кожним поцілунком наших поглядів щораз владніше наповнював усе моє свідоме й позасвідоме буття. Як була я сама, той страшною наснаги дзвін гудів у всесвіті й у моїй істоті, а все єство моє озивалося — сторожно, слухняно, непомильно . . .

Але на людях я тримала себе в шорах і в давала веселу.

Коли ж сонце те сходило на моєму обрії, — ставала нервозно-весела (таки справді весела!). Я не мала сміливости глянути на сонце (о, як хотілося!). Я оберталася спиною до сонця й поводитися не як під час жорстокої війни евакуйована, а ніби на веселому пікніку.

Така гарячка була в мені, така пожежа, що मुсіла її гасити, — хоч цим нервовим сміхом.

Він не хоче. То я буду сміятися до інших, хай дивиться, хай лютує, — я так люблю цей зловісний, гнівний, страшний розбійницький погляд. Від нього спинається серце й душа ціпеніє. Він найбільш нена-

видить Марка. То з Марком у мене знайдуться найтонші нюанси приязні. Він же її не хоче!

Чому, чому, не розгледіли ми одне в одному людей, сердечних друзів? Чому зв'язані були ми нерозривним ланцюгом і обведені магічним неперехідним колом табу? Хто, яка та жінка?

Чи треба було міняти щось у цім єднанні нашім, коли воно було таке неземно гарне? Ніколи з ним не розмовляла, а нас лучило щось найкраще, багатше за тисячі розмов у світі.

Ах, треба було! Я не сміла глянути, а потрібно було мені неймовірно багато. Кожного дня могла я це неоціненне, єдино мені жадане, втратити. Фронт підсувався до міста, чекали евакуації, вже всі сиділи на валізках. Нами кермували стихії й кидали, як трісочками. Могли щохвилини рознести нас у різні світи.

То я тоді умру! Умру, як метелик, що гине від кохання! Не хочу я порожнього, холодного життя без любови. Або кохання, або не треба жити. Я не можу одірватися від сонця, я мушу грітися в його теплі. Або кохання, або смерть повна! Я піду, пошукаю те небуття. Воно краще, ніж ходити, їсти, спати — мертвим обрубком із спопелілою душею.

Ви смієтесь! Ви бачите мене живою й цілком повноцінною. Від кохання не вмирають. Але так переживала я тоді. Що було згодом насправді — може колись і оповім вам.

Тоді ж — цей ультиматум непримиренного, ненаситного, владного серця збунтував основи мого „я”. Одно повстало проти другого. Щоб у часи святої руїни відчути себе невільницею почуття? Прохачкою? Я ж так хотіла увійти в його життя, але чи було це можливе? Може всі ці візії, ефемерні туманності, ці щохвилинні зміни хмарин, — лише моє глибоко інтимне життя серця, що про нього хтось інший

і не підозрює. Як би хотілося знати, — що завіряється в тому іншому? Як хотілося мати силу навіяння, щоб і того іншого залляти моєю гіркотою нездійснених жадань. Невже ніколи не знатиме про мої буревії? Все це марно розчиняється в етері?

І так по-жебрацькому надіятися ще на одну зустріч, ще на один день? А тоді?

Десь на грані між володіннями цариці й злиднотою прохачки блукали думи й наміри мої. Я щось мала зробити — й нічого не могла. Я боялася страшного „ні”. Воно висіло в повітрі, зловісно забарвило вже пів неба й могло від киву мого царициного пальця заснувати все небо.

Хоч я багато тоді розважалася, хоч не мала місця, освяченого самотністю, — я пила чашу гіркоти й не було їй дна. І смішно було, що за незроблені гріхи несучу таку покуту. Якби Марко знав! Він, такий чутливий до комедійного, такий поклонник всього смішного, мав би з того величезну потіху. Але він навіть не підозрює, що грає роллю в містифікації, та ще й яку! Я платила страшну ціну за ту химерну побратимську приязнь, але я кріпко її трималася. Без Марка — ні кроку. Де він, там я, де я, там він. Чи може я повинна була йому сказати: „Не ходіть за мною, ви мені заважаєте”?

Чи може, по дружбі, оповісти йому про мої бурі?

Ні, при всій дружбі, до цього йому було зась. Яка профанація — звіряти будь-кому свою мімозу-тайну.

Вже й сили тої в мене не вистачало. Я перестала ходити туди, де могла наразитися на ті страшні, жадані зустрічі.

О, Боже! Які брили, які скелі вергалися на мене. Вдень ще так-сяк пересилювала я себе, стишувала, а вночі здіймалася пекельна туга. Ці ночі, — коли якісь пазури, якісь кігті вгризаються у серце. І

краплями стікає та бідна, червона кров... Особливо перед світанками не могла себе уговтати, обіцяла собі вже визволення із своєї добровільної темниці.

А вдень забороняла, не йшла нікуди.

„Він любить мене!” — пробудила мене одної ночі певність. — „Я певна, я знаю!”. Я сьогодні повинна бачити своє життєдайне божество, своє сонце. Хоч дивитися. Хоч день. Хоч мить. Хай думає, що хоче, це моє, однаково плачу за це страшну ціну. І яка дорожча — ціна гордості, чи душевної пустки?

І я, рабиня, мусіла йти, шукати свого бога.

Той удар, до якого я себе так готувала, був пекельніший за все те, що було досі, що я в своїх візіях передбачень уявляла.

Сонце зайшло. Божище моє, що поривало мене в неземні сфери, що точило на мене стільки мук, — зникло.

Його не було. Не було день, другий. Аж на третій день, і то тому, що всі дуже вже цікавилися, помічали, ревно стежили, хто де є, — знала я. Він виїхав, уже днів із п'ять. Поки я заточувала себе в монастир, витримувала схиму, він виїхав. Куди? У Прагу. Зовсім, з дружиною? З якою? Він нежонатий.

О, горе, о радість, о щастя! В який смітник міркувань, холодних і дріб'язкових, вкинула я своє неомірне раювання! Чому не йшла назустріч сонцю, чому відгороджувалася дротами табу?

Бо хоч я не казала собі, — та дружина, та жінка якась („яка?") була для мене неприступним табу. Вона не існувала в спалахах та хоралах, але вона й стерегла його, невидимо від мене.

О, щастя! Ніякої жінки нема на дорозі!

І нема його. Нема вже. Зосталися золоті кришки спогадів і ті спогади не вмирили, а ставали самоцвітами, не блідли, а робилися щораз коштовнішими й

доржчими. . . З них серце пило й не насичувалося.

Нащо ж таку кривду вчинив він мені? Чому не кивнув хоч на прощання головою! Нащо мене завів у ці нетрі? Як міг він, облесний, може напередодні, так щиро, відкрито, ніжно й тепло заглянути мені ввічі? Що я зробила йому, що цю непрощенну кривду заплодив?

О, марнота божественного безсмертя цих днів і цих безсонних ночей! Мої хорали й райські дзвони не звучали, в просторі не було повітря.

Горе мені! Чи не сама я втратила, добровільно втратила музику серця? Марко не знав, яку роллю відіграє в моєму житті. Але я! Чому не зруйнувала містифікації, як бачила ті гнівні погляди? Чому я так рбила, чому?

Господи, я ж думала, що в нього дружина є, що треба за всяку ціну озброїтися проти нього. А якщо ні, — чому не хотів він мене знати?

3

Розмовниця замовкла.

Стояв час припливу, море тихо й лагідно напливало на берег і з шелестом та мереживною піною відкочувалося по камінцях. Блакить і пурпур розпустили велетенські віяла на гладесенькій поверхні моря.

— Чому не написали йому? — запитав розмовник і кинув геть від себе щойно запалену папіросу.

— Я? А може вся та мерехтлива гама моїх бурхливих і хоральних емоцій була лише одна моя вигадка, сузір'я візій? Я й досі не знаю, чи так воно насправді й було, але я так уявила собі й воно так живе в мені.

Розмовник, замість відповіді, задумливо дивився десь у безмежний простір.

— І якщо я тепер витягла цю засушену квітку, то лише тому, що таке гарне це море, що дошкулили мені ваші слова. Навіть під час великих соціальних завірюх людське серце жадає своєї долі. І як під страшним багатомільйоновим атмосферним тисненням геологічна порода набирає якихось нових якостей, стає твердою, стає рубінами, аметистами й діамантами, — так і тиск людських пристрастей кусе щось нове, небувале, міцне, тверде.

Я не захотіла шукати затишної шпари, щоб перебути воєнні струси. Загроза смерті мене не лякала, — може я її шукала. І цей нестрах смерті викресав в моїм характері нові риси, а в моїм житті відважні вчинки. У всякім разі, я сама дивуюся, чому це мої кості не білють десь уже давно... за те, щоб ви могли спостерігати зараз оцей титанічний захід сонця на березі Чорного моря...

— Чому ви не написали? — з притиском запитав удруге розмовник.

— Я? Чому я? Невже він інстинктом не відчув, що Марко — жадний йому суперник? Якби... Та що казати... Я тих тонкощів чоловічої психіки не знаю, але я питала в Марка: „Що робить чоловік, коли йому здається, що по дорозі до коханої стоїть хтось інший?” Марко відповів: „Різно буває. Одні перебивають ноги, а другі проломлюють голову”. А що зробив він? Поїхав і не подивився в мій бік...

Розмовник запалив нову папіросу.

— Я вас впізнав відразу, як тільки ви з'явилися в цій санаторії... Хоч прізвище ваше й інше.

Розмовниця круто повернула фотель і гостро глянула ввічі розмовникові.

— Гаразд, а чи впізнали ви себе?

ГУЦУЛЬСЬКИЙ ПАРИЖ

1

Ми втрапили до Жаб'його в дуже щасливий час. Просто з автомашини нас запросили на гуцульську забаву.

Це було в кінці жовтня. Дерева ще не втратили своєї одежі, на прощання з літом вони роззолотилися, розчервонілися. Суворі смерекові ліси на карпатських нестрімких і м'яко оконтурених горах перемішалися з пурпуром і золотом. Ясна погода навіть не завуальовувала прозоро-блакитним димком далеких гірських згромадищ.

З малих літ, вкраплена в дитячі мрії, виховується в нас неподолана любов до легендарного, казкового життя гірської України — Гуцульщини. Франко, Коцюбинський, Кобилянська, Хоткевич вселяють в наше серце цю країну і ми, ніколи не бачивши, любимо її, мріємо про неї.

Як же можна байдужим зостатися, проїжджаючи повз Черемош, Криворівню, Косів? Мимоволі воскресають зв'язані з цими назвами герої, події, живі люди... А в душу закрадається побоювання: чи ж так

воно й тепер усе — сильно, пристрасно, яскраво? Гайгай, за цих яких п'ятдесят років може й сліду не сталося від тієї незацепленої тисячоліттями дикої гірської краси...

Зустрічні верхівці в червоних сардаках, у візерунчастих киптарах, з кольоровими бесагами по боках коня, яскраві цяточки пішоходів по вузькій трактовій дорозі, що в'ється межи заляпаних червоно-золотими плямами зелених гір, заспокоюють нас. І навіть більше: ми вже в полоні тутешнього чару. Коли б нам зараз зустрілась стара гуцулка на коні з срібною файкою, нас анітрохи не здивувало б це, ми вже стільки чули про неї!

Авто їхало дуже швидко і ми встигали переговорюватися тільки короткими вигуками.

— Он та косівська гора, що з неї Довбуш кинув свою бартку у Косів...

— Криворівня... Оце — хата, де жив Франко...

— Он там — скеля, де Франко творив...

— Оце — садиба Грушевського...

— Що це за ріка? Вона так шумить, як Дніпрові пороги.

— Це ж славетний, оспіваний Черемош!

— Черемош?

— А тепер ми під'їжджаємо до гуцульського Парижу! Зверніть увагу на ці вілли в гуцульському стилі.

Ми ще зовсім не розумілися на гуцульському стилі і досить байдуже спостерігали будинки, розкидані по обидва боки Жаб'ївської долини, чепурні, трохи схожі на китайські пагоди, трохи на старовинні українські церкви, а трохи на стародавні тереми. Нас чарував одвічний шум Черемоша, його прозора зелено-

синя, наче морська, вода. Манила кудись далека перспектива гір.

2

Наші справи в Жаб'їому мали були полагождені за півгодини і ще цього ж вечора треба було вернутися до Коломиї. Але там, на тім узгір'ї, під самим ліском, живе брат одного з нашої компанії. У нього сьогодні толока й забава (про це ми довідалися ще під Косовом) і він нас запрошує до себе (про це нам сказали під Криворівнею). Його новісінький, наче ляльковий у перспективі будиночок, недавно збудований, замість спаленого за більшовицької влади, — зовсім близько. Треба тільки перейти на той бік Черемошу через довгий і хисткий місток.

Несила було встояти перед цим запрошенням, і авто покотилось до Коломиї без нас.

А ми вже йшли вгору, все вгору та вгору, якимись стежинами. Перескакували через огорожі-вориння, химерними зигзагами позаплутуваними в цій долині. Не було часу дошукуватися закономірності й захованого порядку, ми минали стіжки із сіном, хати, огорожі-зигзаги і так йшли, аж поки нам не з'явилась жива картина.

Ці три гуцули — один старший, а два молодші — зовсім не думали про те, як гарно, мальовничо виглядають вони на тлі темнозелених смерек. Вони, може, в цю хвилину говорили, скільки щеп посадили у Дмитровому саду . . . Але їх білі, розшиті золотом і червоною волічкою, киптарі, їх облямовані окрасами кресані, їх майже театральна і водночас неусвідомлена декоративність просто осліпила. Серце спинилося.

— Шкода говорити! Нікуди ви, вуйку, не підете! Зовсім близько, а як обійшли ми сосни, то вияви-

лося — просто біля нас, стояла друга група таких самих гуцулів: у довгих домотканих сорочках, у вибагливо розцяцькованих китарах, у джанджуристих кресанях. Один із них силою тягнув немолодого опасистого чоловіка до себе. Старший, вуйко, щось пояснював, але де там! Мусів іти вже разом із нами.

На широкому, розташованому по взгір'ї, подвір'ю не помітно було жадної забави . . . Стояли там і сям такі ж мальовничі групи, і це вже могло переконати хоч якого маловіра. Це не сон, не ілюзія театральної декорації, не мариво, а справжнє реальне життя, таке, як воно може тільки уві сні приснитися. Таке гарне.

Оці берущі за серце кресані з пір'їнами й кольоровими перевитками та позлітками! Оці кричущо й скромно водночас вишивані китарі та сардаки! Оцей букет гарно дібраних кольорів, що виграє й міниться на подвір'ї! Оці рухливі й горді гірняки, нащадки опришків!

Вони говорять якоюсь чудесною, з навівом архаїзму, українською мовою. Досить сумнівів, геть невіру, це не мрія й не сон. Україна може бути не лише чорноземною ріллею, краєм безнастанних трагедій і клопотів, воєн, руїни й кропіткої відбудови, — вона дивиться тут на нас веселковими барвами, перлами витвореної тисячоліттями і не подоланої нічим своєрідної барвистої культури. Це в нас промовляє сумнівами та проза тяжкого раціоналістично-дрібничкового життя ХХ-го століття, що її ми покинули в коробі автомашини і що ще прилипла трохи до підшов наших черевиків.

Вітаємося. Все це — родичі. Кожен відповідає з великою гідністю й пошаною. Око примічає якийсь поміст із білих нових дощок. Одної стіни нема й ця будова нагадує сцену. Втім, тут усе нове, все якесь не-реальне, сценічне. Око примічає і якесь безділля, не-

розв'язаність, павзу... Невже на такій забаві можна гуляти цілу ніч, як нас попереджали? Чи не забагато шуму навколо цієї толоки?

3

Раптом звідкілясь полилася музика. Дуже проста мелодія і водночас дуже неподатлива для відтворення. Журлива й задьориста водночас. Як почалася раптово, так і урвалася.

Чудо це пояснювалося дуже просто. В хаті були вже музики, найкращі на Гуцульщину, привезені здалека. Вони щойно пообідали й зробили пробу своїм інструментам. За хвилину вони вже були на помості, посіли чільне місце і відкрили забаву.

За мить на помості утворилося коло танцюристів, а круг цього кола — друге, глядачі. В хаті тим часом розставляли столи, учасники толоки сідали трапезувати, розколюхувалися то там, то там співанки, — але центр забави був, безперечно, тут, на помості. Там, у хаті, були додатки, супровід до головного дійства гуцульської забави — танку.

Оцей просторий поміст збудовано сьогодні спеціально для забави. Його напевно узавтра розкидають, але сьогодні не шкодували ні дерева, ні часу, ні сил його поставити, щоб було де усім натанцюватися досхочу.

Така вже душа в гуцула. За танок і душу віддав би, не то що трохи там потрудився.

Очі розбігалися. Хотілося убрати в себе кожен рух кожного танцюриста. Але це було неможливо. Рухливе ритмічне коло спліталось й розсипалося. Плавкість і поривчастість, гнучкість і нестримний шал запліталися у якийсь вир. Все корилося одному

ритмові, але кожен — по-своєму. Кожне співало, вигукувало, кожен у захваті не тямив себе.

Скажений, нестримний рух танку, напористість і сила танкової екстази перевершили все те, що ми бачили на своєму віку. Це видовисько може, хіба тільки, нагадувати шал танцю кавказького високогірського племені, сванів. Танцюристи ніби завзялися проломити ногами підлогу помосту, — всі вони були одержимі веселощами й буйною енергією.

І такий танок триває годину, може півтори. Не томляться танцюристи, не томляться музики. Грають — танцюють всім тілом — вибивають ногами, хитають головами. Не томляться й глядачі. Кругом стоять і сидять вони (діти аж під стелю повилазили), переживають.

Ось дебели, немолода, широченна молодиця з буйними кучерями на чолі, вив'язана червоною хусткою пишним і вибагливим способом. Поли білого кожуха недбало розкинулись. Вона стоїть на лаві, оком знавця спозирає. Повним аристократизму жестом вона виймає елегантну цигарницю, дістає сигарету. Запальничка в неї на ланцюжку, приладнаному до пояса. Недбало з гідністю прикурює, якимось по царському закладає вільну руку за пояс і, покурюючи, пильно стежить за розвитком танку.

Хтось намагається витягнути з танцю господаря, Дмитра. Цей власник двох крамниць із самого початку, як завихрив перший танок, забув за все на світі і з захватом вибиває гуцулки та аркана на помості. Його в цю мить зовсім не обходять господарські обов'язки. Хай там хто хоче накриває столи, частує гостей-толочан, хай там що на світі буде, — він не може покинути танцю.

А в хаті, тим часом, бавилися по-своєму. Коли на помості усе крутилося в журтовинному русі, то тут

панувала статична з повільною течією бесіда. Столами з їжею вже ніхто не цікавився, всі, хто тільки хотів, сиділи довкола стола в затишному покоїку. Поважні газди й юнаки, чоловіки, жінки, дівчата. На скрині, на ліжку, на дзигликах... Де тільки можна примоститися. Розмова текла, як застиглий мед.

Щораз частіше в бесіду впліталася співанка і всі тоді замовкали. Сліпий музика грав на сопілці. Молодий поет, який щойно вигейкував, вибиваючи аркана на помості, заспівав недавно складену героїчну пісню про Україну. Коли він закінчив, йому подякували оплесками і з підкресленою помпою почастивали...

До речі! Частування — таки справжньою білою горілкою — не припинялося всю ніч, але воно не набрало на жадну мить центрального характеру. Малесенька чарочка, завбільшки з наперсток, мандрувала поміж гостями (частував сам вуйко Лесь), але це було скоріш кейфування, розвага, а не п'ятника. Чарочка не минала й жінок, і вони прегордим рухом її приймали.

4

За столом у центрі сидів молодий легінь, гордовито схрестивши на грудях руки. Пишний одяг, вовняна шапка з двома виступами-рогами над чолом робили його слов'янським князенком XI-го століття. Проте це був лише вуйків Лесів син.

Князенко спустив очі додолу й сидів так, як вирізьблене погруддя. Так, очі додолу, розпочав він: „Ой, сіда-ріда, сіда-ріда, сіда-ріда дайна!..”

Цими словами розпочинається кожна гуцульська співанка. Після них іде епічний притаманний гуцульський речитатив. Це й одноманітна, і найскладніша в світі мелодія. При всій її простоті — важко, немож-

ливо перейняти, особливо ж, коли вона виконується на інструменті. Це була та сама мелодія, що й музики грали. Але вона була не та сама!

Молодий князенко, спустивши гордо очі додолу, співав про гуцула й техніку. Пісня жаргівливо розповідала, що гуцул не визнавав техніки, кепкував з неї, вважав за ганьбу для своєї гідності сісти в автомобіль. Але сталося так, що мусів проситися. . .

Молодий князенко сам склав цю пісню. Тут усі самі складають, кожен має свої власні співанки. Гуцульський епос безкрай. Тут не чути хороших пісень, щоб усі співали одне. Кожне має свій власний репертуар і або співає сам, а всі слухають, або всі разом співають кожен своєї.

Що ж, кожному є що сказати, кожному хочеться про своє казати.

Не встиг закічити князенко, як його перейняв другий красень, що сидів край столу. Тонковидий, блакитноокий русявий гуцульський лицар з тонкою рожевою церою, мов у дівчини, у пишній кресані. Він, ніжно й обіцяюче всміхаючись, розпочав: „Ой, сіда-ріда, сіда-ріда. . .”

І він заспівав свою епопею. Про те, як за більшовиків активісти й комсомольці викликали в нього охоту покинути рідний край та помандрувати закордон. Що там бачив і як повернувся додому. . .

В цей час ізнадвору долітають страшений гук і тупіт. Вони заглушують навіть музику. І раптом стає тихо-тихо.

Що там трапилося?

Ніхто не турбується. Це там на помості танок дійшов найвищого апогею. Просто кажучи, відбувається найурочистіша, найприємніша і найзвичайнісінька річ. Гуцул танцює.

Господи! Та це ж той самий гуцул, що сидить

довкола тебе. Шляхетні, тонко виточені риси обличчя, високі чола звідусіль дивляться на тебе. Сальонова аристократичність, чемність у жестах, у розмові. Світової слави багатство вишивань, взорів. Вибагливий смак у кожному прояві життя... Інтелектуальність цих, з навівом слов'янської мови співанок, розмаїтість і невичерпність епосу... А там — такий дикий темперамент, нестримний шал! Як сполучити це?

Але коли хочеш скласти уявлення про Гуцульщину, то треба сполучити.

5

За цілий вечір гутірок, співанок, жартів, кейфуння не чути було жадного жіночого голосу. Хібащо, сміхом яка прорветься. Вони сидять невимушено й гордо, царським жестом виймають свої запальнички з-за пояса, запалюють сигарети й частують тих, у кого в цю хвилину забракло вогню. Їм якнайчемніше вслуговують, — але вони мовчать, мовчать...

Чому мовчать жінки?

Та лицарська манера поведження, та шляхетність і гордовитість, що здається, наче тут зібралось інкогніто товариство принців і принцес, віконтів і віконтес, — не допускає думки про приниження чи занедбання жіноцтва. Не може бути й мови про відсталість і затурканість гуцулки. Дуже інтелігентні обличчя, стрункі, неспотворені важкою працею по статі. Видко, вони не дуже заповзяті до хатніх клопотів, якщо судити по відданості сьогоdnішній забаві. Якись світські жаб'ївські парижанки. Але де ж їх сальони?

Нас цікавить це явище, бо дехто з нас також належить до цієї частини людського роду. Нам з юних літ вбивали в голову ідею про незалежність і рівно-

правність жіноцтва. Вона мала вигляд то „кота в чоботях”, то червоної косинки на голові, то машиніста депо, то трактористки, шахтарки, п’ятисотниці. . . Щоб добути цю рівноправність, стати „знатною”, трудящій жінці треба було придбати широку спину, спрацьовані руки-лопати, а в гонитві за „нормами виконання й перевиконання” забути, коли на світі Великдень. Ця рівноправність і незалежність, що віє від кожної з цих гарно складених, тонковидих, високочоліх мовчазних жінок, примушує нас задуматися.

Хтозна, котра незалежніше й щасливіше почувасться в світі. Тільки чому ж вони мовчать?

Чому в танку вони рухаються, мов пасивні ляльки? Не танцюють, а тільки ходять і повертаються туди, куди повертають їх несамовиті партнери.

Частково відповідь знаходимо ми саме в цьому останньому запитанні. Поруч із нестримною буйною заповзятістю гуцула — як мило, ніжно виглядає воскова м’якість, покірливість, граційність його партнерки.

Чи не є то певний стиль, викінчений ідеал гуцульського доброго тону? Кажуть, тиха вода греблю рве. Щось дуже вже зраджують їх оті ненавмисне випущені кучерики на чоло у старших газдинь, щось дуже вже пишно вив’язані кричущо квітчасті хустки, щось надто старанно добрані строї з хитромудрим вишиванням, затканими золотом і сріблом запасками.

Забава цієї ночі тривала майже до світанку. Мабуть, уже й найзавзятіших почало морити сном, бо все менш і менш зоставалося на помості людей, все менше пар танцювало.

— О, нарешті, вже натанцюємося! — зраділи найзавзятіші, ті, що виспівували:

„Ви, музики, грайте, грайте, а ви, люди, дбайте, А ви, старі, йдіть додому, молоді гуляйте!”

Але й вони недовго вже держалися. Та й музики видихалися, хоч вуйко Лесь раз-у-раз приходив із чарочкою-наперсточком їх підживляти.

І якраз чи не найбільше зосталося ночувати саме жінок, тих самих, що не дуже рвалися додому із забави. Здавалося б, що їм тут? А от...

Блимали свічки в кімнатах і кидали химерні світлотіні на мальовничо порозкидвані всюди гуцульські постаті. Хто де скрунувся, там і заснув. Найсолодшим найбезтурботнішим сном по забаві.

Вуйко Лесь також шукав місця, де б притулитися. Але мусів зробити єдиний висновок після своїх розшуків. Уголос про себе муркнув:

— Гуцульщина спить!..

6

Сходило сонце.

Троє сиділо навколо багаття. Чи грілися, чи варили в казані бараболю, чи чаклували. І не звертали наче уваги на ту фантастичну — чи то рожеву, чи то фіялкову, чи то прозоро-блакитну — гору, що велично царювала над усім красвидом і кидала на все свої невимовні відблиски.

А може вони їй молилися?

Так ось вона, та логічно необґрунтована, але незаперечна причина дитячо-райських веселоців цих дітей гір і смерек! Цей чар природи, ця розкіш барв і обрисів, що вчора нам були замазані сажею пільми, жили у їхніх душах позасвідомо і впливали повсякчасно: родили добродушний безтурботний гумор, любов до танку, потребу стати яскравою плямою на темнозеленому смерековому тлі.

Вже сьогодні не тільки Параска, господиня, несла на собі клопоти. І господар, Дмитро, був вільний від свого вчорашнього захоплення. А клопоти були такі, що треба всіх гостей, чи то пак учасників старослов'янської толоки, осіб понад сто, втримати, щоб не розходилися. Це й нам відомо! Треба поспідати, що там ізвечора ще залишилося, а бараболя он уже докипає. Ну, та й по всьому.

Порозходяться всі по своїх домівках і кожен за своїм ділом згадуватиме забаву в Дмитра.

Ми також поспішали. Якщо не встигнемо на машину, що десь ізранку їде до Коломиї, то ще не знати, коли виїдемо. Може й три дні доведеться сидіти тут. Тепер час війни. Але Дмитро застосував до нас своє безапеляційне „школа говори!“ і ми мусіли скоритися.

Цей примус не був таким страшенно немилим тягарем. Навпаки, було тут дуже приємно й весело. Їжа на столах була немудра, типово гуцульська (гуцул любить більше танцювати, ніж смакувати), але зате було її багато. Горілка й пиво діяли сьогодні чогось не так, як учора. Чогось усі через пів години враз захотіли співати. Скрипаль (на всю Гуцульщину перший) узявся до скрипки. Молодий князенко співав про храм у Жаб'їому. Про те, як із гір у долину сходяться газди, які на них строї, як їх зустрічають газди жаб'ївські, як правиться в церкві і як, нарешті, жаб'ївські газди порозбирали всіх прибульців по своїх хатах. „Аж тоді то почалося у Жаб'їому свято!“ — так кінчалася співанка.

Збоку від нас старші газди співали про свої справи, там он — ще одні. Навіть і жіноцтво завело своїх співанок...

Здавалося б, ось і кінець оповіданню про гуцульську забаву.

На помості вдарив бубон і заспівали скрипка з сопілкою. Дмитро перед цим пошептався з музиками, і вони вийшли з-за столу.

За хвилину зник і Дмитро.

Якби не почали співати, ми б уже давно були по дорозі до центру Жаб'яого. Але нема ніякої снаги підвестися, коли довкола вирують ці незрівняні співанки. Ах, напевно вже машина поїхала! А може ще не поїхала й ми якраз встигнемо?

Один із нас, власне брат Дмитрів, мусів доконче переговорити з ним у діловій справі. Досі не було часу, але й тепер Дмитро десь ізник.

Де ж він?

Він уже був на помості, там уже знов здіймалася курява від танечної хуртовини. На всі знаки, що йому подавав брат, він ані оком не зморгнув. Тільки підтрущував у екстазі свою чуприну, сам до себе сміявся очима та вибивав, що мав сили, ногами.

— Ну, пропало! Це я з ним сьогодні вже не поговорю! Шкода говорити! — махнув рукою брат.

Треба було чекати, поки змилюються музика. А музики, як на те, грали, і грали, і грали... Вони могли, мабуть, годинами грати, як годинами могли танцюристи танцювати.

В танок вливалось все більше й більше пар. Вуйко Лесь і молода дівчина. Молодий поет із зеленою пір'їною на кресані і стара-престарезна гуцулка із зрадливими, хоч сивими кучерями на чолі. Молодий князенко, Параска, Марічка, тонковидий, русяво-блакитний лицар, що мандрував від більшовиків закордон...

Здасться, вуйко Лесь щойно був у танку? Як і коли перетворився він на вчорашнього виночерпія?

Ось він із літром і маціпусінькою чарочкою підходить до всіх по черзі. Починає з музик, переходить до танечного кола, потім до тих, що стоячи переживають танок. . . Навіть того хлопчика, що сидить на бантині під стелею, не оминув. Доходить черга й до нас.

— Шкода говорити! Куди вам поспішити? Гуляйте з нами на забаві. Узавтра поїдете.

Себто, як? Ми думали, що забава скінчилася ще вчора. Себто, як узавтра?

8

Ми попросту утекли звідти. Так, узяли й утекли. Нас доганяли заманливі звуки неповторної гуцульської мелодії, гук і віскання танцюристів, а ми збігали по стежинах і перескакували через зигзаги. . .

Аж перед очима стала якась стара-престара будівля — гражда. Дерев'яна фортеця, обнесена високим і грубим парканом. Хата вікнами всередину, з глухими стінами назовні. Все це оторочене різьбою, з ганочками, виступами, все дерев'яне. Це ж може ще в середньовіччі так будували, — щоб дім мій був мені захистом від ворогів!

Тут відразу зрозуміло стало, що таке гуцульський стиль у архітектурі. Ті вілли, що розташовані над Черемошем, відразу стали, хоч і модерними, але типовими гуцульськими домами. Мамо рідна! Та тут, що не крок, то й натура для плодового маляра!

Там, де вигинається шумливий Черемош, стоять лавочки, сидять люди, чекають машини. Посідали й ми.

І жаль було вже, що покинули забаву в її розпаді. І цікаво тут, у самому центрі гуцульського Парижу. Це був чудовий пункт для вивчення гуцульських строїв і типів. З гір з'їжджалися й сходилися газди

та газдині — зовсім так, як співалося у співанці сьогодні — а нам тільки лишалося нотувати те в пам'яті, у серці. І хоч ми й звикли вже до цієї гірської фантазмагорії . . . куди не глянеш — гори й ліси, — куди не глянеш — блакить, пурпур, золото, темна зелень — все громадиться десь до небес, все манить і кличе, й гойдає на могутніх крилах безжурности . . . Хоч ніби звикли, а все ж не хотілося вірити, що це реальне, а не показовий фільм.

Вечірні сутінки згусали над Жаб'їм. Згори долітали сплески музики. Забава без нас тривала цілий день і, як видно, не має згасати цього вечора аж до самого світанку . . .

1941

З У С Т Р І Ч І П І Д С Т О Л О М

Прощай, розуме, зустрінемося під столом.

(Примовка до чарки)

Постривай, клята відьмо, я ж достоменно знаю, що тебе нема! Ні, слухати не хочу, я дуже добре знаю — тебе видумали. Усяк тебе споминає, а хто бачив? Брешу, знаю одну, присягаюся, що то відьма. Ось ти регочешся з мене, що я вже впився й верзу казна-що, а чи тямиш ти, хто я? О, я той, хто всіх відьом узяв на облік у дванадцятитомовій розвідці про відьму.

Ото ж! А тепер — ані пари з уст. Тебе нема — говорю я. Хоч раз із тобою наговорюся, гей, з ким люблюся, — не наговорюся... Ой, як я любив! Ба, не всі ж тії та й вінчаються, що любляться та кохаються.

Гай-гай!.. Сліз на очі не навертай. Вона й чоловіка мала також усе п'яного. А хіба я п'яний? То я тільки вдаю! Я все вдаю веселого. От нахилися до мене, щоб ніхто не чув. То я тільки для людського ока такий саркастичний, глумливий жартун. Ой, яку сумну душу маю! Як ніхто не бачить, тоді я такий нещасний! Може я часом і плачу, — як ти гадаєш?

Але про те — нікому! Плачу я, що лад наш суспільний такий кривдно недосконалий. І мені в ньому не добре, тужу за кращим. Тобі одній про це признаюся, у всьому світі одній: хоч у в і н ш и й.

Бо чому я не одружився з нею? Вона чекала, вона сподівалася — а я не наважувався. Родинних тягарів боявся. Я собі брехав! Тому, що вона розумніша за мене... Жінка повинна бути трохи дурніша за чоловіка. А то зовсім невірно. Весь лад невірний. Тягар на неї ліг, її загріб. То вона повинна була вибирати мене, а не я її. То-то-то-то, сватати! Однаково, я, як і той п'яниця, їй би не... А я буду покидати, лиху долю проклинати... Ой, не роби ти сваволі, не покидай свої долі, як в калини білі цвіти, такі в тебе дрібні діти... Який дурний і несправедливий лад!

Жертва вона, а покутую я! Вона вибирала собі долю, а я... О, я — переконаний старий парубок! Який я господар становища? Якби вона жила за материнського ладу, то вибрала б, кого хотіла, (мабуть, мене... напевно!) і ті „як в калини білі цвіти” щасливо вистрибували б коло своїх бабців, і епоха мою кохану не загребла б... От, як усе це несправедливо!

Я ніби господар становища, я вибираю, — а ти тільки подумай! Візьми оцю мою сумну, дурну голову в руки свої добрі і подумай. Хто я? Великий вчений, дослідник епох. Що зробив я? Написав дванадцять томів і поставив їх у всіх бібліотеках. А чи я від цього щасливіший став? Ой, горе та біда, та ще й навприсядки! Сам-палець у негостиннім світі, старий, безхатній. Коханок розгубив, але за сестрою-родиною плачу вночі і в великі свята. Всяк має свою індивідуальну маму, індивідуальну жінку, — а я не хотів. Я думав, що коханки заступлять жінку, — так гадав я поєднати твою добу й мою. А тепер ні жінки, ні мами не хочу одної, лише родину.

Подивися на мене, візьми оцю мою руку... О, та ти й справді? Куди це ти мене тягнеш? Схаменися, я нічого не казав, я — веселий і дошкульний, як молодий бог у Одесі на курорті. Я ж тебе знаю, тебе нема, бо я написав про тебе розвідку на тисячу сторінок. Відчепися, я зовсім не п'яний. А їйбо, упруся ногами об ніжки стола й нікуди ані руш! Брешеш, нема тебе! Бре...

Не мій гріх, не мій гріх, — цілої епохи, її тягни до пекла. Повісь її догори ногами за ту кип'ячу смолу зневаги, що напувала вона нею дівчину з немовлям. Що, що? На Лису гору? Розкажи кому іншому! Лисих гір в... одна... дві... три... Чекай, не перебивай, я також думаю, що неважливо, хто батько, всяка мати — свята. Десять, сто, стонадцять... стонадцять чортів... Я ж і сам умію ходити, пусти вже, йду, йду, скоряюся тобі, їду на неіснуючу Лису гору. О, та на цьому помелі таки добре сидіти, стонадцять чортів... Зорі, ховайтеся, відьма зо мною на помелі їде... Дівчина-зірка несвідомо бере на себе величну місію продовження майбутнього роду людського, а ми її за це — у болото, у багно, у трясовину...

Ой, піду я лугом, лугом-долиною, ой, чи не зустрінусь з родом-родиною. Здрастуй, сестро! Сестро ж моя, сестро, чи ти горда стала, сказав тобі здрастуй, ти й не відказала... То це я з тобою на помелі їхав? Хіба ти відьма?

Та й постарілася ж ти, мішки під очима, побабчилася, — лише очі ті самі zostалися. Де ж це ти тут узялася? Де взявся я? Хе, де взявся! Я скажу. Але де опинився, скажи на милість? На грані двох епох? Яких? Моєї й минулої, чи моєї й майбутньої?

Пусти мене через грань, хочу побути з тобою. О, та ти, нівроку, палаців собі набудувала. Картини, вази, дзеркала, килими! А мені нема кому й сорочки

подати чистої... нікому кави зварити. Кожна мама виховує рабовласника для чиєїсь дочки, а я не хотів. В цьому перед нею я не винен. Де ж твої дочки-королівни, чіми стали білими рабнями? Це може твоя Ганнуська малювала ці картини? Вона також Ганнуською звалася, також малярка була.

Ну, сідаймо, поговоримо! Розкажи ж, або не розкажуй, а хоч так дивись на мене. Ні, не треба тарілок, я ситий теплом твоїх очей, повних до мене жалости. Щоб я спав? Та я сідаю до столу за працю і аж ось коли стану щасливим вченим, до світу байду-жим, безалькогольним. Так, сестро, ти вже там за все подумаєш, що мені треба, а я сідаю працювати. Добре, що ти зберегла нашу дідівську бібліотеку, тепер мене нічого в світі не обходить, я вдома — мушу докінчити тринадцятий том розвідки про відьму.

Ах, сестро, сестро! Якби ти знала, як я набідувався у чужій чужині! Життя, розбите на тисячі побутових дрібниць... коли ж я — кабінетний учений! Своя родина це зрозумів. Але не якась бездушна господиня мешкання. Господиня — недобра. Казала, щоб я вдень не лежав на ліжку, бо її матраци пролежуються. Друга казала мені йти з дому від десятої ранку. І я мусів ходити по вулицях і парках до п'ятої вечора. І ніхто тебе не бачить, і ніхто не спитає, — голодний ти чи холодний. Кинь, сестро, ту смаженю, посидьмо, поговоримо про родину.

Ти думаєш, найважливіше для людини честь, слава? Брехня! І не кохання. Бо воно приходить і відходить, а за родиною я плачу в урочисті хвилини: як п'яний, увісні й на великі свята.

Чоловік усе до огнища жінки горнеться, як до сильного, певного, відвічного джерела. Випарилися й спогади про кохання і саме кохання. А потреба мати сестру виступила на перший плян. А я, старий без-

хатній парубок, нажлуктався так, що почав говорити афоризмами. Але я заперечую факт. Бо якби я був справді п'яний, то мені б тільки двоїлося в очах від цих картин, відбитих у люстрах. О, о! Десятириться, двадцятириться, сториться, п'ятсотириться, — і все Ганнусьчині діти. І які ж вони в тебе химерні. Ворушаться, говорять. Вони — люди, вони оживають. Вони йдуть до мене, вони вітаються, мене розглядають, — як то я славно лежу під столом.

Ну, от бачиш, їх десять. Ганнуська, справді, талановита малярка. Тільки не гнівайся, мушу по-родинному з тобою, сестро, поговорити. Кажуть, що п'яницю-чоловіка покинула, а потім, що не кохання, то й картина. Аж десятеро картин? Ну-ну! Потас...

Ой, не бийся! Я навчуся, навчуся мислити епохою за гранню, то так собі те слово зірвалося з бантини моєї епохи й бахнуло по мені. Їйбогу, я не винен, що вона мала чоловіка-п'яницю, я тільки не наважувався взяти шлюб, бо то була б велика відповідальність. Я не виконав би своїх обов'язків... Я не люблю мати обов'язки. І так тяжко наукову роботу відгородити від зазіхань побуту, а тут — ще й забезпеч родину, ще й жінка розумніша за тебе, ще й малярка і, зрештою, ніякого ладу в хаті. Ганнусьці пощастило, що вона перескочила в твою епоху.

Ну, Ганнусько з десятьма картинами-дітьми, може б ти вже не заважала, бо мені до роботи кортить. Піду по розум, я його забув під столом, — і сідаю до праці. Про цю блаженну ситуацію я все життя мріяв... Чекай, сестро, ти не тікай, я тільки по розум поскочу, я там із ним обіцяв зустрітися. А ти, відьмо, не дуже термосуй мене за плече, бо я про тебе написав дванадцять томів і довів, що відьма то — мудра, знаюча й добра, як сестра, і талановита у роботі та коханні жінка. А тому ти повинна зо мною панька-

тися, а не так оце невічливо підганяти помелом.

І я рішучо, категорично та безапеляційно заперечую такий суспільний устрій, де треба одному про всі дрібниці турбуватися, де нема сестри, відьми, Ганнуськи з десятима картинами-дітьми все іншого кохання.

Ех, оце знов би якоюсь сивухою забити памороки, а ви, пане-добродію, вибачайте, якої оце хороби мене штурхаєте? Не бачите, що під столом вчена людина? І зовсім мені не подобається, що ви якоюсь брутальною мітлою нагадуєте мені про обов'язок порядної людини — вилізти з-під столу.

1947

НАТАЛКА „БУДУЄ НОВУ ЄВРОПУ”

Пам'яті Авеніра Коломийця

1

Світ цей повний несподіванок. Я шукаю по всій Німеччині, по всіх таборах свою Лесю, а знайшов... Наталку. І якби мені хто сказав, що це — вона! Ні, якби мені хто сказав, що це — не вона! Справді: і вона, й не вона. Дивлюся на неї сьогоднішню, а бачу те, що було кілька років тому.

В світі ставало щораз страшніше. Життя обростало й переповнювалося якимись турботами та небезпеками. Одних заарештовували, других викидали з власних помешкань, ще інших катували й вистрілювали, як зайців. Майже щодня на світанку й при заході сонця виводили винних і невинних за місто і там стріляли їм у потилицю. А потім — жандарми й поліцаї несли додому по кілька пар черевиків, пальта, капелюхи... Навіть діти вже бігали дивитися, як стріляють людей. Газети, плякати, кіно пхали у очі й вуха якусь „нову Європу”...

Але ж це не цікавило Наталку! Вона мала три-

надцять років, до півдня пасла по міських сквериках і пустирях козу з козенятами, сама дуріла, як козеня. А попівдні — бігла із скрипкою до музичної школи. Якась там „нова Європа” Наталці зовсім не була потрібна, їй вистачало рідного міста. Її найвищою амбіцією було вміти так само грати, як її старша приятелька, а моя дочка, Леся, виступати на естраді, як Леся, і чути такі самі оплески після якогось берліозівського етюдю, які чує Леся.

Того дня пам'ятного Наталка переживала таке ж щастя, як від здійснення мрії. Щойно я сказав їй, що театр приступає до постановки „Запорожця за Дунаєм” і поширює оркестру. Якщо Наталка хоче, вона може грати другу скрипку. Після лекцій сьогодні їй проба.

Чи вона хоче? Ще б пак не хотіла! Чи тільки Леся грати в оркестрі та щодня випілікувати на перервах якісь арії й увертюри? Та ж певно, що Наталка хоче!

Лекція добігає кінця, я ще пояснюю про фуґи й контрапункти, але Наталка мене не чує, вона вже не може дочекатися дзвінка, щоб полетіти на перерві до мами й похвалитися такою епохальною в її житті новиною.

Та, замість дзвінка, в коридорі загупали важкі ковані чоботи. Двері відчинилися й увійшло до класи двоє німців у зелених уніформах, із чорною свастикою на жовтих опасках, озброєні. Вони не привіталися, а просто підійшли до мене й запитали, що це за зборище.

— Тут музична школа, і саме оце відбувається лекція...

Німці не дослухали навіть цієї короткої відповіді, вони підійшли до учнів і наказали всім показати „арбайтскарти”.

Усі десь працювали, а як хто й не працював, то

мав таку „арбайтскарту”, як потрібно. Одна тільки Наталка була без карти: їй було тринадцять, вона не потребувала.

— Гут! А ти, — ткнув німець у Наталку, — пі-
деш із нами.

— Вибачте, — поспішив пояснити я. — Вона —
учениця, тепер лекція.

— Ком, ком, шнель!

І вже другий німець тягне Наталку з лавки.

— Але ж вона має тринадцять років! Це — ди-
тина!

Наталку гнали вже коридором. Похапцем укла-
дала вона скрипку до футляра, притискала на ходу
затріски і боялася, щоб від хвилювання не спіткну-
тися, не впасти на сходах та не розбити скрипки.

Перед школою на вулиці стояло вантажне авто.
На ньому вже плакало кілька таких самих дітей, як
Наталка, та озиралися навколо, мов би звідкілясь
мав прийти до них порятунок. Наталку впхнули межі
них. Вона все тиснула скрипку до себе, наче від неї
мала прийти відповідь на питання: чому її взяли?
нащо вона їм?

— То непорозуміння, — потішав я її, — тебе там
перевірять, все виясниться й сьогодні ж випустять.

Мої слова заглушив мотор, а кризь його гуркіт
ще почув я Наталчині слова:

— Перекажіть мамі, що мене забрали до Німеч-
чини...

Коли я прибіг згодом до обведеної дротами ко-
шари за містом, там уже роїлося від хлопців і дівчат,
зловлених так само, як і Наталка. Всі вони липнули
до дротів, і мов крілики, визирали в бік міста. Поміж
ними побачив я й Наталку. Цупко трималася вона за
свою скрипку, яку вже хотіли в неї відібрати. Тато
й мама Наталчині заламували руки по цей бік дротів,

щось питали, ремствували. Кого благати, щоб випустили дитину? Вони вже були коло вартового при брамі — близького сусіда Наталчиних батьків та доброго знайомого, а тепер фольксдойчера з червоною опаскою на рукаві і з рушницею. Але фольксдойчер вірно виконував службу. Міг випустити, бо не було поблизу ніде справжнього німця, й ніхто не знав ліку наловленим звірятам, — але не випустив.

Я ж приволік із собою якогось справжнього німця. Ось ця мала дівчина, ще дитина, учениця, ось її метрика... Нащо вона вам?

Де там!?

— Наказ фюрера. Тут і комісар нічого не допоможе. Бефель іст бефель!

— Але це ж оркестра, театр, культурна справа... Ми ж і для війська граємо не раз...

Пика як була камінна, так і не м'якла. Єдине, що виблагали в німака всі разом — дозволив Наталці взяти із собою скрипку й наказав фольксдойчерові не відбирати її. Він навіть здобувся на слово потіхи.

— У райху робітникам краще, як удома. Не читали, які чудові листи звідти пишуть? І там ваша Наталка гратиме в оркестрі...

А тим часом під'їжджали й під'їжджали під браму авта з новоналовленими дітьми. За дітьми прибігали матері, батьки, несли клуночки... Бодай щонебудь у безвісну дорогу дитині: хліба, сухаря, грудку масла чи сала, одежину чи хоч сорочку на зміну.

А коли ясиру було вже стільки, скільки треба, тоді вишикували їх трійками, оточили озброєними фольксдойчами і погнали до вагонів.

І що міг зробити я? Тільки й устиг, що добився дозволу прийти з цілою своєю оркестрою на станцію й грати цим дітям на прощання. Чи думали тоді ми, що багатьом граємо востаннє?..

З дверей товарового вагону, ковтаючи сльози, слухала Наталка оркестру, в якій сама мала грати другу скрипку.

А оркестра невтомно грала й грала. За увертюрою — увертюру, за в'язанкою — в'язанку. То меланхолійно роздумував у звуках Бетговен, то легко підскакувала „Кавалерія” Сюппе, то побивалися за рідним краєм жінці з „Запорожця за Дунаєм”, а врешті й понурий марш Шопена закрокував назустріч свистковій паротягу. Фольксдойчери швидко засували двері вагонів так, що в них можна було тільки просунути обличчя.

Поїзд рушив...

2

І от — ця сама Наталка стоїть тепер передо мною. Не дівчатко, а вже таки замашенька дівчина. Виросла.

— Скільки років маєш, Наталко?

Почала лічити.

-- Зараз... Ото їйбо так часто лічу їх, що аж забула! Рік у музичній школі. Тоді зловили мене німці... А три роки в Німеччині, а тоді капітуляція... Сімнадцять минуло! Так, так, — пригадала собі щось Наталка, — якраз було мені шістнадцять, як я сховалася в шафу...

І сміється. Кидає тими словами, як м'ячиками. Повна життя й невимушености. Але ж звідки я можу знати, чому вона ховалася в шафу й від кого?

— Бо ми працювали у фабриці частин для літаків, а дуже тяжко було: по сімдесят кілограмів треба було безперестань підіймати. З четвертої години ранку до четвертої попівдні.

І знову сміється, мов із веселої пригоди, мов тоді, як козу вдома по обочинах пасла.

— А раз я на сто штук продукції зробила три помилки. І дістала ж кару: без перерви сімдесят чотири години працювати. Прийшла я додому після тих семидесяти чотирьох годин праці чорна, жовта, синяки під очима, шлунок перестав працювати... Випила води та й упала на ліжко... Як нема чого їсти, то випий водички, — казали в нас. От тоді...

— Неймовірно! — вирвалося в мене. — Моя Леся такого не витримала б... — подумав я.

— Та-ак!.. А ще як виверне вся маса робітників, усі вісім тисяч, на обідню перерву, й мусиш за цей час одержати обід, і пообідати. Ухопиш таку баланду, де дві крупки пливає, та й замкнеш у шафу; щоб хто не вкрав, а аж о четвертій годині з'їси. Як нема чого їсти, то пий водичку... А крім того, щодня й щоночі сподівайся налету бомб... От надочуило мені таке життя, і я собі на день мого народження придумала такий подарунок: як завили сирени, як погасло світло — я й сховалася до шафи на одержу. А за мною інші дівчата в бараку. Так би й пересиділи, або ж к чорту вилетіли в повітря... Вже наші шафи їздили по цілому бараку, так гатило... Але в перерві між налетами, щоб їм кисло було, — розреготалася Наталка, — прийшов лягерфюрер із поліцаєм, почали шарити ліхтарками попід ліжками, на триповерхові ліжка вилазили по драбинках, — а нас нема. Аж тут одна якась із нас візьми та й писни! Поліцай здогадався, відчинив шафу й ліхтаркою мені просто ввічі! Всіх повиганяв до бомбосховища. Так і не вдалося...

Дивлюся й не хочу вірити. Щоб оця життєрадісна Наталка могла не хотіти жити? Напевно і в шафі,

в день свого народження, заходила від сміху та кокетувала до лискучого ока ручної ліхтарки.

— За те все я мала шістнадцять марок платні на місяць. Добре заробляла, правда ж? А за продуктову картку на кухню платила за той же місяць п'ятдесят марок. Варт було жити?

— Як так? Заробляла менше, ніж мусіла платити за їжу? Чим же ти платила?

— Викручувалася! — збиточно підморгує Наталка.

— То чого ж тебе, дитино, понесло на фабрику? Тобі ж німець казав, як ти від'їжджала, що будеш у оркестрі грати. Хіба може в тебе таки відібрали скрипку?

— І я ж так думала, що я на фабрику їду, щоб там у оркестрі грати, а не підіймати сімдесят кіло ваги... Але мене — до табору, за дроти, цілий рік не мала права без дозволу вийти. А скільки разів мала щастя, що не вбило мене, не позбулася руки, ноги, ока!.. Одного разу, коли б не відхилилася на сантиметр, було б по мені. Другого разу захопив електричний струм, ледве відірвали мене!

Слухаю Наталку, а думаю мимохіть про Лесю. Невже й з нею?..

— Наталко, а чи ж не можна було до бавера? В бавера було б краще, не так важко, безпечніше.

Наталка аж не стямилася, наче через неї знов електричний струм перепустили.

— До бавера? У бавера в сто раз гірше було! Краще вже голодній за дротами. Я ж, як приїхала з дому тоді, то просто до бавера...

Я уявив собі тодішню Наталку й не міг не засміятися.

— Тебе, хіба, там няньчили? Тринадцять років...

— Ага, нянчили!.. На другий день дали вила в руки, тяжчі від мене, й поставили гній викидати на гарбу...

— Що ж, вони не бачили, що ти ще дитина була?

— Хм... через те ніхто й не хотів мене брати, як привезли наш транспорт.

Передо мною — Наталка, я слухаю, а душа моя плаче за Лесею. І я прошу, щоб Наталка вже нічого не оминала, щоб усе розказувала підряд. Ануж, хоч одна можливість, хоч одна якась добра душа... Може ж таки зажеврїє й моя надія на, бодай, трохи кращу долю для моєї Лесі? Кажі, Наталю, кажі, це все цікаво. І що ж, як вас висадили з поїзду?

— Відразу повели на ринок, на торг.

— На торг?

— На справжній торг, як у нашому місті на воловій торговиці. Вишикували нас у рядок і — прошу: хто кого вибирає? Поприходили всякі бавери — з закислими очима, з люльками у заслинених устах, руді баверки, розпасені й широчезні, як каруселі. Походжали та вибирали — міцних, рослих. Усіх розібрали, а я стою. Підійшов мій гер Фріч, також із люлькою, з помазком на зеленому брилі. Обійшов кругом мене, подивився на мій пакунок, на скрипку та й пішов. Але з дороги вернувся, надумався: в нього ж однаково вже сім отаких рабів було, і жадне не вдержалося. Узяв мене. Вісім кілометрів пішки йшли, я — з пакунком та скрипкою, він — хоч би поміг мені нести. Ідемо ми, кругом сади цвітуть, зелені гори, ліси, а далі — димчасто-сині гори, а ще далі над ними — снігові білі. І раптом — назустріч нам музика: похоронний марш Шопена, той самий, що грала наша орке-

стра, як я від'їжджала! Якийсь похорон напроти нас... Боже, що за жаль ухопив тоді мене за серце! І то треба, щоб саме це почула я першого дня в Німеччині!..

Мені здається, що Наталці докучає та сама сльоза, що й тоді. А Наталка з жалю навіть перестала розповідати.

— Отже, вісім кілометрів ішла ти з бавером. Шопен. А що далі? — нагадав я.

— Приходимо, зустрічає мене стара баверка: півтора зуба в роті виглядає! — І знову Наталка вже сміється, на згадку про півтора зуба. — Перше, що вона сказала мені: „Відпочивай, бо взавтра до роботи!” До роботи? Вдягнуся чистенько! Другого ранку вдягла я біленьке платтячко, а та відьма побачила. „Вас, вас? Гній маєш іти викидати. До гною вбирайся!” От тобі й оркестра! Приїхала! І нічого не маю до гною... Змилюстивилася відьма: дала фартуха з грубого міха.

Мені — старому вчителеві й музиці — годі було таке слухати без хвилювання й обурення. Дитину — до гною?!

— Та я там усе чисто робила, — говорить Наталка, наче б то вгадуючи мої думки. — Орала, жала, рубала в лісі дрова, шістнадцять штук корів чистила, доїла по три рази на день, гній викидала, коням і волам хвости розчісувала та зав'язувала таким пишним вузлом! До роботи ставала о четвертій ранку, а кінчала роботу о пів одинадцяті ночі. У бавера ж сорок десятин землі, а мене ж він не брав, щоб панькатися. І в неділю роби, хіба що дощ, то не йдеш у поле...

Оповідання гірке, але в словах Наталчиних смутку не чути. Цікаво мені, чи й тоді, коли це діялося, вона така весела була? Може вже тепер на-

вчилася сміятися, як стільки натерпілася і як усе це — поза нею? Невже така дитина могла втриматися від сліз, як баверка ходила слідом за нею та в рот заглядала? Збирали, каже, виноград, а через фрау Фріч і не покуштувала, який то він на смак. Я й сам заплакав би, якби мені дозволено було скуштувати винограду, зібраного моїми руками, аж тоді, як його з-під пресу викинено, вичавками. Може не так із голоду плакав би, як через зневагу.

— Чорта з два я б їм плакала, габаконам кривоногим! — збиточно відповідає Наталка. — Я навмисне, що не робила, то співала. Мене б'ють — я сміюся. Йду зимою в ліс під гору — співаю. На мені дерев'яні черевики, льоду на них набралось на півтора метри, йду, мов на дибах: то одну ногу витягаю, то другу. От, щоб ви бачили ту комедію!

— Сама до лісу по дрова?

— Ні! Хазяїн їде позаду, а цуцик з „осту” наперед мусить бігти, щоб „іберменшові” дорогу шукати. . .

— А не холодно ж було в тих деревняках?

— То що, як холодно? Мені не дозволяли тепло вдягатися. Казали: „Скинь, від роботи мусиш нагрітися!”

Тут раптом Наталка пожвавішала ще більше:

— Та я ж вам забула ще про „шуї”! Ці деревняки мені піднесла баверка з помпою, мов не знати який скраб! Подарунок. Мама мені прислала тютюну, бо що ж можна було прислати ціннішого в пакунку з дозволеною вагою в двадцять п'ять дека? А в німців за тютюн все можна купити. Я й подарувала тютюн хазяїнові, — от вони також розщедрилися. Та ще додали два гнилих яблучка, бо ж мали свої сади. . . Ага, то ж я не доказала. Йду я отак раз на своїх дибах під гору лісом, співаю —

і раптом: бух! Опинилася у якійсь ямі. Біс її знає, де вона там узялася! Я кричу, бо ж іззаду їде бавер із сином, кричу: „Рятуйте!”

А вони підїхали, злізли з саней і сміються з мене, за боки беруться. Я прошу мене витягти, вже замерзаю, а вони регочуться: „Посидь там, посидь!..”

Я слухаю й цілою душею ненавиджу вже кисло-окого бавера, а Наталка така сама сяюча, розповідає це, як найвеселішу пригоду в світі.

— Кричить мені бавер у яму: „А будеш знати, як мене в погребі замикати?”

— А, то й ти не без гріха? — починаю піддаватися Наталчиній безжурності й я.

— Бо я йому колись таке зробила. Було раз так, що я замкнула погріб, проходжу біля віконця, аж хтось там є, кричить. „А, — думаю, — посидь же там, чортова німото! Самі вино хлещете й вудженим салом заїдасте, а мені — два гнилих яблучка ткнули!” Пригадала я собі чомусь у ту мить Різдво й ті яблука... Зїла я їх тоді й мені ще більше їсти схотілося. Пішла з того всього, взяла собі червоної соли, з нею хліб смачніший...

— Що за червона сіль? — перебив я Наталку.

— Ми коровам червону сіль домішували. Я собі й міркувала: „Як корови від цієї соли не здахають, то й мені нічого не станеться”. З сіллю хліб усе ж таки смачніший. От іду я із своєї шопки до стайні, а через двері з коридора видно мені, як мої бавери за столом сидять, сальце жвакають, вином запивають... Лють мене взяла тоді, хоч я знала, що від німця кращого не дочекаєшся. Тому то я так і зробила. Гер Фріч кричить у погребі, а я — співаючи, пішла доїти корів. Аж увечорі відімкнула його.

— З якої ж то ти шопки йшла?

— А то була при стайні така прибудова з дощок, через щілини зимою сніг сипався, борони та хомути там лежали, — і я там спала. Таке собі — хіба від вітру. Рано встанеш, а тебе геть чисто завіяло снігом...

Якась тінь таки набігла Наталці на лице від цих веселих спогадів.

— Сміялася, сміялася, вечорами в своїй шопці на скрипці грала, а раз таки довелося й гіркими сльозами заллятися. — І враз почали бриніти в Наталчиному оповіданні нотки дитячої скарги. — Ми орали з хазяїном на картоплищі. Кінь нагнувся й з'їв одну картоплину. Якусь торішню. А бавер — вельможний гер Фріч — мене батогом як хльосне! Так і оперезався батіг кругом голови. Я знепритомніла, впала, а хазяїн і не бачить: так і треба, щоб на німецькій ріллі здохла худоба з „осту"! Може дві години лежала я, поки опритомніла. Ніхто до мене не підійшов, не поцікавився навіть: чи жива я, чи вже забита? Підвелася й пішла до своєї шопки, спотикаючись. Тоді дивлюся: вся шия, вся голова, вся одежа на мені в крові. І думаєте, хтось із них води подав мені, бодай, обмитися? З худобою вони краще поводитися...

— Так, Наталко! За худобу вони гроші платять, а ти їм задурно дісталася.

— Або завіщо вони на перший день Великодня замкнули мене у поліції? Цілий день не дали нічого їсти... То ж і моє було свято! Я в великодню суботу скінчила роботу на годину раніше, хотілося в себе у шопці підлогу вимити, прибрати... А за мною слідом поліцай: забрали на ніч і замкнули. Такий вони мені Великдень зробили!

Я слухаю і мені все більше здається, що це опо-

відання повинен чути не лише я. Я жалую, що його не чує цілий світ, що весь світ не чує сміху, який зродився з болю. Я вчив цю дівчину. Вона мала делікатні руки з тонкими пальцями музики. Я просив її матір не примушувати Наталку до такої роботи, що могла б знечулити ці пальці до вібрації тонів найчарівнішого й найпримхливішого в світі інструменту — скрипки. Я кидаю покрадьки оком на ці пальці й бачу, що вони дещо пригужли. Не диво: шістнадцять корів, сімдесят кілограмів заліза!

— О, в мене руки тоді були такі грубі, такі зашкарублі, такі розпухлі! — показує мені Наталка, вгадавши мій погляд. — А виразки й не сходили з рук. Як виміщую мішанку з сіллю руками, то сіль позалазить у виразки від остюків і так пече, що тоді вже сльози самі капають, не питають — хочу я плакати чи ні... Але я все одно і ноти мала, і гра-ла. Як фрау Фріч мене гризе, то я навмисне. Я їм усе навмисне робила! Як забирали мене від них на фабрику, то я танцювала від радощів, а вдала перед відьмою, що вкрай цим горем прибита. Отакі сльози тремтіли мені на очах! Чудесно її обдурила! „Я довго не буду! Я до вас вернуся!” А фрау Фріч і повірила, та ще й сама так розчулилась, що від щирого серця подарувала мені свою стару спідницю і пляшку „мосту” на дорогу дала.

— А де ж твої гарні коси? — питаю, бо бачу, що з голови якісь муцики в Наталки звисають.

— У фрау Фріч zostалися, нехай вона на них повіситься! Мусіла зрізати під нульку, бо все волосся зіллялося в один ковтун. То ж ні вимити, ні розчесати, як слід, — від ранку до пізньої ночі робота. Так вони мною орали.

Жаске Наталчине оповідання, але Наталку нічим не пройняли: ні ковтуном, ні роботою. Не зна-

ти, що в цю мить із Фрічами, але Наталка — жива, здорова, весела.

— Та я ж ще й бабкою-повитухою навчилася бути! — хвалиться Наталка. — Фрау Фріч спить, а я мушу корови цілу ніч пильнувати, щоб збудити хазяйку, як тільки зачне корова телитися. А я собі гарненько заснула в стайні. Прокидаюся — а з корови вже телячі ніжки визирають, нема коли вже до баверки бігти. Засукала я рукава та й думаю: „Що, хіба сама ради не дам?“ Та й почала допомагати корові: тягну за ноги теля. І нічого! Поки фрау Фріч виспалася, вже й теля вродилося...

3

— І як то так, щоб нарід, який дав таку високу музичну культуру, та був отакими тупими фрічами з їхніми фіурерами? — без усякого зв'язку сказала Наталка. — Я ж так любила ті пісеньки Шуберта, а вони мене за них били... І я тоді часто вас пригадувала, ваші лекції. Коли б знала, що німці такі безмежно жорстокі, нелюдські — вискочила б з вагону. Утікла б або розбилась, а не поїхала б у цю прокляту Німеччину!

Я стояв перед нею — винний. Фріч і Бетговен. Бах і фіурер. Бачу, що й сам не можу зв'язати цього в якусь зрозумілу цілість.

— Невже й Леся має до мене такий самий жаль? — кажу. — Якщо жива...

— Як то — якщо жива? — здивувалася Наталка. — Хіба ж Леся не з вами?

— Пропала моя Леся! Вийшла раз до крамниці: мама її по хліб послала. І не повернулася. У літній одежині була. В нас часто такі випадки бували. Виявлялося потім, що отак зловлені на ву-

лиці діти в Німеччині опинялися. Інші знаходили своїх дітей, ми ж тільки раз від Лесі мали записку, передану через руки. І кінець — мов камінь у безодню.

— Боже, Боже, я ж ніколи не думала!

— А ти може пам'ятаєш Галюсю? Батьки хотіли її від Німеччини сховати, віддали до одної установи працювати. Не сховали! З роботи забрали Галюсю. Написала одного листа, що не витримає, а потім повісилась.

Наталка, ота Наталка, що ніколи не плаче, зашморгала носом. Її обличчя, ще мить тому повне успіху й непогамованої радості життя, а водночас і збиточности, посіріло.

— Леся знайдеться! Я ж не пропала, — спробувала вона потішити мене, стріпуючи щось непрохане з вій.

— І я так вірю. Коли б не вірив, — не було б чого жити. Шукаю її по всіх таборах... Так, Наталю, не довелося нам усім разом „Запорожця” заграти!

Останні мої слова наче б протверезили на мить засумовану Наталку. Вона захапалася, запитала, котра година, стала перепрошувати, що мусить поспішати. Я посміхнувся, — мовляв, розумію, колись сам поспішав на побачення.

Наталка згіржливо відмахнулася.

— Але коли ви такий, не вірите, то ходімо разом.

— Куди?

— На пробу!

— Що? Таки граєш? І може другу скрипку?

— Власне, що першу. Але тут, бачите, ось що... Я не тільки граю, але й співаю, і в балеті танцюю, і... Я розгубилася. Хочеться мені одного, й другого, й десятого... Як граю в оркестрі, то шкода ме-

ні, що я не на сцені, а як на сцені... Та що я вам розкажучу? Ви самі побачите. Ви мені порадите.

— А що ж ти на сцені робиш? — не міг я вийти з дива.

— Як то що? Оксану в „Запорожці” дали мені. Але я все хотіла б разом, а так не виходить. Співаю на сцені якийсь італійський чи англійський романс, то тягне мене до скрипки. Треба мені, щоб хтось сказав суворим голосом: „Ти — музика!” Або: „Сцена, сцена і сцена!”

— Але звідки ж у тебе італійські чи англійські романси? Ти цих мов ніколи не вчилася.

— Як це так я не вчилася? А на фабриці. У нашому баракі кого тільки не було: були й італійки, й французьки, й гречанки. А по-англійському я вже говорю! — не то гордо, не то ображено відповіла мені Наталка.

За якийсь час я сидів у порожній залі таборового театру й дивився, як на сцені проміжком поміж двома кріслами виходила Наталка й співала Оксанине „Ангел ночі над землею”.

„Дідько тебе знає, де ти таке взялося...” думав я собі в цей час.

І враз — гостра впевненість протяла думку:

— Знайду мою Лесю! Саме тому знайду, що знайшов Наталку! І тому, що світ цей повний несподіванок! Тому, що з безпомічних малих дітей жорстокий світ цей робить майстрів тріумфального життя.

1946

З М І С Т

	Стор.
<i>До зитага</i>	5
Сосна чекає чуда	7
Абстрактна вправа	10
Кімната з примусом	31
Дві	41
На натягненій струні	63
Хвіст павича	81
Дівоча честь	96
Пахощі польових квітів	108
Барбос П'ятий	114
Невільник	122
Чорне — це біле	133
Поклонник зорі мудрих	139
Куркульська вілія	153
Чисте сумління	166
Фахівці	178
Чотири сонця	183
Заграви пожеж	198
Гуцульський Париж	210
Зустрічі під столом	225
Наталка „будує нову Європу”	231

ІНШІ КНИЖКИ ЦІЄЇ Ж АВТОРКИ

ДІТИ ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ — роман у 4-х томах

МАНА — повість

ВЕЛИКЕ ЦАВЕ — повість

БАГАТО НЕБА — збірка нарисів

ХРЕЩАТИЙ ЯР — роман-хроніка

ЕПІЗОД ІЗ ЖИТТЯ ЄВРОПИ КРИТСЬКОЇ — феєрія

ВІЧНІ ВОГНІ АЛБЕРТИ — репортаж

ЖАДОБА — оповідання

СЕРЕД ХМАРОСЯГІВ — новелі й оповідання

СКАРГА МАЙБУТНЬОМУ — роман

БЛАГОСЛОВИ, МАТИ! — казка-есеї

ЗОЛОТИЙ ПЛУГ — роман

**
*

Відгуки й побажання можна надсилати на таку адресу:

D. HUMENNA

c/o The Ukrainian Academy of Arts and Sciences
in the U. S., Inc.

206 W. 100th Street, New York, N. Y. 10025, U. S. A.

